

T.C.

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ

JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA TANRI ANLAYIŞI

Halis ÇAVUŞOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. M. Kazım ARICAN

SİVAS

EYLÜL - 2013

JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA TANRI ANLAYIŞI

Halis ÇAVUŞOĞLU

Cumhuriyet Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı İçin Öngördüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Olarak Hazırlanmıştır.

Sivas

EYLÜL - 2013

KABUL VE ONAY

Halis Çavuşoğlu'nun hazırlamış olduğu “Jean Jacques Rousseau'da Tanrı Anlayışı” başlıklı bu çalışma, 29/08/2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından, “Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Din Felsefesi Bilim Dalı”nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. M. Kazım Arıcan (Jüri Başkanı, Danışman)

Yrd. Doç. Dr. Abdullah Pakoğlu (Üye)

Yrd. Doç. Dr. Rıza Bakış (Üye)

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir./.../2013

Prof. Dr. Alim YILDIZ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

İnsanlık tarihi eskiden beri, iç dünyasında hep bir inanca sahip olma ihtiyacı hissetmiştir. Bu inancın kaynağı, varoluş nedeni, şekillenmesi ve formları felsefenin değişmez konusu olmuş, felsefi tartışmaların merkezine kendini oturtmuştur.

Bu konuda kimi filozoflar, geliştirdikleri fikirlerle sorunun çözümüne katkıda bulunurlarken kimileri de yeni önerme ve sorular sunarak işi daha da anlaşılmasız kılmışlardır. Dinin genel olarak soyut, ruhi ve nazari olması maddeye ve göze hitap eden filozofların karmaşık ve sıkıntılı yaşamasına ve yaşatmasına sık sık neden olmuştur. Onların bahsedilen soruna yani, dinin ve din çevresindeki insanın mahiyetindeki gizliliklerin anlaşılmasına, düşünce hürriyetlerini ifade etme noktasındaki problemlere bir çözüm getirme gayretleri farklı anlayışların ortaya çıkmasına haliyle neden olmuştur. “Aydınlanma” düşüncesini de işte bu çözüm arayışlarından biri saymak mümkündür.

Biz burada tezimizin de konusu olduğu üzere Rousseau’nun din anlayışı ve ona etki eden akım ve düşünürler üzerinde durup bu konuda çıkmazlar halindeki felsefi nazariyeleri bir kenara bırakacağız. Çalışmamızda, söz konusu Fransız düşünürün dini değerlerden biri belki en önemlisi olan “Tanrı” kuramı üzerinde sahip olduğu fikirlerini ele almak istedik.

Bu çalışmada bana fikri ve ilmi desteklerini esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. M. Kazım Arıcan’a, yöntem konusunda sürekli yanımda bulunan jüri üyelerim Yrd. Doç. Dr. Rıza Bakış ve Yrd. Doç. Dr. Abdullah Pakoğlu’na ve ders ile tez dönemimde beni yalnız bırakmayan Yrd. Doç. Dr. Hasan Özalp ve diğer kıymetli hocalarıma, tezi belirleme ve kaynak temini konusunda benden yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. A. Latif Tüzer’e, annem, babam ve abim Taner Çavuşoğlu ile birlikte ismini sayamadığım aile fertlerine maddi ve manevi destekleriyle beni yaşadığım zorluklarla baş başa bırakmadıkları için teşekkürü bir borç bilerek en kalbi şükranlarımı sunarım.

Halis ÇAVUŞOĞLU

SİVAS 2013

ÖZET

ÇAVUŞOĞLU, Halis, Jean Jacques Rousseau'da Tanrı Anlayışı, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2013

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Aydınlanma Felsefesi, 18. Asırda etkisini daha da güçlü hissettirmiştir. Kant'a göre, aydın aklını kendi kullanım cesaretini gösterendir. Bundan dolayı bu asra "Aydınlanma Asrı" denilmiştir. Tanrı ve din anlayışını incelediğimiz Rousseau da bu aydınlanma düşünce sisteminin temsilcilerinden biri olarak birçok ilmi ortamlarda kabul edilmiştir.

Bu dönemde yer alan düşünürler, insan yaşamında "aklı" yegâne rehber kabul edip evrenin ve insanın dolayısıyla felsefenin merkezine oturtmuşlardır. Tanrı'yı "Hareket etmeyen hareket ettirici" şeklinde tanımlayanlar olmuş, doğayı tinsel ereklerden arındıran deizm olarak tanımlandırıp akılcı bir anlayış ile tüm varlık anlaşılmaya ve anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Vicdani ve kalbi nazariyat adeta aforoz edilip sadece akıl, "Aydınlanma" olarak kabul edilmiştir. Bu düşünce Tanrı'yı doğadan ve toplumdaki ayırarak daha seküler bir dünya görüşü ortaya koymaya çalışmıştır. Seküleriteyi akılcılık, dini nazariyeleri karanlık ve çağ dışı kabul etmiştir.

Rousseau, benimsediği tanrı ve din düşüncesi doğrultusunda önceki deistlerden farklı olarak aklın yanında duygulara da bir yer vermiş, onlara da bir kıymet-i harbiye takdir etmiştir. O, fikir dünyasında bazı kavramları sorgulayarak dönemin Hıristiyanlığına birçok eleştiri getirmeyi de ihmal etmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Din, Tanrı, İnanç, Deizm, Felsefe

ABSTRACT

ÇAVUŞOĞLU, Halis, the Concept of God in Jean Jacques Rousseau's Works

The Philosophy of Enlightenment beginning from the second half of the 17th century was more influential in 18th century. According to Kant, intellectual is the person who dares to use the courage of using his own intellect. Thus, this century is called “The Age of Enlightenment”. Rousseau, whose concept of God and religion we are studying, has been accepted in many scientific environments as one of the representatives of this enlightened way of thinking.

The thinkers of this age had accepted the reason as the only guide for human life and they put it to the center of human life and thus that of philosophy. Deism that defines God as the actuator that doesn't move purged the nature of religious ends and defined it as Deism and tried to understand all the being and give them meaning by means of a rational approach. Conscientious and heartfelt theories were virtually excommunicated and only reason was accepted as “Enlightenment”. This idea tried to create a more secular view isolating the God from nature and the society. It regarded secularity as rationalism and all religious theories as dark and out of date.

Unlike the previous desists, Rousseau, in accordance with the concept of God and religion that he accepted, gave a place to emotions together with reason and gave importance to them. He voiced many criticisms to the Christianity of the age questioning some concepts in his world of thoughts.

Key Words: Religious, God, Faith, Deism, Philosophy

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR DİZİNİ	vii
GİRİŞ	1
JEAN JACQUES ROUSSEAU VE FELSEFİ GÖRÜŞLERİ	1
1. Jean Jacques Rousseau'nun Hayatı ve Eserleri	2
1.1 Çocukluk ve Gençlik Dönemi	2
1.2 Jean Jacques Rousseau' nun İş Hayatı ve Bazı Eserleri.....	4
1.3 Rousseau'nun Fikri Hayatından Çeşitli Örnekler	12
1.4 Ansiklopedi'nin (Encyclopedie'nin) Oluşumu ve Bazı Ansiklopedici (Encyclopedie'ci) Filozoflar	18
1.5 Rousseau'nun Hayatının Son Dönemleri	21
2 Jean Jacques Rousseau'nun Belli Başlı Eserleri.....	22
2.1 Siyaset İle İlgili.....	23
2.2 Din, Tanrı veya İnanç Üzerine.....	24
2.3 Sanat ve Müzik Üzerine Yazdığı Yazıları.....	25
2.4 Diğer Yapıtları	25
BİRİNCİ BÖLÜM	29
AYDINLANMA DÖNEMİ ve JEAN JACQUES ROUSSEAU	29
1 İlk Çağ ve Yakın Çağ'da Aydınlanma Dönemi ve Rousseau	30
2 Rousseau ve Aydınlanma Dönemi ile Fransız İhtilalı	37
3 Jean Jacques'ın Aydınlanma Düşüncesi Eksenindeki Önemi.....	42
4 Bir Aydınlanma Problemi Olarak Deizm.....	48

İKİNCİ BÖLÜM	51
DİN FELSEFESİNDE TANRI ANLAYIŞI VE JEAN JACQUES ROUSSEAU'NUN BAZI TEOLOJİK KAVRAMLARI	51
1 Din Felsefesi Alanındaki Bazı Tanrı Anlayışları.....	51
1.1 Teizm.....	52
1.2 Deizm ve Rousseau	56
1.3 Ateizm	58
1.4 Panteizm	63
1.5 Pananteizm.....	65
1.6 Agnostisizm	66
2 Jean Jacques Rousseau'nun Kullandığı Bazı Kavramlar Ve Tanrı İlişkisi.....	67
2.1 Kölelik ve Yaratıcı	67
2.2 Doğa Durumu ve Tanrı	68
2.3 Özgürlük ve Kul Olmak	69
2.4 Eşitlik ve Doğal Hukuk	71
2.5 Hümanizm ve Yüce Varlık.....	73
2.6 Retorik ve Duygularla Tanrı.....	74
2.7 Egemen Varlık Ve Egemen Güç.....	75
2.8 Dolayım veya Yaratıcının Sebepleri	76
2.9 Genel İstem ile Tanrı da İrade	77
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	79
JEAN JACQUES ROUSSEAU'NUN TANRI ANLAYIŞI	79
1 Din Felsefesi Açısından Tanrı ve İnanç	79
2 Jean Jacques Rousseau'nun Tanrı Anlayışı.....	84
3 Rousseau'nun Dini İnançları Değerlendirmesi.....	103

4 Rousseau'ya Göre Toplumda İnanç Çeşitleri ve Tanrı Düşünceleri	113
5 Jean Jacques Rousseau'nun Tanrı Anlayışında Din Eğitimi.....	118
SONUÇ	122
ÖZ GEÇMİŞ.....	132

KISALTMALAR DİZİNİ

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
Baknz.	: Bakınız
C.	: Cumhuriyeti
Çev.	: Çeviren
Çevler.	: Çevirenler
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İç.	: İçerisinde
Krş.	: Karşılaştırmız
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
S.	: Sayfa
Terc.	:Tercüme
Tsz.	: Tarihsiz
Vb.	: Ve benzeri
Vd.	: Ve devamı ve diğerleri
Vs.	: Ve sair
Yay.	: Yayıncılık, yayınları, yayımevi
Yayn.	: Yayına

GİRİŞ

JEAN JACQUES ROUSSEAU VE FELSEFİ GÖRÜŞLERİ

Din felsefesi; tarih felsefesi, hukuk felsefesi, bilim felsefesi gibi. Din felsefesini ilk kullanan Hegel olmuştur. Berlin Üniversitesinde 1821’de “Din felsefesi” (Die Philosophie der Religion) adıyla bir ders verirken, ilk defa hem din felsefesi deyimini kullanmış, hem de bunu bir disiplin olarak ortaya koymuştur. Burada verdiği ders yaklaşık olarak dört yıl sürmüştür. Din felsefesi dinin ilkelerinin temellerini ve içeriğini şekillendirmeyi hedefleyen bir felsefe dalıdır.¹

Jean Jacques Rousseau’nun çalışmaları, ilmi eserleri ve başarılarının birçoğu kendi şahsi çalışma ve çabasının bir ürünü olup genel olarak ona özgüdür. Düşünürün hayatını bilmenin onu anlama noktasında önemli olması nedeniyle bu bölümde bir derece kapsamlı, diğer bölümlerde de yer yer hayatından örnekler aktarmaktayız. Rousseau, Fransa’da sıkışıp kalan bir filozof olmaktan öte genellikle tanınmış ve felsefe anlayışı birçok meşhur akıllarda yer edinmiş, önemli bir görünümdür. Batı düşünce tarihinde Rousseau önemli bir yer tutmaktadır. Eserlerinin çevirisi yapılmış ve bu eserler üzerinden birçok eser de meydana getirilmiştir. Bu bölümde öncelikle düşünürümüzün hayatını kronolojik olarak ele alıp değerlendireceğiz, ardından düşünürün hayatına genel bir bakış ile Rousseau’yu tanımaya çalışacağız. Tabii burada sadece hayatını anlatmakla kalmayıp hayatında gerçekleştirmiş olduğu çalışmalar ve ortaya koymuş olduğu eserleri anlatmaya çalışacağız.

Öncelikle Giriş bölümünde Rousseau’yu tanımaya çalışmakla birlikte eserlerini ve Rousseau’nun yaşamını anlattık. Birinci bölümde Rousseau’nun yaşamış olduğu ülke olan Fransa ve ülkede etkili olan fikri gelişmeler ile Aydınlanma Dönemine genel bir bakış ile çalışmamıza devam ettik. İkinci bölümde filozofun din ve Tanrı anlayışı çerçevesinde konuyu anlamamıza

¹ Mehmet Bayrakdar, *Din Felsefesine Giriş*, Fecr Yay., Ankara 2005, s. 13; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Yay., İstanbul 1998, s. 55.

yardımcı olabilecek kavramlar ve terimlerden bahsettik. Üçüncü bölümde de Rousseau din ve Tanrı anlayışını teolojik olarak açıklamaya çalışan bir bölüm oluşturma çabası gösterdik.

1. Jean Jacques Rousseau'nun Hayatı ve Eserleri

1.1 Çocukluk ve Gençlik Dönemi

Jean-Jacques Rousseau, Isaac Rousseau ve Suzanne Bernard'ın ikinci çocukları olarak İsviçre'nin Cenevre şehrinde 28 Haziran 1712 tarihinde dünyaya gelmiştir. Annesi 7 Temmuz'da vefat etmiş. Jean-Jacques bir saat ustası olan babası tarafından 10 yıllık zaman dilimi içerisinde yetiştirildi.² Burada yazarın doğum tarihine dikkatleri çekmekteyiz. Çünkü, bu dönemde özellikle Jean Jacques'ın yaşıyor olduğu ülke ve orada ortaya çıkan fikri ve ideolojik akımlar onun hayatında ve tüm dünya düşünce alanlarında önemli bir etkiye sahiptir. O da küçük bir çocuk olmasına rağmen dönemin ilmi alanlarından faydalanmaya çalışarak, daha küçük yaşlarda üretkenliğinin ve farklılığının sinyallerini vermektedir. Hatta Aydınlanma hareketi ve Fransız devriminin önemli filozoflarından olan Rousseau, yaptığı çalışmalar ve eserler ile din felsefesi alanının kurucularından ve din felsefesi alanını sistematik hale getiren filozoflardan olan Hegel'i de tesiri altında bırakmaktadır.³ Oradan oraya

² Jean Jacques Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, çev. İsmail Yerguz, Say Yay., İstanbul, 2008, s.17-19; Jean Jacques Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, çev. İsmail Yerguz, Say Yay., İstanbul, 2008, s. 16-17; Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, Say Yay., İstanbul 2008, s. 16-17; Jean Jacques Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, çev. İsmail Yerguz Yerguz, Say Yay., İstanbul, 2009, s. 16-17; Jean Jacques Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, çev. Mehmet Baştürk-Yavuz Kızılçim, Kilit Yay., Ankara, 2003, s.7; Jean Jacques Rousseau, *Emile*, çev. Yaşar Avunç, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2011. s.13; Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Ali Alper, Oda Yay., İstanbul 2010, s. 13; Jean Jacques Rousseau, *İtiraflar I*, Yayn. Haz. Serkan Özburun, Kaknüs Yay., İstanbul 2008, s. 1; Jean Jacques Rousseau, *İtiraflar II*, Yayn. Haz. Serkan Özburun, Kaknüs Yay., İstanbul 2003, s. 1; Jean Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, çev. R. Nuri İleri, Say Yay., İstanbul 2010, s.1; Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Ezgi Kitapevi Yay., Bursa 2002, s. 190.

³ Bayraktar, *Din Felsefesine Giriş*, s. 31.

dolaşması ve farklı kutuplar arasında mekik dokuması ondaki merak duygusunu da göstermektedir. Kimlik yapısının oluşmasında babasının da ciddi bir etkisi vardır.

Rousseau, boş zamanlarını sürekli babası ile birlikte kitap okuyarak geçirirdi. Baba ile oğul ikilisi, birlikte romanlar özellikle de Plutarkhos'un yapıtı Hayatlar'ı (Bioi paralleloi) okurdu. 1722-1724 yıllarında babası Cenevre'den ayrılınca Rousseau Bossey'de Rahip Lambercier'nin yatılı okuluna gönderildi. Bir yıl sonra ise kendini Hakkâk (oyma ressamı) Ducommun'un yanında çırak olarak buldu. 21 Mart 1728'e baktığımızda T Annecy'de Mme de Warens'ın yanına gelip onun etkisiyle Torino'da Protestanlık mezhebinden ayrılarak Katolik mezhebine tabi oldu. Geçimini sağlarken de Torino'nun büyük ailelerinin yanında önce uşak, asistan, sekreter vs. olarak çalışmıştı.⁴ Çocukluk dönemindeki babasının himaye ve terbiyesini saymazsak kimsesiz ve yalnız bir çocuğun kendi başına neler yaptığına hayret edilebilmektedir. Aynı zamanda henüz bir çocuk veya bir ergen olarak Rousseau, çok derin dini ve ruhi fiiliyat ve düşüncelere girmişti. Belki de yaşadığı trajedi ve travmalar ona şöyle düşünceler üretmeye itmektedir.

Genç bir çocuk ile hayvan arasında yakın bir benzerlik vardır. Çünkü Rousseau, genç bir çocuğu duyumsayan bir hayvan olarak değerlendirmektedir. Özellikle genç yaşlarda ona ahlak dersleri vermemek gerekir. Dini ve ahlaki dersler verilirken yanlış yöntem veya yaklaşımlardan dolayı çocuk üzerinde olumsuz sonuçlara sebep olabilmekteyiz. Bu da çocuğun din ve inanç unsurlarından soğumasına hatta kopmasına neden olabilir. Bir yanlış yaparsa taviz vermeyen bir egemenlik kurarak yorum yapmaktan onu engellemek yeterli olabilmektedir. Belki bütün bunlar o genci sıkır ve sınırlandırır. Ama böylece, bazı şeylerin kutsal olduğunu öğrenecek, edimlerini geçerli kılmak için düşünme

⁴ Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s.16; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 16; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 16; Jean Jacques Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 16; Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.7; Rousseau, *Emile*, s.13; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 13; Rousseau, *İtirafı I*, s. 1; Rousseau, *İtirafı II*, s. 1; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.1; Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 191.

alışkanlığını kazanmaktadır.⁵ Bu düşüncelerde genç Rousseau'nun kendi çocukluğu adeta bir otobiyografi gibi kendini hayale göstermektedir.

Lecerle'nin de anlattığına göre Rousseau'nun sinir sistemi üzerinde etkili olan ve ömür boyu süren bir hastalığı olmasına karşılık bu rahatsızlığın, yaşlılığı ve yaşlılık dönemindeki bazı takibat anları hariç onun düşüncesi üzerinde hiçbir etkisi yoktur. Üstelik fikirlerini açık ve net ifade ettiği *Emile* ve *Toplumsal Sözleşme* gibi eserlere sahip olan bir yazarı delilikle suçlamak haksızlık ve iftira olmaktadır. Yapılan eleştirileri bir başka boyutta ele alırsak, onun yalnız başına bırakılmış, erken bir zamanda sosyal hayatın baskısı altına girmiş, maceraperest bir kadının hâkimiyeti altında bulunmuş ve büyük sarsıntı geçirmiş bir çocuğun bütün bunlara rağmen ayakta kalabilmesini takdir etmek yerinde bir davranış olmaktadır.⁶ Dolayısıyla tarihi süreçte meydana gelen olaylara dar bir çerçeveden bakmamak ve o günkü şartları da göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

Bir başka konu olan çocuklarını terk etme meselesine gelince, Lecercle bu eleştiriye şu noktalara dikkat çekerek karşı çıkmaktadır: Rousseau'nun o günlerde maddi anlamda sıkıntıları olduğunu gözden kaçırmamak gerekmektedir. O şartlarda herhangi bir insan ne yapması gerekiyorsa o da bunu yapmıştır. Asıl önemlisi daha sonra onun aristokratlara karşı geliştirmiş olduğu ahlak anlayışıdır. Ancak çocuklarını bıraktığında henüz bu olgunluğa erişmemiş olabilmektedir. Lecercle, Rousseau'yu burada bir suçlu olmaktan çok bir kurban olarak görmektedir.

1.2 Jean Jacques Rousseau' nun İş Hayatı ve Bazı Eserleri

1729-1731 tarihleri arasında Annecy, Chambéry, Lausanne ve Paris'te yaşamaya başlamaktadır. Dokuz yıl Mme de Vivaarens'in yanında kalmıştır. Savoie kadastrosunda işe başlamıştır. Müzik dersleri vermek için görev almıştır. Chambéry'nin yakınındaki Charmettes'de kendini okumaya verir, araştırır ve yazılar yazar. 1740 yılında Lyon'a yerleşmiştir. M. De Mably'nin çocuklarının

⁵ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.12.

⁶ J. L. Lecercle, "Jean Jacques Rousseau-Hayatı ve Eserleri", Rousseau, İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı (iç.), s. 20.

eğitmeni olmuş. Filozof Bordes ve Cerrah Parisot ile görüşmektedir. İki yıl sonra Ağustos ayında Paris'e taşınmıştır. Diderot ve Condillac'la ilişki kurmaktadır. 1742 yılında Muses Galantes'ın ilk temsilcisi olmuştur. *Dissertation Sur La Musique Moderne*'ı yayınlamıştır. Kimyayla ilgilenir ve operaya (Les Muses Galantes) başlamaktadır. 1743-1744 yıllarında Venedik'te Fransa elçiliğinin sekreteri olmuştur. Burada İtalyan müziğiyle tanışmış. Fransa'daki siyasi unsurlar ve yaşananlardan dolayı siyasetin öneminin bilincine varmaktadır.⁷ 1746 yılında Mme Dupin'in sekreterliğini yapmıştır.⁸ Görüldüğü gibi Rousseau gençlik döneminde de çok faal, aktif, girişimci, üretken ve farklılık içeren bir kişiliğe sahiptir.

Rousseau akademik çalışmalarında ve düşüncelerinin çoğunda, Montaigne'den, Locke'den ve diğer bazı filozoflardan etkilenmiştir. O, bu filozofların fikirlerinin bir sentezini yapmıştır ve kendi kişiliğine uygun fikirlerini ortaya koymuştur. *Emile*'de geçmişteki kendi deneyimlerini dile getirmiştir. Akıl ile hayalin çatışması nedeniyle paradoksal olan varsayımlarını sergilemiştir. İnsan doğasına, gerçek sevgiye, duyguya olan hayranlığını gözler önüne sermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere, hayal ile akıl arasındaki soğukluk kısmen Jean Jacques'ın din ve Tanrı anlayışında da etkili olmaktadır.

Emile adlı yapıtı, XVIII. yüzyılda da büyük bir etki oluşturmuştur. Hatta, bu eserini hayata uygulamaya bile kalkışanlar olmaktadır. Saflığa varacak şekilde Rousseau'ya inananlar olmuştur. Marki Girardin, yemek yesinler diye çocuklarını direğe çıkarmadı mı? *Emile*, devrimci bir kuşak yetiştirmiştir.⁹ Çünkü o dönemde

⁷ Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s.23; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, çev. İsmail Yerguz, s. 23; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 23; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 23; Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.7; Rousseau, *Emile*, s.13; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 13; Rousseau, *İtiraflar I*, s. 1; Rousseau, *İtiraflar II*, s. 1; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.1; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 1193.

⁸ Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, çev. İsmail Yerguz, s.17-19; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 16-17; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 16-17; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 16-17; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.13; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 197.

⁹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.12; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.14; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 198.

Emile, sahip olduğu içerikler ile insanları ve hatta toplumu derinden etkileyebilecek unsurlar barındırmaktaydı. İşte bu dönemde görülen Aydınlanma Dönemi ve özellikle Fransız İhtilalinde bu eserin kısmen de olsa etkili olduğunu söylememiz mümkündür.¹⁰

Daha sonra, Therese Levasseur adlı bir bayan ile ilişkisi başlamıştır. Hatta, bayanın yaşıyor olduğu şehir olan Chenonceaux'da ikamet etmeye başlamaktadır. İlk çocuğu dünyaya gelmiştir. Fakat, hangi düşünce ve görüşe göre hareket ettiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Çünkü dünyaya gelen küçük çocuğunu öksüzler evine bırakmıştır.¹¹

1747-1750 yıllarında Rousseau, Grimm ve Diderot arasında yakın bir dostluk başlamaktadır. 1749'da Ansiklopedi için müzik maddelerini yazdıktan sonra Ekim ayında hapisteki Diderot'u ziyaret etmek için Vincennes'a gitmiştir. Bu sırada Mercure De France'da Dijon Akademisi'nin açtığı yarışmanın konusunu öğrenmiştir. "Bilimlerin ve Sanatların Gelişmesi Ahlakın Düzelmesine Yardım Etmış midir?" konulu yarışmada 1749'da *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*'ini yayımlanmıştır. Ödülü kazanan ve Avrupa uygarlığını eleştiren bu söylev ona büyük bir ün sağlamaktadır. Avrupa'da yaşanan gelişme, ilerleme ve değişmeler ile Rousseau'nun yazısı arasındaki uygunluk önemli yere sahip olmaktadır. Bu öneminden dolayıdır ki ödül kazanmaya hak kazanmıştır. 1752 yılında söz ve müziği Rousseau'ya ait olan *Le Devin Du Village* (Köyün Kâhini) kralın huzurunda temsil edilir. Comedie-Française Narcisse'i oynamaktadır.¹²

¹⁰ Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s. 14; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, çev. İsmail Yerguz, s. 13; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 12; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 11; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.15; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 200.

¹¹ Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s.21; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 21; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 21; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 21; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.16; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 202.

¹² Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s.17-19; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 16-17; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 16-17; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 16-17; Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.7; Rousseau, *Emile*, s.13; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 13; Rousseau, *İtirafılar I*, s.

Rousseau, 1753'te *Lettre Sur La Musique Française'u* (Fransız Müziği Üzerine Mektup) yazmıştır. Kasım ayında Saint-Germain'e çekilmektedir. Dijon Akademisi'nin "İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı Üzerine" konulu yarışmasına hazırlanmaktadır. Rousseau bu dönemlerde çok yoğun, başarılı ve o zamanın Fransa'sına hitap eden çalışmalar ortaya koymuştur. 1754 de Cenevre'ye seyahat yapmaktadır. Rousseau yeniden Protestan olmuştur.¹³ Yani sadece şahsi ve dünyevi çalışmalar peşinde koşmakla birlikte, ülkenin ve dönemin sıkıntılı şartlarında bile dini arayış, düşünce ve aksiyonlardan kopmamıştır. Rousseau'nun bu mezhep değişiklikleri samimi mi yoksa dünyevi kaygılardan mıdır, çok net olmamaktadır. Çünkü ortaya attığı düşünceler mevcut mezheplerle pek barışık halde değildir.

"Siyasal Kurumlar" başlıklı yapıtını ortaya koyar ve Romalı tarihçi Tacitus'u çevirmektedir. Sonbaharda Paris'e dönmüştür. 1755 yılında *Eşitsizlik Üzerine Söylev* adlı eserini yayınlamıştır. *Origine des langues* (Dillerin Kökeni) adlı denemesine başlar; ancak, tamamlayamamaktadır. Voltaire ile arkadaşça mektuplaşmıştır. 1756'da Mme D'Epinau'ra yanma l'Ermitage'a (Kırevi) [Montmorency Ormanı] taşınmıştır. Voltaire'le bozuşur (*İnayet Üzerine Mektup*, Ağustos 1756). 1756 yılında Mme D'Houdetot'ya âşık olmaktadır. Mme D'Gpinay, Grimm ve Diderot ile de bozuşmuştur. Montmorency'de Montlouis'ye yerleşmiştir. 1757'de *Lettre Sur Les Spectacles*'ı yayınlamaktadır. *La Nouvelle Heloise*'ı bitirerek Emile'i hazırlamaya başlamıştır. 1761 yılında ise büyük bir başarı sağlayan *La Nouvelle Heloise*'m yayınlamıştır. Rousseau *Emile*'in el yazmalarının Cizvitlerin elinde olduğu düşüncesiyle son derece rahatsız olmuştur. 1762'de Ocak ayında *Lettres A Malesherbes'i* (*Malesherbes'e Mektuplar*) yazmaktadır. Nisanda *Toplum Sözleşmesi*'ni, Mayıs'ta *Emile*'i yayınlar. Her iki kitap da Paris ve Cenevre'de mahkûm edilmiştir. Rousseau, kaçmak zorunda

1; Rousseau, *İtirafılar II*, s. 1; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.1; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 203.

¹³ Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s.17; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 17; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 17; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 17; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.18; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 204.

kalmaktadır.¹⁴ Rousseau, hiç boş durmadan okumuş, yazmış ve seyahatlerde bulunmuştur. Siyasi, edebi, sosyal ve eğitimle alakalı çalışmalar ortaya koymuştur. Ortam, zaman, şartlar ve yaşananlardan çok etkilenmiş gibi gözükse de özgün fikirler ve eserler sunmuştur.

1763 yılında *Paris Başpiskoposu Mgr De Beaumont'na Mektup'u* yazmıştır. Kiliseye ve Papalara Hıristiyanlık ile ilgili kafasına takılan bazı dini soruları getirmeye çalışmış, bazı öğretiler ortaya koymuştur. Rousseau, öğretisine yapılan itirazlara karşı kendini savunmaktadır. Aynı yıl Cenevre burjuvazisine sırt çevirmiştir. Bu kentin savcısı olan Tronchin, *Lettres Ecrites De La Campagne'ı* (*Kırdan Yazılmış Mektuplar*) yayımlamaktadır. 1764'de Rousseau, Tronchin'ne *Lettres Ecrites De La Montagne'ı* (*Dağdan Yazılmış Mektuplar*) kaleme alarak *Toplum Sözleşmesi* ve *Emile*'deki tezlerini savunmuştur. Ayrıca, Cenevre'nin siyasal ve dinsel kurumlarını tekrar fakat daha sert bir biçimde eleştirmektedir. Adeta, kendine tam bir özgüven geldikten sonra dini kavramları ve kiliseyi de daha sert ve yoğun bir biçimde eleştirmiştir. Korsika için bir anayasa projesini yazmaya başlar ve *İtiraflar'ı* telif etmektedir. 1765 yılında *Dağdan Yazılmış Mektuplar* adlı eseri La Haye ve Paris'te toplanıp yakılmıştır. Eylül ayında Mötiers'deki evi taşa tutulmuştur. Rousseau, Saint-Pierre adasına sığınmaktadır.¹⁵ Artık elinden geldiği kadar imkânların ve o dönem koşullarının da elverdiği ölçüde yazılar, makaleler, kitaplar vb. çalışmalar yayınlamaya ve sergileme çalışmıştır.

1766 yılının başında Hume'un eşliğinde Paris'ten ayrılır ve bir süre sonra Therese'le birlikte Wootton'a yerleşmiştir. 1767'de Hume ile bozuşan Rousseau, Mayıs ayında Calais'ye gelir ve Trye'de Conti Prensi'nin yanına yaşamaya

¹⁴ Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s.16-19; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 17-19; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 17-19; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 17-19; Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.7; Rousseau, *Emile*, s.13; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 13; Rousseau, *İtiraflar I*, s. 1; Rousseau, *İtiraflar II*, s. 1; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.1; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 206.

¹⁵ Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s.17-19; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 16-17; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 16-17; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 16-17; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.13; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 198.

başlamıştır. 1768’de kütüphanesi ve bitki koleksiyonuyla Lyon’a gider ve 1768’in Ağustos ayında Douphine’de Therese ile evlenmiştir. 1769 Bourgoin yakınlarında bir çiftliğe yerleşir ve Vivarais’de bitkileri derlemekle uğraşmaktadır. 1770 yılının Nisan ayında Dauphine’den ayrılır, Lyon’a gider ve Köyün Kâhini oyununun sergilenmesine katılır. Sonbaharda Paris’te Platriere sokağına taşınır ve yaşamını müzik notaları kopya ederek sürdürmektedir. 1771’de Bernardin de Saint-Pierre ile görüşmeye başlamış, *İtiraflar*’ı halka okumuştur. Kont YVielhorsky’nin isteği üzerine *Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*’i yazmıştır. 1772 yılında Rousseau *Juge De Jean-Jacques*’ı (*Diyaloglar*) kaleme almıştır. 1773’de Botanik tutkusuyla müzik notaları kopyacılığını birleştirmiş, bu iki hobiyi birlikte sürdürmektedir.¹⁶ Rousseau’nun çok hareketli ve sıkıntılı bir hayatının olması eserlerine de yansımış, onları hareketlendirip hararetlendirmiştir.

Diyaloglarının hazırlanması ve yazılması gelecek kuşakları göz önüne alarak sürdürmüştür. 1774 yılında ise Gluck, Rousseau’dan müzik kopyalarını isteyerek bunları yeniden düzenlemektedir. 1775’de Comedie Française’de Pygmalion’un sahnelenmesi ile büyük bir başarı elde etmiştir. 1776 yılında Şubat ayında *Diyaloglar*’ın el yazmalarını Notre-Dame Kilisesi’ne bırakmak istemiş; ama, bu eyleminde başarılı olamamaktadır. Metni ancak Papaz Condillac’a teslim edebilmiştir. Neredeyse her çalışma, her eser, her yazı ve her söylevinde bir şekilde ya kilise ya papaz veya din-inanç ile bir irtibat kurmuştur. Bu da onun döneminde dinin adeta bir kadavra gibi masaya yatırılıp ehil veya ehil olmayan herkesin bir neşter vurduğunu göstermektedir. Rousseau da kimilerine göre hoyratça bulduğu fırsatlarda ve hemen her eserinde dinin arkasından yetişip arkasından bir sille vurmaya çalışmıştır. Nisan ayında hâlâ “*Adalet ve Gerçeği Seven Tüm Fransızlara*” başlığını taşıyan bir bildiriye sokakta bütün insanlara

¹⁶ Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s.17-19; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 16; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 19; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 22; Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.7; Rousseau, *Emile*, s.13; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 13; Rousseau, *İtiraflar I*, s. 1; Rousseau, *İtiraflar II*, s. 1; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.1; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 197.

dağıtmıştır. Ardından, *Yalnız Gezerin Hayalleri* adlı eserini yazmaya başlamaktadır.¹⁷

1777’de bir yazıyla geçim zorluklarını gözler önüne sermektedir. Çünkü, o dönemin siyasi şartlarının, kilise ve dini unsurlarının, ortam ve ekonomik durumunun uygunsuzluğundan dolayı eserlerini yazamamış ve bazılarını da yayımlayamamıştır. Bahar ve yaz aylarında Hayaller üzerine çalışarak 1778 yılında gerçekleştirdiği son “Geziler’ini” elden geçirilmiştir. Mayıs ayında Ermonville’de Girardin Markisi’nin konukseverliğini kabul ederek Therese ve hizmetçisiyle birlikte Marki’nin evine yerleşmektedir. 2 Temmuz’da parkta yaptığı bir gezintinin sonrasında rahatsızlanarak sabah on bir sularında yaşama veda etmiştir. 1779 yılında geldiğinde ise naaşı Pantheon’a taşınmıştır.¹⁸

“Rousseau, kutsal bir eğitimin insanları tamamen kötülüklerden koruyamayacağını göstermek istemiştir. Bu tür bir eğitim, sadece bataklığa saplanmayı kolaylaştırır. Bu eğitim, bir tür yaydır. Geri adım atarken gücünü gösterir. Rousseau önceliği yaşama ve olgulara vererek anlıkçılık anlayışını aşar.”¹⁹ Bir çeşit takiye yaparak dine ve kiliseye yer yer iltifatlar etmekle birlikte fırsatını buldukça en acımasız eleştirileri yapmış dinin eğitim hayatından tamamen çıkmasını istemiştir. Belki de laikliğe öncülük eden Fransa’da kilisenin özellikle Cizvitlerin baskısına rağmen giyotinlerin soğuk gölgesinde düşünceleriyle laikliği Fransa’nın düşünce yapısına bırakmıştır.

İnsan doğasına ilişkin görüşü ve toplumsal sözleşme öğretisiyle ün kazanan Rousseau’nun Türkçeye çevrilen yapıtları *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı Üzerine, Toplum Sözleşmesi, İtirafklar, Yalnız Gezerin*

¹⁷ Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s.17-19; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 20-21; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 22-23; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 17-19; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.19; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 193.

¹⁸ Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s.17-19; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 20-21; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 22-23; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 17-19; Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.7; Rousseau, *Emile*, s.13; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 13; Rousseau, *İtirafklar I*, s. 1; Rousseau, *İtirafklar II*, s. 1; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.1; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 190.

¹⁹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.13.

Düşleri, Yeni Heloise, Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev ve Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine”²⁰ adlı eserleri olarak sıralanabilmektedir.

Jean Jacques Fransız bir yazar olmasına rağmen kendisi ve eserleri Türkiye’de bilinen ve Türkçe de veya Türk dilinde önemli yere sahip olan bir kişi olmaktadır. “Uygarlığın eleştirmeni Rousseau, alternatif düşünceleri nedeniyle Türk okuyucularının da birçoğunun yakından tanıdığı bir Fransız düşünürüdür. Birçok çalışmaları ve yapıtları dilimize kazandırılmıştır. Bu nedenle, Türk okuyucularını da çok etkilemiştir.”²¹ Şu an da Türkiye’de de hatırı sayılır kitleler tarafından bilinen ve okunan bir yazar ve filozof olmuştur.

Rousseau, düşünce ve inanç hayatını oluştururken Aristoteles, Platon, Hesiodos, Plutarque, Hobbes, Locke Leibniz, Descartes, Montesquieu ve Voltaire gibi filozoflardan etkilenmiş, içinde yaşadığı toplumun koşullarını iyi gözlemlemiştir. Fikri ve ideolojik bir ayırım oluşturmadan birçok filozof ile görüşme ve fikirlerinden istifade etme imkânı ve şansı bulmuştur. O aşağı tabakadan üst tabakaya ve kent hayatından kır hayatına varıncaya kadar toplumdaki bütün kesimin havasını solmuş çok yönlü biri olmaktadır.

“O, botanik, coğrafya, kimya, müzik, edebiyat, pedagoji, psikoloji, ekonomi, politika, hukuk, sosyoloji ve felsefe alanlarında adeta bir deryadır, onun olağanüstü bir zekâsı vardır. Bu alanların çoğunda birçok konuda öncülerinden olmuştur.”²² Bir örnek vermek gerekirse O, 18. yüzyılda pek az bulunan ‘ lirik şiirin en büyük şairi’²³ ve ‘romantik çağda gelişip açılacak olan duygusal, lirik edebiyatın üstadıdır.’²⁴ Aslında o genellikle bir filozof, bir edebiyatçı, bir eğitimci olarak çok bilinse de Rousseau’yu sadece bu şekilde göstermekle onu sınırlandırdığımızı düşünmekteyiz. Çünkü o birçok alan da söz kesen kapsamlı ve farklı kabiliyet sahibi olmaktadır.

²⁰ Rousseau, *a.g.e.*, s.7.

²¹ Rousseau, *a.g.e.*, s.8.

²² Sezgin Kızılcılık, *Batı Barbarlığı 1: Rousseau, Marx ve Nietzsche Üzerine*, Anı Yay., Ankara 2005, s. 3.

²³ J. L. Lecercle, “Jean Jacques Rousseau-Hayati ve Eserleri”, Rousseau, İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı (iç.), tsz. s. 28.

²⁴ Vahdet Gültekin, *Rousseau Hayati ve Eserleri*, Kastay Yay., İstanbul, 2001. s. 30.

1.3 Rousseau'nun Fikri Hayatından Çeşitli Örnekler

En eski, en doğal ilk topluluk aile olmasına karşın, ailenin kendisi de yalnızca uzlaşma yoluyla ayakta kalabilmiştir. ²⁵Rousseau'ya, göre, kadınların eğitimi erkeklerin eğitiminden farklı tutulmalıdır. Rousseau, filozof veya bilge kadınlar istemediğini belirtmektedir. Ona göre kadın-erkek eşitliği saçmalaktır. Söz konusu olan erkeğe sevgi dolu bir hizmetçi vermektir. Bu konuda Rousseau'nun doğadan uzak olduğu söylenemez, ama yine kadınlar için aşırı bir düşünceye sahip olmuştur. Aslında, Emile, bizim kolayca benimseyemeyeceğimiz duygusal bir dindarlığa bürünmüştür. Fakat o dönemin ortamında, Rousseau ve birkaç çağdaşı dinden aşırı söz etmeleri sonucunda, insanı tapınakların ve kiliselerin tamamen dışına itmişlerdir.

Rousseau'nun her projesinde dikkat edilmesi gereken iki şey vardır: Birincisi projenin mutlak iyiliği, ikincisi projenin uygulanabilirliğidir. Birinci açıdan bakıldığında, projenin kendi içerisinde tutarlı ve uygulanabilir olması için iyi olan şeyin doğanın yapısında olmasıdır. Burada önerilen eğitimin, örneğin, insan doğasına ve insan gönlüne uygun olması yeterli olmaktadır. His, duygu, düşünce, kalp vicdan ne hissediyor ve düşünüyorsa ona uygun olması beklenmektedir. İkinci değerlendirme ise; uygulanabilirlik ilkesi, şurada veya burada, falanca ülkede, falanca kişilere uygulanması, koşullara göre hedeflerin saptanmasına bağlıdır.²⁶ Rousseau' açıkça belirtmemiştir; fakat, inanç ve dini sistemini de bu projeler çerçevesinde oluşturmuştur.

Rousseau, Sokrates'in ahlakı keşfettiğini söylerler. Sokrates, inançlı ve ılımlıymış. Aynı zamanda, başkalarının yapmış olduklarını söylemekten ve başkalarının uygulamasını ders olarak vermekten başka bir iş yapmış değilmiş. Sokrates bir fikir uğruna hayatı küçümseyerek aşağı görmüş ve ölmüştür veya öldürülmüştür. ²⁷ Rousseau da Sokrates'in ahlak, inanç ve fikir yönünü benimsediğini söylemiştir.

²⁵ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 8.

²⁶ Jean Jacques Rousseau, *Yalnız Gezer'in Düşleri*, çev. Hasan Fehmi Nemli, Ayraç Yay., Ankara 2002, s.17.

²⁷ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.165.

Yukarda bahsettiğimiz özellikler yönünden Rousseau'nun Sokrates'e benzediği, yine onun yukarıda saydığımız özelliklerinden biriyle alakalı olarak, hayatının bir muhasebesini yaptığı ve kendini hesaba çektiği görülmektedir. “*Yalnız Gezerin Düşleri*” adlı eserinde bulunan “*Yedinci Gezinti*” deki şu sözleri ilgi çekici olmaktadır: “Yazgımı değiştirmek elimden gelmez, tüm eğilimlerim masum insanların hiçbir yargısının benim için bir önemi yoktur. Toplumsal yaşamda olsun kendi arzularımdan başka hiçbir şeyi rehber kabul etmeden ve yaşımın getirdiği zayıflıktan başka sınır tanımadan yapabildiğim her şeyi yapmam aklımın emridir. İşte böylece otlarımla ve bitki bilimimle baş başa kaldım.”²⁸

İnsan eğitiminde ve özellikle çocuğun eğitiminde Rousseau'nun hareket noktasını doğa oluşturmaktadır. -Doğa derken yaratıcı ve yaratılan arasındaki ilişki ve etkileşimi anladığını da ifade etmiştir; ama, yaklaşımlarında ondaki doğa anlayışı materyalistlerin doğa anlayışından farkı görülmemiştir-. Doğa konusunda güzel ilkeler ortaya koymaya çalışmıştır. Amacı, öğrencilerini doğal bir insan olarak yetiştirmektir. Rousseau, anne ve babalardan çocuklarını korkutmamalarını istemiştir. Eğer yetişkin olmadan ölürlerse hiç olmazsa onlara hayatı tanıtılmalarını öğütlemektedir. Çünkü, korkutulan çocukta bastırılmış duygu ve düşünceler, inanç ve yaşayışlar oluşabilmektedir. Bu yüzden çocuklar, biraz serbest bırakılmalı ki istediği dil, din ve davranışta kendi iradesini rahat kullanabilsinler.²⁹ Yoksa yaratıcı ve yaratılan arasında sıkıntılar baş göstermektedir. Bu da çocukların ve gençlerin inançlarını ve dinlerini olumsuz etkilemektedir.

Doğa bize bir beden, bir de ruh vermiştir. İnsanlar, yaratıcıdan onun vermesi ile iki şey almışlardır. Rousseau'nun eğitim anlayışındaki önemli nokta teorik öğrenmeden ziyade pratikte öğrenmeymiş. Yani, bilgi ve eylem önemli bir yere sahiptir. Bu yöntemin en iyi yönü, kitabın yerine eylemi oturtmaktır.³⁰ Ta ki söylenen bu gibi ifadeler pratik ve uygulanabilirlik alanına yansıtılmadığı sürece, dini söz ve dini davranış birleşemez. Yani, bir başka deyişle amelsiz imanı reddetmiştir. Fakat, ne çelişkidir ki kendi hayat tarzı ve yaşamındaki bazı skandalları da kendi sözlerinin bir kısmına oldukça uzak düşmüştür.

²⁸ Rousseau, *Yalnız Gezer'in Düşleri*, s.83.

²⁹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.10-11.

³⁰ Rousseau, *a.g.e.*, s.11.

Rousseau, özgür bir devletin yurttaşı ve egemen varlığın bir üyesi kimliğiyle doğmuş biriymiş. ³¹Rousseau, çocukluğunu babasından dinleyerek büyüdüğü Fransız ve Yunan edebiyatına ait eserlerin etkisi altında geçirmiştir. Katoliklere göre akla daha çok değer veren ve bireyi öne çıkaracak bir ahlaki temsil eden Kalvinizmin etkisinde yetişmiştir. Jean Jacques'ın çocukluğunda babası Cenevre'den ayrılınca o dayısının himayesi altında kalmaya devam etmiştir. Bu zaman diliminde bir kiliseye gitmeye başlayarak Protestan papaz tarafından Latince eserleri ve Klasik eserleri okumuştur.

İlk çağda yaşamış olan bazı filozoflar gibi Hobbes da Grotius ile insanlar topluluğu ve her topluluğa bir sorumlu kişinin olması konusunda aynı fikirde olmaktadır. Yani, insanlar bu görüşe göre hayvanlar gibi sürülere ayrılmıştır ve her sürünün başında daha sonra aynı sürüyü yemek amacıyla koruyan bir başkan bulunmaktadır.³² Din ve ahlak, akıl ile birlikte anlamlandırılmıştır. Aklın süzgecinden geçirilmiş ve aklın mihengine vurulmuş ve öyle bir ahlak ve dini benimsemiştir. Burada din ve ahlakta aklın yeri ve önemini görebilmekteyiz. Din anlayışlarında Realizm (gerçekçilik) olması gerekmektedir. Realizmde realite yani gerçek olan önemli yere sahiptir. Hick dindeki bizatihi gerçeği “her dinin kendi kutsal saydığı şeydeki bilinemez ve anlatılamaz dediği tarafa karşılık gelir.”³³ şeklinde ifade etmektedir.

Romantik, varoluşçu ve postmodernist filozofların rasyonelliğe karşı irrasyonelliği, akla karşı tutkuyu, nesnelliğe karşı özneliği, hümanizme ve mutlak ahlakçılığa karşı nihilizmi, özdeşliğe karşı farklılığı yüceltmelerinin en önemli gerekçesi özgürlüktür. Nitekim Rousseau şunu dile getirmektedir: “... bilim, edebiyat ve sanatlar insanları bağlayan zincirleri çiçeklerle örter; özgür yaşamak için doğmuş görünen insanların damarlarında taşıdıkları özgürlük duygusunu söndürür. Onlara kölelik hayatını sevdirebilir.”³⁴

³¹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 7.

³² Rousseau, *a.g.e.*, s. 9.

³³ Rahim Acar, *Dini Çoğulculuk İdealleri ve Gerçekler*, Elis Yay., Ankara 2007, s. 73.

³⁴ Abdüllatif Tüzer, *Din ve Rasyonalite Postmodern Bir Yaklaşım*, Lotus Yay., Ankara 2009, s.217; Jean Jacques Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*, çev. Sebahattin Eyuboğlu, Cem Yay., İstanbul 1998, s.20.

Rousseau; Fransız yazar, düşünür ve siyaset kuramcısı olmaktadır. Aydınlanma çağında yetişmiş olmasına rağmen uygarlık eleştirisi ve ‘doğaya dönüş’ önerisiyle romantik akıma öncülük etmiş, monarşiye karşı halk iradesinin üstünlüğünü savunmuştur. Bu savunmasıyla Fransız Devrimini etkilemiştir. Doğaya dönüşten kasıt, doğumla başlayan bozulmamış ve değişmemiş olana veya yaratıcıya dönüş ve yöneliş olmalıdır. Aydınlanma, devrim ve uygarlık olabilmektedir; fakat, bütün bunlar insanların doğaya dönüşlerini olumsuz etkilememelidir.

Rousseau Fransız bir yazar olduğu için ve Fransa’da kullanılan dil de Fransızca olduğundan bu dili onun için çok önemli bir yere sahipmiş. İyi Fransızca öğrenebilmek için Latince öğrenmek gerekir. Rousseau’ya göre söz söyleme sanatı için bu iki dilin eğitimini görerek karşılaştırmak gerekmektedir.³⁵

O dönemdeki ve hayatındaki huzursuzluk, sadece çocukluğuna ya da gençliğine değil, tüm hayatına yansımıştır. Bu durum öğrenim hayatında da kendini göstermiştir.³⁶ Düzenli bir öğrenim göremeyip daha çok kendi kendini yetiştirmeye ve bir iş tutmaya çalışmaktadır. On beş yaşında iken Cenevre’yi bırakıp yollara düşmek zorunda kalmaktadır.

Rousseau’nun hayatı bir nevi göçebeler gibi olmuştur. Fakat, o dönemin şartları ve yaşananları onu bu hayata mecbur bırakmıştır. Zaman zaman sıkıntılara sebep olsa da aslında bu tarz hayat onun için kısmen faydalı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Farklı memleketlerde yaşayıp farklı kültürlerden faydalanmak ve çeşitli mizaçlardaki insanlarla birliktelikler kurmak, farklı mezhep din ve felsefi akımların havasını solumak, edebi şahsiyetlerle sarmaş dolaş olmak; herkes gibi Rousseau’nun da ufkunu açmaktadır. Belki de çağdaşı birçok düşünürün üstünde bir yüksek makamı birçok otorite tarafından ona kazandırmıştır.

O döneme kadar edebiyat ve sanat; kral, soylular ve burjuvazinin etrafında bir dikkatleri mahiyetinde halktan ve halkın gerçeklerinden tamamen kopuk bir noktadaymış. Mazlumun yanında olması beklenen dini metinler ise kilisenin sıkı bir sansüründen sonra ancak yayımlanabilmekteydi. Halka lazım olan onların

³⁵ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.170.

³⁶ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 9.

şehvetini uyandırıp iştahasını açacak iç sıkıcı bir kısım hayırlı delillerde olmaktadır. İşte Rousseau bu durumu birçok yerde eleştirmiş, hatta Dijon Akademisi'nin açtığı bir yarışmaya Cenevre Cumhuriyeti'ne adadığı “*İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma*” adlı çalışmasıyla katılmış ancak eseri statükonun sert göğsüne çarpmış ve bir sonuç alamamıştır.

Güç, kuvvet, iktidar hakkındaki görüşlerini ise “Güçlü olan, bu gücünü hakka boyun eğdirmeyi göreve dönüştürmediği sürece otoritesini süreklileştiremez”³⁷ diyerek otorite için hakkın çiğnenmesini meşrulaştırmaktadır. “Kuvvet hakta” yerine “hak kuvvette” düşüncesini benimsemiştir. Rousseau'nun söyledikleri sosyolojik, sosyopsikolojik ve rasyonel açıdan belki kendi içinde tutarlı olmaktadır. Rousseau, her türlü gücün Tanrı'da olduğunu söylemiş; ancak, olmuş ve olabilecek olan bütün davranışların, kavgaların ve kaosun nedeni olarak da yine Tanrı'yı görmüştür.³⁸ Öyleyse şunu kabul etmeliyiz ki hakkı var eden şey, sadece güç değildir; fakat, yasal güçlere boyun eğme zorunluluğu olmaktadır.³⁹

Rousseau, üst paragrafta görüldüğü gibi güçlü bir şekilde ahlaki ve sosyal fikirlere hareketlilik kazandırmıştır. Dış otoriteye ve akla duyguyu, medeniyete ve onun sefaletlerine tabiatı, tahammül edemediği topluma bireyi ve onun elinden alnamayan haklarını karşı koyarak, herkesten fazla geleceğin siyasi ve sosyal sarsıntılarına başlangıç olmaktadır. Hatta bu politika sanki bir devrim politikası olmuştur⁴⁰

Aslında Tanrı'yı anlatmak ve tanıtmaya çalışmak sanki çok net ve açık bir biçimde mümkün görünmemektedir. Tanrı'ya bazen her şeydir demek doğru olabildiği gibi hiçbir şeydir demek de bir o kadar doğru olabilmektedir. Bunu Thomas Aquinas “Tanrı'nın zatının ne olduğunu bilmekten aciz olduğumuzu fakat onun ne olmadığını bilerek onun hakkında bir tür bilgi sahibi olabileceğimizi söyler.”⁴¹ şeklinde daha açık bir biçimde ifade etmiştir.

³⁷ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 10.

³⁸ Rousseau, *a.g.e.*, s. 11.

³⁹ Rousseau, *a.g.e.*, s. 11.

⁴⁰ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yay., İstanbul 1998, s.291.

⁴¹ Acar, *Dini Çoğulculuk İdealleri ve Gerçekler*, s.77-78. (baknz. Thomas Aquinas, *Summa Contra Gentiles*, Book One: God, trans. A. C. Pegis, (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame, 1975), I, 14:2.)

Bir zamanlar *Ansiklopedi*'ye yönelik kaleme aldığı ve günümüzde '*Ekonomi Politik*' adı altında yayımlanan "*Politik İktisat*" maddesinde Rousseau "İnsanlar adaleti ve özgürlüğü sadece yasaya borçlu olmaktadır. Aralarındaki doğal eşitliği yeniden hukuk temeline oturtan, herkesin iradesinin bu kurtarıcı organ yasadır. Her yurttaşta kamusal aklın temel ilkelerini dikte eden kendi aklının ilkelerine göre hareket etmeyi ve kendi kendisiyle çelişkiye düşmemeyi öğreten, kurtarıcı organ dediğimiz bu ilahi sestir yani yasalardır"⁴² diyerek eşitsizliği azaltmak için herkese siyasi hakların verilmesini, eğitimin geliştirilmesini ayrıca miras ve lüks mallara vergi konulması gerektiğini savunmuştur.⁴³ Çünkü, ona göre bir devletin kötü yönetilmediğini anlamak için yasa koyucunun yapması gerektiği gibi yerlerin, iklimin, toprağın, örf ve adetlerin ve eğitmekle yükümlü olduğu halkın bütün gereklerini yerine getirmesini ölçüt almak yeterli olmaktadır.⁴⁴

Bu konu ile ilgili, son olarak onun şu sözleri dikkat çekmektedir: "Yurttaşlara sahip olmak ve onları korumakla her şey bitmez, onların geçimini sağlamak da lazımdır ve kamunun ihtiyaçlarını karşılamak genel iradenin apaçık bir sonucudur."⁴⁵ Genel irade dediğimiz yaratıcının iradesi olmayınca bütün insanların istek, arzu ve ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanılacak veya hiç karşılanamamaktadır. Burada Tanrı'nın iradesi ve ilahi sesine yani kâinata vazettiği yasalara bakınca ne kadar etkili olduğunu anlamamız biraz daha kolay olmaktadır.

Rousseau, sosyologların insanı sadece sosyal bir varlık olarak kabul etmelerinin tam tersine, insan tabiatının yapısının vicdan olduğunu düşünmektedir. İnsan, kendi ruhunun derinliklerinde fazilet ve adalet hissinin doğuştan tesis edildiğini hissetmektedir. Bu durum, bize kendimizin ve başkalarının davranışlar konusunda doğruluğunu veya yanlışlığını haber vermiştir. Bu, insanda doğuştan meydana gelen ahlaki bir mesele olup vicdan doğuştan var olan bir prensipler toplamı olmaktadır. Yoksa fikren oluşmuş bir şey değildir.

⁴² Jean Jacques Rousseau, *Ekonomi Politik*, çev. İsmet Birkan, İmge Yay., Ankara, 2005, s. 17.

⁴³ Jacques Rousseau, a.g.e., s. 45-56.

⁴⁴ Rousseau, a.g.e., s. 20.

⁴⁵ Rousseau, a.g.e., s. 36.

İnsanın içinde hayvanî ve insanî meyiller olup daima birbirleriyle mücadele halinde olmaktadır. Ne yapmamız gerektiğini vicdanımızın sesi bize söyleyecektir. Bu nedenle Jean Jacques, insanların din ve inançlarının belirlenmesinde ve o doğrultuda yaşanmasında da vicdanı temel bir unsur olarak değerlendirmiştir.

Söz konusu vicdanla ilgili görüşlerin sahibi olan Rousseau'nun geliştirmiş olduğu bu fikirlerini bilahare Kant alacak ve daha ileri bir düzeye taşımaktadır. Aristoteles ile Saint Thomas'ın akılla fizyolojik meyiller arasında bir anlaşma zemini aramalarına karşın Rousseau ve Kant bu mücadeleyi insanın içinde bulmaktadırlar.⁴⁶ Vicdanın sesini dinle şeklinde ifadeleri çokça duymaktayız. İnsan şayet vicdanının sesini dinleyebilirse; bozulmamış bir vicdan, doğru ve hakikat olan ne ise bizi ona ulaştırmaktadır.

1.4 Ansiklopedi'nin (Encyclopedie'nin) Oluşumu ve Bazı Ansiklopedici (Encyclopedie'ci) Filozoflar

“Ansiklopedia bilimsel verileri abecesel sıralamayla açıklayan büyük derleme... Dilimizde genbilik deyimiyile karşılanması önerilen ansiklopedia yuvarlak anlamına gelen Yunanca kyklos deyimiyile eğitim anlamına gelen Yunanca ansikpaedia sözcüklerinden yapılmıştır ve antikçağda Yunan çocuklarının gördükleri eğitimi dile getirir. Günümüzde uluslar arası bir anlam kazanan ansiklopedi sözcüğü, bütün bilgileri bir araya toplayan yapıtları adlandırır. Bununla beraber özel bilim dallarına özgü ansiklopediler de vardır, bunlar o bilim dalları içindeki ayrıntıları da kapsayan genişliği ve yöntemli bir anlatışı dile getirirler. Felsefe Ansiklopedis de böyledir. Ansiklopedilerde yöntem, ya belli bir sınıflamaya ya da kaynak olarak göstereceğimiz bu ansiklopedide olduğu gibi alfabetik sıralamaya dayanır. İlk ansiklopedi, Aristoteles'in yapıtları sayılmaktadır; çünkü kendisinden önceki bütün bilgileri toplamış ve sınıflandırmıştır. Batı'da ilk büyük ansiklopedi V. Yüzyılda yayımlanan

⁴⁶ Roger Daval, *Fransız Düşünce Tarihi*, çev. Mehmet Ulaş, Hareket Yay., İstanbul 1968, s.26-27.

Marcianus Capella Ansiklopedisidir. Doğu'da ilk büyük ansiklopedi X. Yüzyılda Basra'da yayımlanan *İhvan-üs Safa* ansiklopedisidir. Türkiye'da ilk ansiklopedi XX. Yüzyılın başlarında Maarif Nazırı Emrullah Efendinin bizzat hazırlamaya başladığı *Muhit-ül Maarif*'tir. Günümüzde dünyanın en büyük ansiklopedileri sayılan yapıtlar şunlardır: *La Grande Encyclopedie* (Fransa, 31 cilt), *Encyclopaedia Britannica* (İngiltere, 24 cilt), *Der Grosse Brockhaus* (Almanya, 22 cilt), *The New International Encyclopedia* (Amerika, 27 cilt), *Entsiklopetitpeskeli Slover* (Rusya, 86 cilt) gibi birçok ansiklopedi vardır.⁴⁷

Ansiklopedistler ise büyük bir düşünce hareketi oluşturmuşlar ve genellikle özdekçiliği yaymaya çalışmışlar ve birçok yere de yaymışlardır. En önemli temsilciler ise Denis Diderot (1713-1784) olmuştur. Diderot ilk özgün kitabı *Felsefe Konuşmaları* 1746'da çıktı ve aynı yıl Ansiklopedi'yi çıkaranlara katıldı. Çok geniş bir ölçekte, Ansiklopedi'nin gerek bilimlerde gerekse sanatta modern çağın önde gelen niteliklerinden biri olacak bir bilgi ve ilim kavramı ortaya koyduğu söylenebilir. Şu halde bir yapıt bundan (Ansiklopedi'den) daha yararlı bilgiler içermez.⁴⁸ D'Alembert felsefe, güzel sanatlar, bilim, yönetim, hukuk bilimi ve daha pek çok konuyu konuşmaları ile ansiklopedinin içerdiğini bizlere göstermektedir.⁴⁹ Ansiklopedistler, Ansiklopedi'nin batıl inançlara, dinin getirdiği baskılara ve oluşturduğu kötülöklere, siyasi haksızlıklara, kısacası yaşadıkları çağda toplumu adaletsiz ve düşkün kılan her şeye karşı güçlü yada mutlak bir silah olmak istemektedirler.⁵⁰

Rousseau sayesinde Ansiklopedi bilinir ve duyulur bir eser olmaya başlamıştır. Diderot, ansiklopedinin yayıncısı oldu. Yıllar geçtikçe Diderot yönetiminde cilt cilt yayımlanan ansiklopedi sonunda 35 cildi buldu. Ansiklopediyi önemli kılan şey, Voltaire'in İngiltere'den Fransa'ya ithal ettiği

⁴⁷ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar* (cilt1(A-D)), Remzi Kitapevi Yay., İstanbul 1978. s. 76; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 24.

⁴⁸ Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 143; D'Alembert, *Felsefenin Ögeleri*, çev. Hüseyin Köse, Öteki Yay., Ankara 2000, s. 19.

⁴⁹ Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s.144; Elisabeth ve Robert Badinter, *Politikada Bir Entelektüel: Condorcet*, çev. Hüseyin Köse, Ötüken Yay., Ankara 2002, s. 42.

⁵⁰ Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s.154.

yeni bilgi yaklaşımını Francis Bacon'ı ve Isaac Newton'ı- bu yaklaşımın başlıca kurucuları olarak görmesi ve hepsinden önce John Locke'un temsilcisi olarak gördükleri bu ansiklopedide felsefi bir yaklaşımla bilimsel yaklaşımın somutlaştırılmış olmasıydı. Hatta bu eserin zamanla insanların zihninde kesinlikle bir ihtilal oluşturacağına inanıyorlardı ve bunu bazen dile getiriyorlardı.⁵¹

Fransa'nın seçkin yazar ve düşünürlerinin çoğu Voltaire, Rousseau, Montesquieu ve elbette başka ismini saymadığımız filozoflar da Ansiklopedi'ye katkıda bulundular. "Makalelerden bazıları, o zamandan beri deneme edebiyatının klasik örnekleri arasında yer almaktadır. Bunların pek çoğunu Diderot'un kendisi yazmıştı. İlk baskısında ansiklopedi 4225 adet satıldı. Hiçbir ülkede böyle bir şey olmamıştı. Ansiklopedi'nin Avrupa'nın düşünsel hayatında hesaplanamaz bir etkisi oldu. Ciltler art arda çıktıkça Ansiklopedi'nin başı, resmi sansürle derde girmeye başladı ve 1759'da kraliyet kararnamesiyle yayını durduruldu. Ancak, Diderot ve yazar dostları ve elbette matbaacılar, gizlice çalışmaya devam ettiler; kalan ciltleri yeraltında hazırladılar. Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Diderot, Condillac ve özellikle fizik-kimya alanındaki birikimlerini D'Holbach'da 1749'da yerleştiği Paris'te *Encyclopedie*'ye aktarmıştır.⁵²

Ansiklopedistler, insan aklına büyük inanç besleyerek Hristiyanlığa, otoriteye, zamanın politik iktidarına şavaş açmışlardır. Rousseau da, başlangıçta kilise ve parlamentoya karşı mücadelede Ansiklopedicilerin yanında yer almasına karşın daha sonraki süreçte bu oluşumun benimsediği fikirlerin tersi istikametinde bir yol tutmuştur. Bu hareketinin sebebi, onlarla hem din konusunda düştüğü anlaşmazlık hem de sosyal yönden bazı fikir ayrılıklarıdır. Çünkü, *Ansiklopedi*'ye yazdığı bir maddesinde kentte aristokratik bir lüks olan tiyatro kurulması fikrine karşı çıkararak bunun yerine cumhuriyete yönelik spor ve dans yarışmaları veya

⁵¹ Diderottan aktaran Peter Jimack, *The French Enlightenment I: Science, Materialism and Determinism*, Routledge History of Philosophy, vol. V, *British Philosophy and the Age of Enlightenment* (Ed. Stuart Brown), London 1996, s. 231; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s.155.

⁵² Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s.169-170.

oyunlar gibi eğlencelerin düzenlenmesi gerektiğinin altını çizmesi bu topluluktan kopmasına zemin hazırlamıştır.⁵³

1.5 Rousseau'nun Hayatının Son Dönemleri

Rousseau, geçimsizliği yüzünden hayatının son bölümünde Fransa ile İsviçre arasında gidiş-dönüş halindedir. Sürekli bir yolculuk, seyahat veya göçmen hayatı sürdürdüğü görülmektedir. Bu arada da yayımladığı “*Emile*” adlı yapıtı Paris’te yakılınca kovuşturmadan veya hapsedilmekten kurtulmak için yine İsviçre’ye sığınır. Ancak, burada da İsviçre hükümeti yakasını bırakmaz. Sonra David Hume’un davetiyle İngiltere’ye gider. Fakat, mizacı yüzünden herkesle uyum sağlayamaz ve sonunda Hume ile de arası açılınca yine Fransa’ya dönmek zorunda kalır. Burada bir müddet gizli gizli yaşamını sürdürdükten sonra bu huzursuz hayat 1778 yılında sona erer. “*İtiraf*lar” adlı eserinde Rousseau, hayatını neredeyse en gizli ayrıntılarına varıncaya kadar anlatmıştır.⁵⁴

Sonuçta Aydınlanma geleneği içinde nispeten daha ayırıcı ve eleştirel bir konumda bulunan Rousseau, insan doğasının eğitim ve sosyal reformlar sayesinde şekillenip geliştirilebileceğine inanmaktadır. Çünkü ona göre, uygar olmuş, aydınlanmış varoluşun olumsuzluk ve kötülüklerini temsil eden insan, rasyonalist değildir. Bundan dolayı Rousseau’ya duygucu bir filozoftur, diyebiliriz. Rousseau’nun insanlığın çıkarıcı, yıkıcı ve olumsuz eğilimlerini de uygarlığın, modernizmin zararlı etkilerine ithaf ettiği söylenebilir. Buna karşı olan tepkisi nedeniyle onun bir yandan da sert bir Aydınlanma eleştirmeni, daha doğrusu Materyalist aydınlanmanın amansız bir eleştirmeni olduğunu unutmamalıyız.⁵⁵

1750-1756 yılları arasında Paris’de yaşadığı zamanlarda beste de yapıyordu. Le Devin Du Village (Köy Kâhini; 1752) adlı operası sarayda çok

⁵³ Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s.15.

⁵⁴ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi, Remzi Kitap Evi, İstanbul, 1985.* s. 383.

⁵⁵ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Asa Yay., Bursa 2008, s. 264-265; Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s.7; Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 8; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 9; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 210.

beğenilmiş; ama, Rousseau saray bestecisi olarak rahat bir hayat sürebilecekken bu yolu seçmemiştir. *Les Confessions*'da (*İtiraflar*; 1782) yazdığına göre 37 yaşında, Vicennes'da tutuklu bulunan Diderot'yu görmeye giderken birden “korkunç bir aydınlanma” yaşamış, çağdaş uygarlığın insanı iyileştirmek yerine, yozlaştırdığını anlamıştır. Rousseau, uygarlıkla ilgili düşüncelerini ilk kez 1750'de açıklama fırsatı bulmuştur.⁵⁶ Çünkü, sürekli dönemin siyasi olayları ve kilise ile papazın baskınlığından dolayı birçok düşüncesini açıklama fırsatı ve imkanı bulamamıştır.

Rousseau, D'Alembert'in yazdığı “Cenevre” maddesi yüzünden Ansiklopedi çevresinden uzaklaşmış, 1756'da Paris'ten ayrılarak Montmorency'de bir kır evine yerleşmişti. *Toplum Sözleşmesi*'nin yanı sıra *Julie Ou, La Nouvelle Heloise I (Julie yahut Yeni Heloise I*; 1761) adlı romanı ve *Emile ou, de Veducahon (Emile ya da Eğitim*; 1762) adlı yapıtını da Montmorency yıllarında yazdı. Aile yaşamının konu alındığı *Julie*, geniş okur kitlesini etkilediği kadar edebiyata gelişimini de derinden etkileyen bir roman oldu. *Emile* ise eğitimin amacı ve yöntemi üzerinde duruyordu.⁵⁷

2 Jean Jacques Rousseau'nun Belli Başlı Eserleri

Jean Jacques'ı anlayabilmek, tanıyabilmek ve fikri cephesini bilmek için öncelikle kendi yazdığı eserlere bakacağız. Çünkü, Rousseau'yu kendi ifadelerinden yani, eserlerinden dinlemek en kapsamlı bilgileri bize ulaştıracaktır. Sözlü ifadelerinde, değişmeler ve şartlar ile ortamın uygunsuzluğundan kaynaklanan net ve açık olmayan ifadeler de bir hayli rastlamak mümkündür. Bu nedenlerden dolayı Rousseau'yu tanımak ve fikri âlemini o dönem ve şartlar çerçevesinde değerlendirmek ve anlamak için eserleri önemli bir yere sahiptir. Döneme Rousseau nazarı ile ve onun penceresinden bakacağız.

Yukarda eserlerin bir kısmını kronolojik yönünden ele aldık. Şimdi ise içerik ve anlam yönünden Rousseau'nun eserlerini inceleyeceğiz. Zaten Rousseau o dönemin şartlarından dolayı kendisini net bir şekilde sözlü ifade etme imkânı bulamamıştır. Ancak, bunları eserlerine yazma imkânı bulmuştur. Fakat, o dönem

⁵⁶ Rousseau, *Yalnız Gezer'in Düşleri*, s.43.

⁵⁷ Rousseau, *a.g.e.*, s.83.

Fransa'sındaki karışıklıklardan dolayı eserlerinin birçoğunu da rahatlıkla yayımlayamamıştır. Yani, hep bir gizlilik içerisinde bir şeyler yapmaya çalışmıştır.

Rousseau'nun eserlerini alt alta ve maddeler şeklinde sınıflandıracğıız. Burada kronolojik sıraya dikkat etmeden sadece içerik ve konulara göre sınıflayarak yazacağız. Bunun yanında, bazı eserler hakkında kısacık açıklayıcı ifadelere de yer vereceğiz. Burada eserlerin isimlerine dikkat edilmesi gerekir. Rousseau'nun açıklamaya çalıştığı konu ve içeriğı anlamak için bunun ehemmiyetli olduğunu düşünüyorum. Rousseau'nun eserlerini kesin çizgilerle birbirinden ayırmak ve ayrı düşünmek imkânsız olmak ile birlikte üç temel başlık altında sıralayabiliriz.

2.1 Siyaset İle İlgili

“Fransa'da ki siyasi unsurlar, Fransız İhtilal'i ve siyasi unsurlar ile kilise arasındaki çekişmelerden dolayı Rousseau eserleri ile bu dönemde etkili birçok eser ortaya koymuştur. Bu eserleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Discours Sur Vorigine Et Les Fondements De Vinegalite Parmi Les Hommes, 1755 (İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğıin Kaynağı ve Temeli Üzerine Söylev) [İkinci Söylev]. R. Nuri İLERİ tarafından Türkçeye çevrilmiş bir eserdir.

- Fragments Politique-Discours Sur l'Economie Politique, 1755 (Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev). İsmail YERGÜZ tarafından Türkçeye çevrilmiş bir eserdir.

- Du Contrat Social Ou Principes Du Droit Politique, 1762 (Toplum Sözleşmesi ya da Politik Hukuk İlkeleri). İsmail YERGÜZ tarafından Türkçeye çevrilmiş bir eserdir.

- Projet De Constitution Pour La Corse, 1765, (Korsika Anayasası Projesi). İsmail YERGÜZ tarafından Türkçeye çevrilmiş bir eserdir.

- Considerations Sur Le Gouvernement De Pologne Et Sur Sa Reformation Projettâe, 1771, (Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler). İsmail YERGÜZ tarafından Türkçeye çevrilmiş bir eserdir.

- Du Contrat Social (Toplum Sözleşmesi) Ali ALPER tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

- Considérations Sur Le Gouvernement De Pologne, 1772, (Polonya Hükümeti Üzerine Görüşler);

- Du Contrat Social: Ou Principes Du Droit Politique, (Toplum Sözleşmesi ya da Siyasi Hukuk İlkeleri, 1965)⁵⁸

2.2 Din, Tanrı veya İnanç Üzerine

“Hıristiyanlık dini ve Kilise ile yakın münasebeti olduğundan dolayı ve yakın ilişkilere sahip olduğu için Tanrı, Din ve İnanç konularını içeren birkaç eseri olmuştur. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Ecrits Sur l’Abbe De Saint-Pierre, 1756-58, (Saint-Pierre Rahibi Üzerine Yazılar).
- Julie Ou La Nouvelle Héloïse, 1761, (Julie Yahut Yeni Héolise, 1943-1945).
- Preface De Narcisse, 1752, (Narrisse’in Önsözü).⁵⁹

Rousseau, düşüncelerinin çoğunu, Montaigne’den, Locke’den ve diğer filozoflardan etkilenerek oluşturmuştur. O, bunların bir sentezini yapmıştır ve kendi kişiliğini ortaya koymuştur. *Emile*’de geçmişteki kendi deneyimlerini dile getirmiştir. Akıl ile düşün çatışması nedeniyle paradoksal olan varsayımlarını sergilemiştir. İnsan doğasına, gerçek sevgiye, duyguya olan hayranlığını gözler önüne sermiştir. Bu yapıt, XVIII. yüzyılda da bu bakımdan büyük bir etki

⁵⁸ Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 15; Rousseau, Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler, s. 15; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 15; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 15; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 6; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.2.

⁵⁹ Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 15; Rousseau, Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler, s. 15; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 15; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 15; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 6; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.21.

oluşturmuştur. ⁶⁰ Bu yüzden de çevresindeki bazı insanlar tarafından sürekli dışlanan birisi olmuştur. Onlar tarafından aşağılamalarına maruz kalmıştır.

2.3 Sanat ve Müzik Üzerine Yazdığı Yazıları

“Sanat ve müzik alanında da Rousseau’nun çalışmaları ve ilgisi bulunmaktadır. Bunlar üzerine yazmış olduğu bazı eserleri bulunmaktadır. Bu eserleri şu şekilde sıralayabilir:

- *Discours Sur Les Sciences Et Les Arts*, 1750, (*Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*) [Birinci Söylev]. İsmail YERGUZ tarafından Türkçeye çevrilmiş bir eserdir.
- *Discours Sur Les Sciences Et Les Arts*, 1750, (*İlimler ve Sanatlar Üzerine Nutuk*).
- *Dictionnaire De Musique*, 1768, (*Müzik Sözlüğü*).
- *Lettre Sur La Musique Française*, 1753, (*Fransız Müziği Üzerine Mektup*).
- *Essai Sur L’Origine des Langues Ou Il Est Parle De La Melodie Et De L’Imitation Musicale*, (*Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üzerine Deneme*). Ömer ALBAYRAK tarafından Türkçeye çevrilmiş bir eserdir.
- *Dissertation Sur La Musique Moderne*, 1743, (*Çağdaş Müzik Üzerine Bilimsel İnceleme*); 1963.⁶¹

2.4 Diğer Yapıtları

“Yukarda bahsedilen eserlere ek olarak yazabileceğimiz birkaç eser daha vardır. Fakat, bunlar konu ve içerik bakımından biraz farklılık göstermektedir.

⁶⁰ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.12-13.

⁶¹ Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 15; Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s. 15; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 15; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 15; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 6; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.2 ve24.

Ayrıca, bunlar sadece eser değil, eserlerinin yanında makale, konuşma, mektup vb. şeklinde olacaktır. Bunlar ise şu şekilde sıralanabilir;

- *Le Devin Du Village*, 1752, (*Köyün Kahini*).
- *Lettre Á M. D'Alembert Sur Les Spectacles*, 1758, (*Tiyatro Oyunları Üstüne*).
- *D'Alembert'e Mektup*, Altı Kitabıyla Birlikte Rousseau içinde, 1967).
- *Emile Ou De L'Education* 1762, (*Emile Ya da Eğitim Üzerine*) 1943, Yaşar AVUNÇ tarafından Türkçeye çevrilmiştir.
- *Lettre Á Christophe De Beaumont*, 1763, (*Christophe de Beaumont'a Mektup*).
- *Lettres Écrites De La Montage*, 1764, (*Dağdan Yazılmış Mektuplar*, Altı Kitabıyla Birlikte Rousseau içinde, 1967).
- *Rousseau Juge De Jean Jeacques, Dialogues*, 1789, (*Rousseau Jean Jacques'i Yargılıyor, Diyaloglar*).
- *Les Reveries Du Promeneur Solitaire*, 1782, (*Yalnız Gezen Adamın Hayalleri*, Altı Kitabıyla Birlikte Rousseau içinde).
- *Lettre A D'Alembert Sur Les Spectacles*, 1758, (*D'Alembert'e Tiyatro Üzerine Mektup*).
- *Emile, Ou De l'Education*, 1762, (*Emile ya da Çocuk Eğitim Üzerine*). Mehmet BAŞTÜRK-Yavuz KIZILÇİM tarafından Türkçeye çevrilmiş bir eserdir.
- *Lettre H Christophe De Beaumont*, 1763, (*Christophe de Beaumont'a Mektup*).
- *Les Confessions*, 1782-1786, (*İtiraflar*) 1975.Serkan ÖZBURUN tarafından sadeleştirilmiş ve yayına hazırlanmış bir eserdir.
- *Rousseau Juge De Jean-Jacques, Dialogues*, 1772-76, (*Rousseau Jean Jacques'i Yargılıyor*).
- *Les Râveries Du Promeneur Solitaire*, 1782, (*Yalnız Gezen Adamın Hayalleri*).

- *Lettres Ecrites De La Montagne*, 1764, (*Dağdan Yazılmış Mektuplar*).⁶²

İlk kez 1781’de yani, Rousseau’nun ölümünden 3 yıl sonra Cenevre’de *Dillerin Kökeni Üstüne Deneme* adlı eseri yayımlanmıştır. Yani, bu eseri kendisi yayımlamamıştır. 1755’te *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni ve Temelleri Üstüne Söylem* yayımlanmıştır. Ama, söylem için fazla uzun ve konu dışı kaldığı ifadesini okuyuculardan ve diğer yazarlardan duyabilmekteyiz. Rameau’nun müzik konusunda kendisine yönelttiği eleştirilere yanıtı şeklinde de bir yazısı bulunmaktadır. Rousseau, kendi yazdıklarından anladığımıza göre bu metni birçok kez elden geçirmiş. Hatta bunu yayımlamayı düşünmüş; ama, hep vazgeçmiş. 1750’de *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylem* adlı eseri yayımlamıştır.⁶³ Bunlar ise eserler ve oluşumları hakkında kısa açıklamalar ve bilgilendirmeler için yazılan küçük notlar olmaktadır. Buradaki eserlerin niçin, nasıl ve ne zaman yazılmış olduğunu kısa ve öz bir şekilde detaylı olmayan bir yöntemle yazdık.

Voltaire’in bile, “Rousseau’ya 30 Ağustos 1755’te yazdığı mektupta *İkinci Söylem*”⁶⁴ adlı yazısı ile sert bir eleştirisi bulunmaktadır. Rousseau, bu ve bunun gibi birçok eleştiriye çevresindeki insanlar tarafından maruz kalmıştır. Fakat, bütün bunlar onu davasından ve fikirlerinden vazgeçirmemiştir ve vazgeçirmeyecektir.

Sonuç olarak, Jean Jacques Rousseau’nun burada ele aldığımız eserleri bize Jean Jacques hakkında çok şey katmıştır. İlerleyen bölümlerde eserlerinden sık sık alıntılarla onun din ve ilgili diğer felsefi ve gayri felsefi görüşleri hakkında verileri aktaracağız. Fransa ülkesi ve Fransa’daki sosyal, kültürel, ekonomik, dini ve en önemlisi siyasi unsurları ve bunların olumsuz etkilerini hatırlayacak olursak şartların çok kötü olduğunu görebilmekteyiz. Bu olumsuzluklar Rousseau’yu

⁶² Rousseau, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, s. 15; Rousseau, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, s. 15; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, s. 15; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, s. 15; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 6; Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.2 ve 27.

⁶³ Jean Jacques Rousseau, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, çev. Ömer Albayrak, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2007, s.V.

⁶⁴ Rousseau, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, s. XIV.

olumsuz yönde etkilemekle birlikte kendini ifade etmekte zorlanmasına ve eserler yazmakta engellerle karşılaşmasına neden olmuştur. Hatta sırf bu yaşananlardan dolayı bazı çalışmalarını gizli tutmak zorunda kalmış ve bazı eserler de Rousseau'nun vefatından sonra gün yüzüne çıkma imkânı bulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

AYDINLANMA DÖNEMİ ve JEAN JACQUES ROUSSEAU

Bir entelektüel hareket olarak Aydınlanma 1688 İngiliz devrimi ile başlar ve 1789 Fransız Devrimi ile doruk noktasına ulaşır. Bu dönemler ve arada geçen zaman dilimine göre Aydınlanma, Batı'nın hayatında, ticaret ve sanayileşme yoluyla ve burjuvazinin veya bir orta sınıfın ortaya çıkması ile oluşan büyük ve çok sağlam kökleriyle dönüşümle belirlenen tarihsel dönem ya da sürecin kültürel ifadesidir. Aydınlanma inanmayı değil de bilmeyi gerektirir ve ister. Sorup soruşturmadan bir şeyi doğru olarak kabul etmez. XII. yüzyılda Batı ile Kilise arkasındaki doğüstü gerçeklik anlayışı ile savaşı içermektedir.⁶⁵

Aydınlanma, Avrupa'da 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayıp 19. yüzyılın ilk çeyreğini içine alan bir zaman diliminde bir kısım filozofların insan yaşamında mutlak yönetici ve rehber olarak aklı etkin kılmasıdır.⁶⁶ Aydınlanma denilince insanların aklına acaba aydınlanmış bir çağda mı yaşıyoruz sorusu gelmektedir. Bu soruya yanıt ise; tabi ki hayır olmaktadır. Aydınlanmış bir çağda değil, fakat aydınlanmaya giden bir dönemde, bir aydınlanma döneminde yaşıyoruz.⁶⁷

“Felsefe tarihinde dine ve teizme en fazla karşı çıkan akımlardan biri olan aydınlanma dönemi ve sonrasında etkili olan analitik felsefe geleneği, son yirmi, otuz yılda teistik bir dönüğe şahit olmuş; bu gelenek içinde yetişmiş olan Richard Swinburne gibi bazı düşünürler, analitik felsefenin yöntemleriyle rasyonelliğini ve tutarlılığını yeniden güçlü bir biçimde savunmuşlardır.”⁶⁸

⁶⁵ Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s.9; Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 26.

⁶⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2003, s. 46.

⁶⁷ Immanuel Kant, *Seçilmiş Yazılar*, çev. Nejat Bozkurt, Remzi Kitapevi Yay. İstanbul 1984, s. 219.

⁶⁸ Cafer Sadık Yaran, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İncancının Akliliği*, Etüt Yay., Samsun 2000, s.167.

Aydınlanma düşünürlerine göre akli normal işleyişinden alıkoyan, onun bütün insan varlıklarında hep benzer fonksiyonlarını yerine getirmesini önleyen faktörlerin başında kurumsal ve kültürel çevre gelmektedir. Akıl bu bozulmasından ve değişiminden ise kilise, devlet, batıl inançlar, bilgisizlik, sefahat ve ön yargılar sorumlu tutulmaktadır.⁶⁹

Bu bölümde dikkatleri o dönemin Fransa'sına ve orada yaşanan özellikle siyaset içerikli daha doğru bir deyişle din-politika ekseninde gelişen olaylara değinilmektedir. Çünkü, siyasi ve dini çekişmeler ve onların etkileri, o dönem Fransa'sında ortaya çıkan ve tüm dünyayı doğrudan ya da dolaylı yollarla etkileyen ve Rousseau'nun 25-30 yıl öncesinden hem olumlu hem olumsuz yönleriyle birlikte haber vermiş olduğu 1789 yılında Fransız Devrimini netice vermiştir. Bununla birlikte, bunların yaşandığı bu döneme dökülen bunca kan ve yaşanan bunca arbedeye rağmen tuhaf bir şekilde "Aydınlanma Dönemi" veya 18. Yüzyıl denmiştir. Rousseau da bu dönemin etkili ve önemli yazarlarından biri olarak kabul görmüştür. Şimdi bu birinci bölümü aşağıda dört alt başlık çerçevesinde incelemeye çalışacağız.⁷⁰

1 İlk Çağ ve Yakın Çağ'da Aydınlanma Dönemi ve Rousseau

Aydınlanma kelimesinin sırf 18. yüzyıla sınırlandırılmayacak şekilde kullanıldığını birtakım felsefi düşüncelerden görmemiz mümkündür. Felsefe tarihine bir göz attığımızda görülecektir ki bu kavramın içerisinde barındırdığı zihniyet ve anlam kaygıları Yunan felsefesinin ikinci dönemine kadar uzanmaktadır. Bu yüzden, önce aydınlanma kavramının İlk Çağda ve Aydınlanma Çağı diye nitelendirilen 18. asırda ne ifade ettiğini ve kimler tarafından yapıldığını karşılaştırarak inceleyeceğiz.

İlk Çağ ile Yeni Çağ arasında genelde kozmik-metafiziksel bir dönemden antropolojik bir felsefi döneme geçiş yönünden benzerlikler vardır. İlk Çağdaki Sofistlik anlayışının Yeni Çağdaki Aydınlanmaya yakın ve benzer olduğunu

⁶⁹Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 9.

⁷⁰ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2010, s. 171.

söyleyebiliriz. Her iki dönemde de ağırlıklı olarak felsefe; eğitim, kültür, edebiyat sorunlarının yanında toplumsal ve siyasi alanlarla da yakından ilgilenilmiştir.⁷¹

İlk Çağ aydınlanmasında dinin etkisinin kaybolmasıyla birlikte meydana gelen yeni oluşumda insan temelli, akla ve özgür düşünceye dayalı bir sürecin başladığını görürüz. O dönemde geleneğe ve boş inançlara karşı çıkılmaya da başlanmıştır. İlk Çağın aydınlanmacıları sayılan Sofistler, prensip olarak “Her şeyin ölçüsü insandır” görüşünü savunmuşlardır. Sonuç olarak, bilgi ve olgular her ne kadar varlığını hep korusalar da bilginin değişkenliği gerçeği, önümüzde tüm çıplaklığıyla durmakta, bu iki dönem ve sayısız nice dönemler arasındaki benzerlikler, hadiselerin tarih içerisinde bir doğru üzerinde değil de dairesel olarak gerçekleştiğini akla getirmektedir. Örneğin İlk Çağ aydınlanmasında da metafizikten uzaklaşma söz konusuydu. Bu durum Aydınlanma döneminde de aynen görülmüştü.⁷²

Aynen öylede Aydınlanma Çağında, “İnsan varlığının anlamı ve bu dünyadaki konumu” problemi üzerinde durulmuş ve bu meseleye yeni açılımlar kazandırılmıştır. 18. yüzyılda ortaya çıkan bu düşünceler kısa sürede Batı dünyasında etkili olmuştur.

Rönesans’tan itibaren gelişen aklın ve düşüncenin özgürleşmesi bu çağdan itibaren sanayi devrimiyle birlikte liberalizme yol almıştır. Aklın özgürleştirildiği düşünülmüş, bundan da bireyin özgürleşmesi düşüncesi gelişmiştir. Bu hareketlerle birlikte özgürlük, adalet ve millet egemenliği ön plana çıkmıştır. Yine ulusal devletlerin ve ulusal egemenlik düşüncesinin ortaya çıkması da bu devrin bir ürünüdür.⁷³

Aydınlanma konusunda ileri sürülen bu dikkat çekici görüşler, ilk defa Kant’ın ifadelerinde şöyle yer bulmuştur: “Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın

⁷¹ Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, çev. Mehmet İzzet-Orhan Saadeddin, İz Yay., İstanbul 2004, s. 442.

⁷² Vahdettin Başcı, *Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2002, s. 3-4.

⁷³ Başcı, *Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, s. 7-8.

kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür. Bunun nedeni de aklın kendisinde değil, aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aranmalıdır. ‘Aklını kendin kullanma cesaretini göster!’ ifadesi böylece Aydınlanmanın parolası olmuştur.”⁷⁴

“Aydınlanma, insanın kendi akli ve düşüncesiyle din ve geleneklere bağlı kalmadan düşünce ve değerlendirme ile hayatını aydınlatmasıdır.”⁷⁵ Burada ki aydınlanma bir başka parola olarak ortaya atılmıştır. Bunlardan kasıt, insanın kendi suçu ile düştüğü skolâstik bataklıktan kurtulmasıdır. O döneme göre insan artık kendi aklını kullanmaya başlamıştır. Bu fikir, Rönesans ile başlamış Aydınlanma Çağı ile doruk noktasına ulaşmıştır. Artık akla dayanan ve aklın hâkim olduğu bir dünya görüşü içinde dine bir yer bulma kaygısı başlamış, dini bir yerlere oturtmaya yönelik düşünceler ve çabalar ortaya çıkmıştır. Aklın hâkimiyeti tüm alanlara tesir ettiği gibi dine de sıçramış dinin tüm alanları aklın süzgecinden geçirilerek yeniden düzenlenme yoluna gidilmiştir. Böylece, Protestanlıkla birlikte bireysellik, demokrasi, insan hakları, özgürlük, hoşgörü, liberalizm ve ön yargı değerleri rasyonel bir kimlikle bezenmiş, dini otoritelere de cebren de olsa kabul ettirilmiştir.⁷⁶

Rönesans’ın başlangıcında Antikçağ Yunan kültür ve medeniyeti araştırılmıştır. Protestanlığın doğuşuyla birlikte reform hareketleri boy göstermiştir. Böylece, ilmi gelişmeler hızlanmaya başlamıştır. Bu devirdeki reformun öncüleri, kutsal kitapları olduğu gibi dillerine çevirmek suretiyle dini asıl kaynağından herkesin öğrenmesini sağlamak istemişlerdir. Böylece, Tevrat ve İncil metinleri daha iyi anlaşılacaktır.⁷⁷

“Antisthenes ve Kinizm (Kinikokulu), zihnin kültürünü ve bilimin kendisini, bir kötülük sayarak atmaya çalışmışlardır. Toplumsal hayatın zevklerini

⁷⁴ Önay Sözer, *Felsefenin Abc’si*, Say Yay., İstanbul 2009, s. 45; Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 26; İmmanuel Kant, “*Aydınlanma Nedir?*” *Sorusuna Yanıt*, çev. Nejat Bozkurt, Berlinische Monatsschrift, Aralık 1784, s. 481-494; (İmmanuel Kant, *Aydınlanma Nedir?* Adli eserinde de geçmektedir.)

⁷⁵ Başcı, a.g.e., s. 9 vd.

⁷⁶ Başcı, a.g.e., s. 9 vd.

⁷⁷ Muhammed Abdullah Draz, *Ed-Din Buhur’ün mümehhedet’ün li-Diraset’i tarih’il-Edyan (Din ve Allah İnancı)*, çev. Bekir Karlığa, Bir Yay. İstanbul tsz. s. 26.

küçümseyerek, şehirliliğin en ilkel kurallarından vazgeçecek ve nihayet hiç olmazsa prensip bakımından devletin kanunlarına isyan edecek kadar ileri gidiyorlar. “Antik çağın bu Rousseau’ları” disiplinli ve uygarca bir hayat yerine tabiat halini, milliyetçilik yerine kozmopolitikçiliği koyuyorlar.”⁷⁸

Bu noktada Rönesans ve Reform Çağının, Aydınlanma ile aralarındaki bazı yönlerden benzerliklerle farklılıkları kısaca özetleyecek olursak: Rönesans barut, matbaa ve pusula üçlüsünün kullanımıyla birlikte Batı’da ortaya çıkıp gittikçe gelişen ve bir bakıma Aydınlanma çağının habercisi konumunda olan felsefi bir düşünce hareketi yani aydınlanmanın sosyal ve ilmi hayat kıvılcımı; Reform ise ağırlıklı olarak dini olmakla birlikte siyasi başlangıcıdır.

Bu dönemde görülen şeylerin benzerleri kısmen İlk Çağda da görülmüştür. İlk Çağda ortaya çıkan Sofistler din, ahlak, devlet vb. sosyal değerleri eleştirerek etkili ve güzel konuşma sanatını geniş halk kitlelerine yaymak için şehir şehir dolaşmışlardır. Bu durum, Aydınlanma olgusunun sadece 18. yüzyıla has olmadığını bir göstergesi sayılmakla birlikte dönemin aktivistlerine de ilham vermiştir.⁷⁹ Bu aktivistler öyle kaba ve sıradan değil, hümanist ve Ansiklopedistlerdir. Aydınlanma açısından faydalı ve zeki kimselerdir.⁸⁰ Burada geçen aktivist kelimesi, etkinlik anlamında bir kavram olarak kullanılmaktadır. Yani aktivist aslında, gerçeği eylemsel etkinlikte bulabilen öğretilerin adı olarak kullanılmaktadır.⁸¹

Aydınlanma devrinin biraz yalnız bırakılan Rasyonalizmi karşısında, 19. Asrın başlangıcında ortaya çıkan Rousseau’nun da temsilcilerinden olduğu Romantizm hareketi, dinin derin ve mistik içeriklerini göstermeye çalışmıştır.⁸²

Rousseau’nun duyguyu öne çıkaran görüşleri, akla ağırlık veren 18. Yüzyıl entelektüel Aydınlanma felsefesinin sona erdiğini gösterir. Düşünceleri Kant, Fichte, Hegel gibi düşünürleri etkilemiştir. Hatta Romantizm akımının

⁷⁸ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, s.47-48.

⁷⁹ Macit Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, Remzi Yay. İstanbul, 1979, s. 61-62; krş. Mustafa Kök, *Yeniçağ Felsefesi Tarihi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum 1986, s. 87.

⁸⁰ Weber, *Felsefe Tarihi*, s. 38.

⁸¹ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar* (cilt1(E-I)), s.96-97.

⁸² Annamari Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yay., İstanbul 1999, s.199.

canlanmasında kaynak sayılmıştır.⁸³ Dolayısıyla, onun düşünceleri bir köprü niteliğinde olup esinlerini Rousseau'nun felsefesinden aldığı 19. asrın felsefe dünyası üzerinde derin izleri vardır. Aklın doğuştan olduğunun karşısına, ahlaki hissin doğuştanlığını getirmiştir.⁸⁴ Yani aklın varlığı ve kaynağı üzerine de şüphe duyulmalar görülmüştür. Bunlara en belirgin örnek ise Sofistleri vermek mümkündür.

“Sofist” kelimesi ve Protagoras’a değinecek olursak Protagoras, bireyin hakikatin ölçüsü olduğunu savunur. Bir insan için faydalı olan bir hareketin bir başkası için zararlı olabileceğine, bundan ötürü de birincisi için iyi olan hareket diğeri için kötü sonuçlar doğurabileceğine inanmaktadır.⁸⁵

Aslında “Sophistes” kelimesi bir alanda sivrilmiş kişi için kullanılan işin ustası anlamındadır. Günümüzde “bilimde üstat” anlamında kullanılan “bilgin” manasında beşinci yüzyılın ortalarına kadar kullanılagelmiştir. Bu zamandan sonra yukarıda kısmen belirttiğimiz gibi aydınlanma, şehirden şehre dolaşarak sadece seçkin kimselere değil herkese yönelik olmalıdır. Hitabet ustası ya da hatip de uygulamalı felsefe, geçim ve politika alanlarında usta öğretmenler olarak ortaya çıkan kişiler hakkında kullanılmıştır.⁸⁶

Ortaya çıktığı zamandan beri sofist kelimesinin uğradığı anlam daralmalarını ya da genişlemelerini ifade etmek üzere Hüsameddin Erdem'in yapmış olduğu şu tespitler dikkat çekicidir; “Sofist (Sofistes), Yunan’ca bir kelimedir ve önceleri genellikle şair ve hâkim olan veya ‘bilen’ ve ‘bilgili kişi’ler anlamına geliyordu. Dar anlamda ise, M.Ö. 5. asırda rastlanan filozoflar zümresine verilen bir isimdir. Sonraları, siyasette faydalı olmayı öğreten kimse anlamını, daha sonraları da söz söyleme sanatı üzerinde ders veren kimse anlamını kazanmıştır.”⁸⁷

Sofistler para karşılığında ders vererek gençliğe hem politika hem de kişisel işlerde doğru düşünmeyi, düzgün konuşmayı ve doğru işlemeyi eğitme

⁸³ Köymen, a.g.e., s. 4812.

⁸⁴ Roger Daval, *Franstz Düşünce Tarihçesi*, s. 26.

⁸⁵ Weber, *Felsefe Tarihi*, s. 39.

⁸⁶ Vorlander, *Felsefe Tarihi*, s. 79.

⁸⁷ Hüsameddin Erdem, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, HÜ-ER Yay., Konya 2000, s. 171.

konusunda arzu duyuyorlardı. Sofistler, bir ihtiyaç ve zorunluluktan ortaya çıkarak bir uygarlık görevini kendi dönemlerinde yerine getirmeye çalışan zümreler olarak göze çarpmaktadır. Onların yapmış olduğu hizmet, halkın anlayabileceği bir tarzda o döneme ait bilimsel bilgilerini ortaya koyarak herkesi olabildiğince aydınlatabilmektir.⁸⁸

Önemli bir hususu ifade etmesinden dolayı şu noktayı zikretmekte fayda vardır: Sofistler bilgi anlayışında bireyselliği ölçü olarak göreceliliği öne çıkarmak suretiyle evrensel bir bilginin olamayacağını söylemektedir. Buna karşılık, Aydınlanma'da temel olarak mutlak bir evrensel hakikat anlayışı benimsenmiştir. Yani Antik Yunan'a nazaran insan zihnini esas almaları sebebiyle göreceli bilgi nazariyesinin Aydınlanma Çağında mevcut olmadığını söylemek mümkündür.

Dile getirilen husus, Sofistlik döneminde aydınlanma yönünün mevcut olduğuna ve bunun da sosyal konulara yönelme şeklinde belirdiğine işaret etmektir. Bu düşünce akımı İlk Çağ'da Atina'da kendini gösterirken 18. yüzyılda ise tüm Avrupa'yı kaplamıştır. Bu çağla birlikte gelişen Aydınlanma düşüncesi, İngiltere'den başlayıp Fransa'ya ve Almanya'ya yayılan, ardından tüm Avrupa'yı saran yayıldığı ülkelere göre de şekillenerek o ülkelerin özelliklerini gösteren, İngiltere'de deneyci, Fransa'da rasyonalist, Almanya'da ise mistik-rasyonalist bir yapıya bürünen bir düşünce sistemidir.⁸⁹

Aydınlanma, bir kısım filozofların insan yaşamında mutlak yönetici ve rehber olarak akli etkin kılmasıdır. Bu toplumsal hareketin amacı, insan zihniyle bireyin bilincini bilginin ışığıyla aydınlatmaya çalışmaktır. Böylece, içerisinde felsefi eleştiri ve bilimsel keşif gibi nitelikleri barındıran kültürel bir dönem ortaya çıkmıştır.⁹⁰ Bu bağlamda bir taraftan akla ve bilime büyük değer verilirken öte taraftan dinsel eleştiriye ön planda tutarak düşünce ve ifade özgürlüğünü savunan bir dünya görüşüne sahip olduğu için bu zaman dilimine Aydınlanma Çağı adı verilmiştir, denilebilir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, 17. Yüzyılın ortalarında tesirini göstermeye başlayan ve 18. yüzyılda Avrupa'da düşünce alanında yaşanan bu köklü değişime

⁸⁸ Vorlander, *a.g.e.*, s. 79.

⁸⁹ Başcı, *a.g.e.*, s. 5.

⁹⁰ Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 46.

“Aydınlanma Felsefesi” ve bu düşünceyi içinde barındıran yüzyıla da “Aydınlanma Çağı” adı verilmiştir. Bu noktada aydınlanmak isteyen insan olmuş, aydınlatılması istenen şey de insan hayatının anlamı ve önemi olmuştur. Bu çağda bireysel ahlaktan devletlerarası ilişkilere kadar siyasal ve toplumsal yönden yeni arayışlar içine girilmiştir.⁹¹

18. yüzyıl Aydınlanma felsefesi, kilise papalarının eleştirildiği ve tabii olarak Hıristiyanlık açısından bütün uzantılarından soyutlandırılmış tek Tanrı'nın yüceleştirildiği bir dönem olmuştur. Yani, Tanrı'nın varlığı yarım bir dille de olsa kabul edilmekle birlikte din reddedilmiştir. Bu bağlamda, Michelet'in ileri sürdüğü görüşler de dikkat çekicidir.

Bir Fransız tarihçisi olan Michelet'in, “*Fransız İhtilali Tarihi I*” adındaki eserine 1847'de yazılmış olan ön sözünde ihtilal dönemindeki anlayışı eleştirirken 18. yüzyılı ihtilalin babasına benzetir. Diğer yandan, içinde fikir hürriyeti olmayan özgürlüğü de düşünmesi yasaklanmış insan tenine benzeterek şöyle demektedir: (İhtilal dönemindeki anlayış) Öz babası, Aydınlanma dönemi için önemli yere sahip olan 18. yüzyılı inkâr etti. O yüzyılın hürriyeti, o zamana kadar tene bağlı (ten rengi) kölelik üzerine idi. Kilisenin ve kralın dinî ve siyasi maddi prensiplerine bağlı olmak kaydıyla, fikre serbestlik verme esası üzerine kurulduğu da söylenebilir. Fikir yüzyılı olan o yüzyıl; devlette, dinde, ten ilahlarını bir ölçüde ortadan kaldırdı, öyle ki artık put kalmamıştı veya çok azalmıştı, Tanrı olarak birçok ilmi ve felsefî alanlar üzerinde tartışılıp fikir üretilecek yalnız Allah vardı.⁹²

Avrupa toplumunu, özellikle de modern dönemin Milattan sonraki bin beş yüzlü yılların ortalarından itibaren meydana gelen olayların ve gelişmelerin zirve noktası sayabiliriz.⁹³ Rousseau gibi yazarlarla birlikte Aydınlanmanın, hüküm sürdüğü bir dönem sona erecek ve artık romantizm akımı ağırlığını yavaş yavaş hissettirecektir.⁹⁴ Romantizm; tutkuyu, sevgiyi, hürriyeti, ruhsal coşkunluğu, acıyı

⁹¹ Başcı, a.g.e., s. 6.

⁹² Michelet, *Fransız İhtilali Tarihi I*, (önsöz), çev. Hamdi Varoğlu, Milli Eğitim Basımevi, c. 2, İstanbul 1967, s. 5.

⁹³ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev. Ahmet Cevizci, Paradigma Yay., İstanbul, 2008. s.25.

⁹⁴ Başcı, a.g.e., s. 9-23.

ifade etmektedir. Bütün bu değerler, Rousseau anlayışının olgunluk dönemlerinde çok fazla görülmektedir.

Romantizm hareketi, 19. yüzyılın ortalarına doğru biraz da Aydınlanmaya bir tepki olarak sahneye çıkmış ve geliştiği ülkelere göre farklı görünümsergilemiştir. Bu anlayış İngiltere’de tamamen estetik ve sanatsal bir yapıya kavuşurken Fransa’da Rousseau’nun da etkisiyle birlikte toplumsal uzlaşuya karşı bir protesto haline dönüşmüş ve en sonunda estetik boyutu ortaya çıkmıştır. Almanya’da başlangıçta sadece sanatsal bir faaliyet olarak görülen romantizm, daha sonra gelişerek bir dünya görüşü haline gelmiştir. Bu bağlamda Rousseau’nun akıl karşısında tutku ve duyguları öne çıkarması ve çağdaş medeniyetin insanlık üzerinde yaptığı tahripleri gözler önüne sermesi, Almanya’daki romantizmin kökeninde de onun olduğuna işaret etmektedir.⁹⁵

2 Rousseau ve Aydınlanma Dönemi ile Fransız İhtilal

J. J. Rousseau, onu inceleyen ve ondan etkilenen birçok ilim insanı tarafından siyaset ve eğitim felsefecisi olarak değerlendirilmektedir. Öncelikle yazarın hayatına ve onun hayatının düşünce sisteminin gelişmesine etkileri şu şekilde olmuştur: Rousseau, çocukluk dönemi eğitimini babasından aldı. Latince öğrenerek bu temel ilmi dilden faydalanmak istedi ve kısa sürede bu dili öğrendi. Rousseau muhafazakâr kesimler tarafından devamlı dışlanan bir kişidir. Hayatının ilerleyen dönemlerinde ilginç şekilde müzik üzerine de önemli çalışmalar yaptı.⁹⁶ Bütün bunlar ile Jean Jacques yaptığı çalışmalar, yazdığı eserler ve düşünce yapısı ile Aydınlanma Dönemi filozoflarından olmuştur. Daha sonra ise bunların etkisi ile Fransız İhtilalı’nın oluşmasında rol sahibi olan filozoflardan olmuştur.

Fransız Aydınlanma Döneminde yaşayan ve yaşadığı devirden etkilenen ve bu devri fikir ve eserleri ile etkileyen Jean Jacques’a a “Aydın İnsan” tabiri verilmiştir. Bununla kalmayıp Aydınlanma felsefesi yazarlarımızdan olan

⁹⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul, 2003, s. 886.

⁹⁶ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.7.

Voltaire, Kant gibi filozoflar Rousseau'nun dönemin en etkin aydını olduğunu söylemişlerdir.

Aydınlanma Dönemi bilimsel çalışmalara paralel olarak ilerlemiş. Aydınlanmanın temelini akıl ve aklın ürünü olan bilim yerleştirilmiştir. Maddeyle ilgili deneysel ve ölçülebilir keşif ve neticeler pozitif ilim olarak değerlendirilirken din ve metafizik birçok çevre tarafından dışlanmıştır. Aydınlanma Döneminden önceki kilisenin halk üzerindeki olumsuz etkileri bunun hakikat noktasında bir olgu olmasından ziyade bir tepki ve bir intikam olmasını da akla getirmektedir.

İnsanlık tarihi boyunca yapılan buluş ve keşiflerin kat kat artması ve çok kısa bir süre içerisinde art arda yapılması dönemin çizgisinin dışındaki bütün anlayışların bilim dışılıkla suçlanarak adeta bilim çevrelerince aforoz edilmesine neden olmuştur. Bunun sebeplerinden birisi ve belki de en önemlisi de din kaynaklı baskılar, korkular ve korkutmalardır.

Her abartılı yüksek göstermenin abartılı alçak göstermeyi doğurduğu gibi kilisenin ve papazların taassuptaki yüksek göstermeleri dinin tamamen reddedilmesi gibi bir alçak göstermeyi doğurmuştur. Aydınlanma Dönemi diye adlandırılan bu dönem, bilimsel çalışma ve çabaları ile bu baskı ve despotizmi büyük ölçüde kırmış, kiliseyi de Protestanlık gibi bir mezhebin ortaya çıkması ile bir nevi anlaşma ve uzlaşma çabasına itmiştir. Aşağıda dönemin bu yönüyle ilgili bazı örnekler vermeye çalışacağız.

Bilim ve kiliseler arasındaki ilişkiye geçmeden önce bu konu da önemli yeri olan bilim ahlakına değinelim. Bilimsel sonuçlar ve teknolojik kullanımlar karşılaştırılınca bilimin kendisinin çok iyi olduğu ortaya çıkmaktadır. Bilimi kötü gösteren temel unsur ise, onun iyiye kullanılmaması veya kötüye kullanılması olmuştur. Bu tür bir bilimin ahlakiliğinin oluşturulamayacağını söyleyerek, "bilimin manevi değerleri göz önünde bulundurularak yapılması gerektiğini söyleyen Batılı düşünürlerin başında Jean Jacques Rousseau gelmektedir."⁹⁷

⁹⁷ Mevlüt Uyanık, *Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi*, Ankara Okulları Yay., Ankara 2001, s. 142.

Bilim adamlarından Newton'un ortaya koyduğu yeni fizik yasaları ve tabiat kanunu fikri her ne kadar kutsal metinleri şaşmaz bir kılavuz olarak görse de İngiltere'de kilise aleyhine çok fazla sonuçlar doğurmamıştır. Yeni fizik, ateistler tarafından heyecanla karşılanıp Hıristiyanlığı koruyan siperlerin yıkılmasına bir başlangıç ve bir nevi ölçüm noktası olarak algılansa da İngiltere Anglikan Kilisesi bilime ve bilim insanlarına sahip çıkarak bilim çevreleri tarafından ezilmeyi ucuz atlatmıştır. Oysa Kıta Avrupa'sı ve özellikle de Fransa'da durum bundan farklı gözükmektedir.⁹⁸

Fransa'da kilise bilime karşı çetin bir direnç olarak ortaya çıkmış; fakat, mücadeleyi kaybederek yenik ve bitkin düşmüş. Akademik ve politik cephele gibi birçok cepheyi sekülerizme terk ederek vicdana çekilmiştir. Kıta Avrupa'sının kilise odaklı eski felsefeleri, 20. Yüzyılda artık İngilizce konuşan dünyadaki akademik felsefeye bütün bütün yenilmiş ve epeyce süre de karşı bir konumda yer almaya cesaret edememiştir. Analitik felsefeye karşı çıkan birçok düşünür ve felsefi akımları tarihin karanlığına Aydınlanma Dönemi tarafından hapsedilmiştir.⁹⁹

Fransız deist düşünürler içinde ön plana çıkan isimlerden olan Voltaire da Newton'un fiziğini ve tabiat kanunu fikrini esas alarak doğal bir din anlayışını benimsemiştir. Voltaire, evrensel çekim kanunundan hareketle Newton fiziğini, abartılı mekanist terimlerle yorumlamıştır. Buradan hareketle de Tanrı'nın varlığını kabulle birlikte iradesini kendi inanç dünyasında ilan etmiş, sürekli yaratıcılık inancı ile âlemdeki tabi süreklilik fikri çeliştiği için deizmden vazgeçememiştir; fakat, Hıristiyanlığa ait kutsal metin ve dini yapılanmaları alaycı bir eleştiri üslubuyla daima alaya almayı da ihmal etmemiştir.¹⁰⁰ Biz de Rousseau'nun Voltaire ile olan ilmi münasebeti neticesinde Voltaire'nin düşüncelerinden hatırı sayılır şekilde etkilendiğini söyleyebiliriz. Burada anti parantez, şöyle bir çelişki söz konusudur: İngiliz Aydınlanmasının, Fransız Aydınlanması üzerinde farklı bir yapıya bürünerek önemli bir etkiye sahip olduğunu ifade etmek gerekir. İngiltere'de aynı aydınlanma, kiliseye neredeyse

⁹⁸ Hüsameddin Erdem, "Deizm", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994, c. 9, s. 110.

⁹⁹ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, s. 15.

¹⁰⁰ Hüsameddin Erdem, "Deizm", s. 110.

hiç ilişmezken Fransa ve Fransa gibi devletlerde adeta bir gulyabani gibi kilisenin karşısına dikilmiştir.

Yeniden Voltaire'nin Rousseau'ya etkilerine döndüğümüzde Voltaire'nin bahsedilen katı, rasyonalist deizminden etkilenmesine rağmen Rousseau'nun yumuşak, duygusal bir deizmin savunuculuğuna girmeyi uygun gördüğünü söyleyebiliriz. Ayrıca, Locke'un duyumculuğu ve Clarke'la Newton'un metafiziğinden etkilenmiştir. Sonradan kazanılan fikirlerden “duygular” diye ayırdığı doğuştan getirilen moral içgüdülerini ön plana çıkarmıştır. Bu noktada Rousseau, işte bu moral içgüdüleri, duygu ya da vicdanı bir Tanrı inancına bağlamış ve deizmin ana konusuna sadık kalmıştır.¹⁰¹ Esasında sadece Rousseau değil Aydınlanmanın ileri gelen birçok şahsiyeti bu noktada Locke'un liderlik tarzındaki rolünü takdir etmekle kalmamış; bununla birlikte, düşünce yapılarındaki etkisini de kabul etmişlerdir.¹⁰²

Bir başka İngiliz filozofu David Hume'un Fransız Aydınlanma filozofları tarafından benimsenmesinde Rousseau'daki eleştiri özelliğinin onda da olması etkiliydi. Bu bağlamda, bilgisizlik, hurafeye, dine ve metafiziğe eleştiriler yöneltmesi, Newton'un bilimsel metodunu kullanmak istemesi ve ahlakın, duygu, fayda ve geleneğe dayandırmasının önemli bir yeri vardır.¹⁰³

Rousseau'nun kaleme aldığı “*İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*” adlı eserinin birinci bölümüne, Lecercle'nin hazırladığı giriş kısmında onun hayatından bahsederken şu tespitlerde bulunmaktadır: Rousseau, Cenevre doğumlu olması ve Fransız Protestanlarından olmasına rağmen tamamen merkezi Fransız kültürüyle yoğrulmuştur. Fransız düşünce dünyası hatta politikasında etkili olduğu için İsviçre'den ziyade Fransa'ya ait bir düşünürdür. Cenevre asıllı olması ve ailesinin de Calvinist olması hasebiyle Katolıklara nazaran daha akılcı, daha ciddi ve daha sade bir dine inanıyordu. O dönemde Cenevre cumhuriyet ile yönetildiği için Rousseau, hayatı boyunca bu özelliği ile Fransız kraliyetinin

¹⁰¹ Ahmet Cevizci, “Deizm”, Felsefe Ansiklopedisi, Ebabil Yay., Ankara 2006, c. 4, s. 101.

¹⁰² Hanratty Gerald, *Aydınlanma Filozofları –Locke, Hume ve Berkeley*, çev. Tuncay İmamoğlu-Celal Büyük, Anka Yay., İstanbul 2002, s.51.

¹⁰³ Jean Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma*, çev. R. Nuri İleri, Say Yay., İstanbul 2004, s. 17.

yıkılışıyla birlikte onurlu bir hayat sürmüştür. Doğuştan cumhuriyetçi olması Fransız düşünce dünyasındaki kendi öz benliğinin farkına varan yazarlardan biri olarak ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.¹⁰⁴

Rousseau, akılcı deizmine romantik bir anlayış da katmıştır. Ona göre insanda doğuştan mevcut olan iyilik ve adalet duygusu sonradan kötülüğe ve eşitsizliğe kaymıştır. Ancak, insanın tabiatında var olan ışık ona yeniden yol gösterecektir. Bu düşünceler hem Hıristiyanlığın doğuştan günahkâr insan anlayışına hem de Hz. İsa'nın kurtarıcılığı inancına aykırıdır. Diğer taraftan da kilisenin yol gösterici rolünü ve ruhani otoritesini yok sayarak yerine akli aydınlanmayı getiren bir anlayışı ortaya atmıştır.¹⁰⁵

Bir görüşe göre, Fransız Aydınlanmasında, katı bir deizmi savunan Voltaire ve ondan daha yumuşak bir deizmi ileri süren Rousseau'nun dışında kalan diğer Aydınlanma Dönemi düşünürlerinin (Kant, Diderot vs.) birçoğu aslında deist değillerdi, daha ziyade ateizme yakınlardı. Bu filozoflar deizmden eleştirel yöntem ile son derece önemli olan doğal din etkenini ayıklamıştır. Böylece deizm, ateizm yolunda sadece bir başlangıç noktası olarak görülmüştür. Dahası sabit ve kaçınılmaz ilerlemeyle birlikte herhangi bir insanın mükemmelleşebilirliğine güçlü bir şekilde inandıkları için Voltaire'i bile şaşırtmışlardır.

Bunlar arasında Ansiklopedistler'den D'Alembert'le Diderot ve bu arada Helvetius, La Mettrie, Condorcet ve Condorcet vardı. Bu düşünürlerin ortak özelliği materyalizmin en aşırı uçlarını dine sokmaya çalışmalarıdır. Ayrıca, önemli ölçüde Hobbes ve Hume'da ortaya çıkan moral kuramlarını dinin tüm uzantılarıyla beraber yok etmek için neredeyse bir silah deposu haline getirmişler, sonra da deizm ile irtibatı koparmışlardır. Deizm, kısacası Fransa'da Voltaire ve Rousseau gibi düşünürlerden sonra metafizikle birlikte moral içeriğini de kaybetmiştir.¹⁰⁶

Sonuçta Fransa'da deizm, İngiltere'deki deizmden yoğun bir biçimde etkilense de İngiltere sosyal yönden daha tecrübeli olduğundan ve bu konuda

¹⁰⁴ Erdem, "Deizm", s. 110.

¹⁰⁵ Ahmet Cevizci, "Deizm", s. 101-102.

¹⁰⁶ Cevizci, a.g.e., s. 102.

güzel bir gelişme İngiltere’de hem dini hem de siyasi açıdan etkili olmakla birlikte kayda değer bir çatışmaya neden olmamıştır. Fransa’da bilimsel aydınlanma materyalizme yönelerek düşünce ve ifade özgürlüğüne damgasını vurmuştu. Devlet ve kilisenin zorbalığı karşısında özgürlük için çıkış noktası materyalizmle birleştirme ve karıştırma kabul edilmiştir. Birçok düşünür şiddetli propagandasıyla özellikle ezilmiş sosyal tabakadaki avam arasında önemle kabul görmüş, kademeli olarak Fransız Devrimine yol açmıştır. Yani gerek Montesqueis ile Rousseau, gerek diğer bazı Aydınlanma filozofları ortaya koydukları düşüncelerle Fransız Devrimi’ni hazırlamışlardır.¹⁰⁷

3 Jean Jacques’ın Aydınlanma Düşüncesi Eksenindeki Önemi

Türkiye’deki entelektüellerin birçoğu batı sistemini yani Batının modernliğini sorgulamadan benimsemesine karşın Rousseau’ya ait bazı görüşler araştırma ve inceleme yapılmadan taklit edilen Batının açmazlarını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Bu görüşlerden birine göre, Rousseau üzerinde niçin önemle durulması gerektiği şu sözlerle açıklanmaktadır:

“Rousseau üzerinde durmamızın temel nedeni, onun modernliğin sıkıntılı ve sorunlu doğasını açığa çıkarmış olmasıdır. Batıya özgü bir proje olan modernliğin doğru tahlil edilmesi ve özellikle Batı toplumlarının bugün batı dışı mazlum toplumlarda yapıp ettiklerine karşı duruşların netleşmesi noktasında Rousseau, önemli bir duraktır.” Bu bağlamda denilebilir ki, günümüzde modernliğin kalesi olarak kabul edilen Avrupalı devletlerin ve özellikle de başta tarihin en emperyalist ülkelerinden sayılan İngiltere’nin ve bir bakıma yardımcısı konumundaki Amerika’nın sebep olduğu, zulüm diye nitelendirilebilecek ve yanlışa sevk edebilecek eylemlerin anlaşılır kılınabilmesi için Rousseau’nun doğru anlaşılması gerekmektedir. Dolayısıyla batıyı iyi okuma veya batının anlayışını iyi tahlil edebilme noktasında Rousseau’nun modern dünya ile ilgili görüşlerinin katkısını, göz önünde bulundurmak etkili bir tarz olacaktır.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, s. 173.

¹⁰⁸ Sezgin Kızılcılık, *Batı Barbarlığı 1: Rousseau, Marx ve Nietzsche Üzerine*, s. 12-13.

Rousseau doğallık ile ilgili görüşlerini, eserlerinin bazen bir yerinde bütün olarak bazen de farklı yerlerde dağınık olarak işlemiştir. Bir kısım eserleri ve içerikleri ile ilgili şunlar söylenebilir: İki eseri olan ‘Söylev’ ile ‘Tiyatro Üzerine Mektup’ da toplumun iyi kötü taraflarını ortaya koymaktadır. ‘Yeni Heloise’de aile geleneklerinin nasıl olması gerektiği, fazilet, içtenlik vb. erdemlerle ele alınmaktadır. ‘Emile’ çocuklara verilecek eğitimin nasıl olması gerektiği üzerinde durmaktadır. *Toplum Sözleşmesi*, siyasi hakkın kurallarını belirlemektedir.¹⁰⁹

Rousseau, çağdaşı olan Fransız yazarlarının aksine berrak, derli-toplu ve akıcı bir üsluba sahiptir. Yazılarında içtenlik, inanç ve coşkunluk vardır. Yaptığı tekrarlar bile aynı duygu ve düşünceyi yeniden yaşarcasına ateşliliğinden ileri gelmektedir. Bu nedenle onun, başta Fransa olmak üzere bütün Avrupa hatta dünya tarihi üzerinde büyük etkisi vardır. “Eserleri Fransız Devrimini hazırlamış, insanların eşit yaratıldığı görüşü bütün dünyada özgürlüğe doğru atılımlara güç kazandırmıştır. ‘Emile’in adlı eserinde mutlak krallıkların çökmek üzere olduğunu, dünyanın bir bunalıma doğru gittiğini haber vermiş, yeni bir dönemin açılması gerektiği düşüncesini bütün gönüllere serpmiştir.”¹¹⁰

Fransız Devrimi düşünürlerinin çoğu, Aydınlanma felsefesinin akli yerine (Rousseau ile benzerlik taşıyarak) doğayı, doğa düzenini ön plana çıkarmışlardır. Bunların benzer noktaları ise, içinde yaşadıkları düzeni eleştirip ya doğrudan ya da dolaylı bir biçimde hayali olarak değerlendirilebilecek eserler yazmış olmalarıdır.¹¹¹

Rousseau’nun düşünceleri üslubuna da yansımıştır. Fikirlerini açıklarken kendine aşırı güven duymakta, bu da kendisinde mantık gücünden daha çok hitabet gücünün etkili olmasına bağlanmaktadır. Dönemin filozof yazarlarından Saint Martin bu özelliği ile ilgili olarak şöyle demektedir: “Böylesine güçlü konuşan birini görünce insan, ‘söyledikleri doğru olsa gerek diye düşünmekten kendini alamıyor. Başınızı kaldırıp bakmaya vakit bırakmıyor. Bütün geçitleri tutmuştur, kendisinden kaçamazsınız.”¹¹²

¹⁰⁹Vahdet Gültekin, *Rousseau Hayatı ve Eserleri*, s. 102.

¹¹⁰ Gültekin, a.g.e., s. 100 vd.

¹¹¹ Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, s. 175.

¹¹² Gültekin, a.g.e., s. 104.

Rousseau'nun cemiyet içinde insana hürriyetini göstermek istemesi birçok düşünür ve siyasetçi üzerinde büyük etki bırakmış ve Fransa'da meydana gelen ihtilalin kahramanlarına ilham kaynağı olmuştur.¹¹³ Yani, bu alanda öne çıkardığı siyasal model Fransız Devrimini hazırlayan düşüncelerin başlıca kaynaklarından biridir. Bu düşüncesi, Jakobenler ve önderleri tarafından 1793 Anayasası ile yaşama geçirilmek istenmiştir. Yalnız Rousseau'nun iktisadi görüşlerinde göze batan bulanıklık, Jakobenler'in uygulamalarında da kendini göstermiştir.¹¹⁴ Hatta bazı “Jakoben önderler, Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*'ndeki yasacı için öngördüğü işlevi üstlenirler.”¹¹⁵

Jakoben ideolojik eylemle ilişkilidir, yani çeşitli devrimci eylemleri önceden ya da sonradan doğrulamaya yönelik bir ideolojidir. Jakobenler, Rousseau'dan esinlenmişlerdir; fakat, Rousseau'nun kuramının hayata geçirilmesi olarak değerlendirilmemesi gerekmektedir. Jakoben ideolojisi, büyük ölçüde, Devrim'in çalkantıları, fırtınaları içinde, olayların zorlamasıyla biçimlendiğini kabul etmek gerekir. Jakobenlerin düşüncelerinin çıkış noktasını, birey ile bireysel hak ve özgürlükler oluşturmaktadır. Rousseau'cu varsayımla, siyasal yapının bireysel mutluluk alanları üzerindeki belirleyiciliğine varmak için hiç de zor olmaz.¹¹⁶

Rousseau, modernlik konusunda Batı düşünce tarihine damgasını vurmuş ve sosyal bilimlerde bir dönüm noktası olmayı hak etmiştir. Kızılcılık: “O, sosyal bilimlerin ve sosyolojinin öncüsü olmayı çoktan hak etmiştir. Onu sosyolojinin kurucularından biri olarak kabul etmek için çok sayıda neden vardır.” dedikten sonra Barnes'ten şöyle bir alıntı yapmıştır: “Rousseau, sosyolojinin varlık nedeni olan modernliği detaylı olarak tahlil etmiş, özellikle de onun sıkıntılı yönlerini gözler önüne sermiştir. Yine, Rousseau sosyoloji tarihinde önemli yeri olan klasik sözleşme okulunun son temsilcisidir.”¹¹⁷

¹¹³ Daval, a.g.e. s. 29.

¹¹⁴ Köymen, a.g.e., s. 4812.

¹¹⁵ Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, s. 339.

¹¹⁶ Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, s. 286-287.

¹¹⁷ Kızılcılık, a.g.e., s. 6.(Harry Elmer, *Social Thought in Early Modern Times, An Introduction to the History of Sociology* (iç.), Editör: Harry Elmer Barnes, The University of Chicago Press, Chicago 1948, s. 37.)

“XVIII. asırda Kilise taassubunu iyice artırmış, dine ters düşen/düşmeyen her türlü felsefi düşünceye karşı gücünü göstermiştir. Bu çağda Voltaire, Diderot, Holbach, Rousseau gibi düşünürlerin eserlerinin olunması yasaklandığı gibi, bunlardan çoğu kurtuluşu kaçmakta bulmuşlardır. Kilisenin felsefe düşmanlığı sadece onu yazanlara, düşünenlere değil, okuyanlarda aynı suça iştirak etmiş muamelesi yapıyorlardı. Mesela La Barre’ın, Voltaire’in “*Felsefe Sözlüğü*”nü vb. Felsefe kitaplarını okudu diye dili kopartılmış, başı kesilmiş, bütün bunlar yetmiyormuş gibi, bir de yakılmış.”¹¹⁸

Rousseau’nun Aydınlanma hareketinde ve Fransız Devriminin şekillenmesinde büyük katkısı söz konusudur. Böylece o, insanlık tarihinde ciddi sonuçlar doğuran Fransız Devriminin oluşmasında baş aktörlerden birisi olmuştur. O, halkın aydınlanması için büyük gayret göstermiş ve dinsel erk halindeki Hıristiyanlığa ve kiliseye karşı meydan okumuştur. Kendisi gibi halkın aydınlanması için savaş veren Voltaire, Diderot ve D’Alembert gibi çok az aydın vardır. Bu düşünürlerin halkı aydınlatma amacıyla yazdıkları metinleri içeren Ansiklopedi, Aydınlanma Çağının manifestosu sayılır.¹¹⁹ Hatta Voltaire için diğer Aydınlanma düşünürlerinden farkı “her an ve her tehlike karşısında ilkelerinden vazgeçmeye, hiç değilse gözden geçirmeye hazır”¹²⁰ biri olduğu söylenebilmektedir.

Ansiklopedistler aydınlanma hareketinin öncüleri olduğu gibi Fransız Devriminin oluşmasına da katkıları vardır. Ancak Rousseau’nun bu süreç içerisinde diğerlerinden daha fazla katkısı olduğu söylenebilir.¹²¹ “Fransız Devrimini hazırlayanlar, Marat, Ropespierre, Saint-Just, dahası burjuvalar, aristokratlar ondan bir şeyler bulup esinlendiler.”¹²² Fransız Devrimini gerçekleştirenler plan ve programlarını Rousseau’nun felsefesi ışığında meydana

¹¹⁸ Hüsameddin Erdem, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, Hü-er Yay., Konya 2004, s.148; Albert Bayet, *Dine Karşı Düşüncenin Tarihi*, çev. Cemal Süreyya, İstanbul 1970, s.93.

¹¹⁹ Kızılcılık, *a.g.e.*, s. 6-8.

¹²⁰ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul(ikinci baskı) 1997, s.21; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 118.

¹²¹ Kızılcılık, *a.g.e.*, s.9.

¹²² Tuğrul İnal, *J. J. Rousseau: ‘Toplum Sözleşmesi, Littera Edebiyat Yazıları* (iç.), Haz. C. Ertem, Karsı Yay., Ankara 1990, s. 174.

getirdiler.¹²³ Napolyon'un "Rousseau olmasaydı Fransız Devrimi olmazdı"¹²⁴ saptaması dikkat çekicidir. Yine buna benzer bir şekilde Bertrand Russell de Rousseau'nun Toplum Sözleşmesi adlı eser için "Fransız Devrimindeki önderlerden çoğunun İncil'i olmuştur"¹²⁵ demektedir.

Rousseau ile Ansiklopedistler arasında zamanla oluşmaya başlayan bağ daha sonraki zaman diliminde kopma noktasına gelmiştir. Bu ayrılığın temelinde aydınlanma, modernlik, uygarlık, bilim ve sanat vb. konularda diğerlerinden farklı olarak Rousseau'nun olaylara eleştirel yaklaşımı olmuştur. Rousseau'nun bu bağlamda meydana getirdiği eserleri onların tepkisini çekmiştir.

Her insanın hata yapma ihtimali olağandır. Rousseau'nun hayatında da birtakım hatalarının olduğunu görmekteyiz. Onun bu yönlerine yapılan eleştiriler genel olarak şu noktalarda merkez olmuştur:

Protestanlıktan Katolikliğe, daha sonra yine Protestanlığa dönmesi, çizgisi konusunda eleştirilere hedef olmuş, aksiyonundaki tutarsızlık bir parça tutarlı gözükken düşüncelerine de şüpheyle yaklaşılmasına neden olmuştur. Bayan Warens ile manevi annelik mi yoksa sevgili mi olduğu belli olmayan ilişkisi nedeniyle şüpheli ve iki yönlü durumu da aynı paralelde bir çelişkisidir. Bir eğitim kitabı olan *Emile*'in yazarının buradaki fikirlerinin aksine kendi çocuklarını yüzüstü bırakmasını eleştirmişler ve onun bu davranışlarını hoş görmemişlerdir. Hatta bu konuda sinir hastalığını ileri sürerek onu küçük düşürme maksadıyla "O, delidir." diyenler de olmuştur.¹²⁶

Lecerle'ye göre, Rousseau'nun kararsız biri olduğu iddiasına gelince, aslında bu söz ona boyunduruk altına alınmak istenmesi halinde özgürlüğünü kaybetme korkusuyla çocuklarını bırakıp gitmesi noktasında şeref vermiştir. Çünkü özgürlük onun için derin bir aştır ve onun hayatında duygularında ve düşüncelerinde sağlam bir yer edinmiştir. Haklı olduğu bir konuda tek başına kalsa da kimseden korkmayacak şekilde doğruyu söyleyebilmek adına

¹²³ Robert Wokler, *Düşüncenin Ustaları Rousseau*, çev. C. Atila, Altın Kitaplar Yay. İstanbul, 2003, s.33.

¹²⁴ Gültekin, *a.g.e.*, s. 7.

¹²⁵ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi 3: Yeniçağ*, çev. M. Sencer, Say. İstanbul 1994, s. 43; Kızılcılık, *a.g.e.*, s. 10.

¹²⁶ Lecerle, *a.g.m.*, s. 19.

susmamıştır. Tabii bu tarz yaklaşımlar bir nevi açığı kapama, kusurları saman altı etme çabası gibi gözükmetedir ve durumu kurtarmak için alelacele söylenmiş birkaç sözden öte değildir.

Bütün bunun gibi eksik sayabileceğimiz şeylere rağmen n içinde yeşeren bu fikir adamının kültür hayatı sağlam bir temele oturmuştur. Onda türlü alanlarda kendisini yetiştirmiş ansiklopedik bir kafa yapısı vardır. Belki okul eğitimi görmemiştir; ama, hemen her alanda kendisini yetiştirecek, yarım yamalak öğrenmektense hiç öğrenmeme prensibinden hareketle öğrendiğini tam olarak öğrenecek ve bildiklerini de eleştiri süzgecinden geçirecek bir zihin gücüne sahiptir.¹²⁷

Buraya kadar Aydınlanma felsefesinin önemli düşünürlerinden olan Rousseau'nun hayatından ve onun din-Tanrı anlayışından özetle bahsettikten sonra çalışmanın hacmine binaen genel olarak Aydınlanma, din, Tanrı anlayışı ve ele alınan yazarın ülkesi olması nedeniyle bu alanda önemli bir yeri bulunan, Fransa'da Aydınlanmanın seyri üzerinde durmaya çalıştık.

İhtilal sonrası Fransa'da Rousseau'nun da ciddi etkisiyle akıl ve düşünen özgür insana değer verilmiş, tüm üretken dimağlara saygı ile yaklaşılmış, düşünceler benimsemese bile düşünöre tahammül etme becerisi gelişmiştir. Dolayısıyla insanların benimsemiş oldukları düşünceyi bilmek ve anlamak onlara mensup olmaktan daha önemli olmuştur. Çünkü, başka fikirleri anlayan ve irdeleyebilen bir kimse kendi değerlerini daha iyi anlayacaktır. Başkalarına zarar vermeden tüm insanlığın dimağındaki düşüncelerini serbestçe ifade edebilmesi ve herkesin iradesinde özgür olabilmesi arzu edilen bir sonuç değil midir?

Kısaca ifade etmek gerekirse; Aydınlanma Dönemini ve o dönemin yazarlarından olan Rousseau'yu yüzyıllarca birikmiş sorunlara çözüm arayışlarıyla dolu iki ikon olarak kabul edebiliriz. Hem dönem hem Rousseau, sadece akla sonsuz güven duymak istemişler. İnsanları daha da sekülerleştiren akılcı bir din anlayışı ortaya koyma çabasına girmişlerdir. Ancak, kısmen başarılı olan bu yeni düzende ortaya çıkan gelişmeler beraberinde birtakım ciddi sorunları da haliyle getirmiştir. Ateizm, komünizm, ırkçılık ve bitmek tükenmek

¹²⁷ Lecerle, a.g.m., s. 20 vd.

bilmeyen dünya hırsı gibi dünya insanının içinde boğulduğu binlerce problemde dönemin dolayısıyla Rousseau'nun da etkisi yabana atılamaz.

4 Bir Aydınlanma Problemi Olarak Deizm

“Günümüz Batı dillerinde, din kelime ve kavramının karşılığı olarak kullanılan religion kelimesi, Latince “bağlamak, birleştirmek” anlamında religion sözcüğünden kaynaklanmaktadır. Religion’un ilk kökten geldiği iddia edilmektedir.”¹²⁸

Öncelikle ifade etmek gerekir ki, din felsefesi alanında doğal din ve deizm kavramları aynı anlama gelen ifadelerdir. Deizm, Latince’de “deus” denilen ve “Tanrı” anlamına gelen bir kelimedenden türemiştir. Deizm başlangıçta her ne kadar Tanrı’nın varlığına inanmak anlamına geliyorsa da daha sonraki dönemlerde bu kelimenin yerine teizm, yaratıcı ulûhiyet anlamında kullanılmaya başlanınca deizm kendine has felsefi bir kimliğe bürünmüştür.¹²⁹ Demek oluyor ki deizm, en başta Tanrı’nın varlığını kabul ediyor, ancak vahiy kaynaklı bir Tanrı anlayışını reddetmektedir. Bu bakımdan kelimenin teizm ile karıştırılmaması gerekir. Çünkü teizm, deizmin aksine vahyi, kitabı, dini ve peygamberi kabul etmektedir. Bu yönüyle de ateizm, panteizm vb. akımların zıttı veya düşmanıdır. Oysa “deizm”, çoğu halde eşyanın hür iradeli halidir.¹³⁰

Deizm, Aydınlanma Döneminin bir problemi olarak ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni ise, Aydınlanma Dönemi öncesinde Hıristiyan dini, kilise, papaz vb. dini unsurlar insanlar ve birçok toplum üzerinde çok etkili olabilmekteydi. Bu unsurların insanlar üzerinde baskın bir hali vardı ve bunlardan birini inkâr etmek demek kişinin ölüm fermanını hazırlaması demektir.¹³¹ Bu yüzden deizm çok sıkıntılı bir şekilde ortaya çıkmıştır. İnsanlar skolastik düşüncelerden dolayı rahat, serbest, özgür, iradelerini kullanarak konuşamıyor, düşünemiyor, düşünse bile

¹²⁸ Kürşat Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu*, İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 9.

¹²⁹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yay., İzmir 2002, s. 180.

¹³⁰ Başcı, *Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, s. 70.

¹³¹ Hüsamettin Erdem, “Deizm”, s. 110.

düşündüğünü ifade edemiyor, inandığı gibi yaşayamıyordu. Korku, endişe ve baskılar döneme uzaktan uzağa hükmediyordu.¹³²

Aydınlanma Dönemi yazarlarından bazıları deist olmasına rağmen o dönemin halkı tarafından ateist olarak değerlendirilmiştir. Rousseau da bu yazarlarımızdan biri olmuştur. Bunun nedeni ise Jean Jacques'in dönemin tabularına dokunmasıdır. Çünkü dönemin birçok insanına göre kilisenin bir kısım şartlarına ancak inatçı veya asi bir ateist böyle dinin temel unsurlarını oluşturan tabulara dokunabilir. Bunlardan dolayı Rousseau Ateist ithamlarına hedef olmuştur. Haliyle bu dönemin birçok yazarı kendi fikir, davranış, konuşma, yazı, çalışmalarında yeterince net ve açık olamıyordu. Çünkü, sonrasında başına gelebilecek olan şeylerden tüm insanlar gibi çekiniyordu.¹³³

Bu yüzden genelde kendi düşünce ve ideolojileri gizlilik gerektirmiştir. Mesela bazı eserleri kendilerine sıkıntı açmasın diye hayatta iken yayımlanmamıştır, vefatlarından sonra yayımlanma imkânı bulmuştur. O dönemdeki sistematik unsurların olumsuz etkilerinden korkulmuş ve çekinilmiştir. Sonuç olarak Aydınlanma Dönemi yazarlarımızdan olan Rousseau'nun Deist olduğu ya kimse tarafından bilinememiş ya da bu bilgi sürekli gizli kalmak zorunda olmuştur.¹³⁴

Özetle ifade etmek gerekir ki, Aydınlanma Dönemi yazarlarımızdan olan Rousseau'da ateist bir düşünce ve inanç anlayışı olmadığını görebilmekteyiz Tanrı anlayışının deist olduğunu söylememiz ise mümkün görünmektedir. Ayrıca, birçok eserinde görmekteyiz ki Rousseau Hıristiyan dini, papazlar ve kilise ile yakından münasebeti de vardır. Yani dini unsur ve şahıslarla diyalogdan da uzak durmamış bir düşünürdür.¹³⁵

Aslında bu dönemin deist yazarlarından olan Rousseau'da bir vahiy, bir peygamber, bir kutsal kitap anlayışı ve benimseyişi olmasa da bir Tanrı veya yaratıcı veya yüce varlık anlayışı olduğunu görmemiz mümkün olmakla birlikte deist bir Tanrı anlayışının olduğunu söylememiz de mümkündür. Bunlara son

¹³² Ahmet Cevizci, "Deizm", s. 101.

¹³³ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, s. 181.

¹³⁴ Aydın, *a.g.e.*, s. 180.

¹³⁵ Başçı, *Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, s. 70.

noktayı bütün bu Rousseau'nun Tanrı ve inanç anlayışını içeren Jean Jacques'ın din anlayışı olan Doğal Din olmaktadır.¹³⁶

¹³⁶ Ahmet Cevizci, "Deizm", s. 101-102.

İKİNCİ BÖLÜM

DİN FELSEFESİNDE TANRI ANLAYIŞI VE JEAN JACQUES ROUSSEAU'NUN BAZI TEOLOJİK KAVRAMLARI

1 Din Felsefesi Alanındaki Bazı Tanrı Anlayışları

Rousseau'nun tanrı anlayışına geçmeden önce belli başlı bazı inançlarla ilgili birkaç şeyi paylaşmak istiyoruz. Öncelikle Tanrı düşüncesini genel hatları ile ele aldıktan sonra terimsel bir bakış açısıyla, farklı Tanrı anlayışlarını sizlerle paylaşılmaktadır.

İnanç, belli bir kurumun tekeli altında değildir ve olmamalıdır. Dini olayların, tarihi, sosyolojik ve psikolojik araştırması bize Tanrı şuurunun insanların fiziki ve ruhi yapılarını aşip evrensel boyutlara vardığını göstermektedir.¹³⁷

Öncelikle kısaca din, Tanrı düşüncesini ifade ederek, ardından giriş ifadesi şeklinde Rousseau'nun Tanrı ve din anlayışını da kısaca yazmaya çalışalım:

Dinin özü ne doğmalarında ne de getirmiş olduğu örgütlenmelerde bulunur. Aslında din özde, ortaya koymaya çalıştığı bir ahlaklı olmak veya ahlaklılık sistemi ile anlamlı hale gelebilmektedir.¹³⁸ Din halk içinde de yolda olmak, yol, bağlılık, bağımlılık, itaat, yaratıcı ve yaratılan arasındaki iletişim şekli biçiminde farklı tanımlarla anlatılmaya çalışılmaktadır. Aslında din özde, ortaya koymaya çalıştığı bir ahlaklı olmak veya ahlaklılık sistemi ile anlamlı hale gelebilmektedir.¹³⁹

Tanrı anlayışında, ilah her şeye kadir, her şeyi bilen ve salt iyi olan aşkın manevi bir varlık olarak tasavvur edilmiştir. Tanrı'nın varlığını anlaşılır ve bilindir kılan husus, yaratılmamış bir yaratıcının var olduğu çıkarımıdır. Tanrı sosyal düzenin bekası için gereklidir.

¹³⁷ Giovanni Scognamillo, *Medeniyetler Çatışmasında Batı'nın İnanç Temelleri*, Karakutu Yay., İstanbul 2002, s. 74.

¹³⁸ Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 114.

¹³⁹ Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 114.

Rousseau'nun Tanrı anlayışı ise, evrenin bir yaratıcısı olduğunu kabul etmekle beraber, dinlerin ilahi olduğunu kabul etmez. Rousseau'ya göre, Tanrı başlangıçta evreni yaratmış ve sonra işleyişine karışmamıştır. Dinler ilahi değil, insan yapısıdır. Rousseau, bir Tanrı'nın ya da evreni yaratan bir gücün varlığına inanır fakat dinlerin ilahi olduğuna inanmaz. Dinlerin insan yapısı olduğunu düşünür. Rousseau'nun Tanrısı, başlangıçta her şeyi yaratıp sonra işleyişine karışmamıştır. Bu Tanrı'nın nasıl portre edildiği kişiden kişiye değişebilir. Bazı deistler Tanrı'yı teizmin Tanrı'sına çok yakın bir varlık olarak hayal ederken, bazıları sadece evrenin varlığından sorumlu, ateizmi anlamak için hayali bir varlık hatta zeki olması dahi gerekmeyen bir faktör olarak görmüştür.

1.1 Teizm

Teist kavramını, geniş anlamıyla kullanır ve bu fiziksel evrenin maddeselliğini aşan bir varlığın mevcudiyetine inanan klasik teist, deist, panteist vb. herhangi bir tarzda bir Tanrı, bir Yüce Gerçeklik anlayışına sahip olanların hepsini teist kavramı altında sayarsak, aslında insanlığın çok büyük bir kesiminin teist inanca mensup olduğu söylenebilmektedir.¹⁴⁰

Doğanın bütün çatısı, zeki bir yaratana tanıklık eder ve akıllı hiçbir araştırmacı, ciddi bir ölçünmeden sonra gerçek Tanrıçılık ve Dinin birincil ilkelerine inanmaktan bir an bile uzak kalmaz. Burada geçen Tanrıçılık; “aslında hiçbir dine bağlı olmadan Tanrı'ya ve onun kayrasına inanmak demektir; ama Hume bu terimle, düpedüz Tektanrıçılığı söylemek istiyor.”¹⁴¹ buna Teizm de diyebilmekteyiz.

Teizm inancının dünya görüşüne göre, Tanrı'nın varlığını anlaşılır ve bilinir kılan husus, yaratılmamış bir yaratıcının var olduğu çıkarımıdır. Bu ifadeler ise makul bir biçimde söylenebilmektedir.¹⁴²

¹⁴⁰ Cafer Sadık Yaran, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Akliliği*, s. 75.

¹⁴¹ David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunç, İmge Kitapevi Yay., Ankara 2004, s. 37.

¹⁴² Yaran, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Akliliği*, s. 40.

En açık şekilde ele alacak olursak, yaratılmış olan her şeyin yaratıcısı olan bir Tanrı'nın varoluşuna inanma, Tanrı'nın mutlak ve sınırsız bir bilgiye ve güce sahip olduğuna tereddüt etmeden sarsılmayan bir inanç beslemek şeklinde bir geniş tanım verebiliriz. Evrende bulunan ve duyu organlarımız ile algılanabilen ve bilinen ya da imgelem ve akıl sayesinde var olduğu sonucuna varılan tüm varlıkların varoluşlarını ve varoluş durumundaki devamlılıklarını sonsuz, ezeli-ebedi ve bilinçli varlık olan insanın ve bu varlığın iradesinin yaratıcı nedensel fiillerine borçlu olmaktadır. Tanrı ismi verilen bu varlığın özünü ve sahip olduğu karakterlerini akıllı yaratılmışların düşüncelerini ve ideallerinde varolanları açığa vurduğu tek tanrılı bir inanç tarzıdır.¹⁴³

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da bilinen şekliyle bir Tanrı'nın var olduğu iddiasına teizm denilmektedir. Teistlerin Tanrı'dan anladığı, Richard Swinburne'un tanımına göre, "ebedi, hür, her şeyi yapabilen, mükemmel biçimde iyi olan, insan ibadet ve itaatının uygun bir objesi olan, evrenin yaratıcısı ve yürürlükte tutucusu olan bedensiz bir zat (yani bir ruh, "spirit")" gibi bir varlıktır.¹⁴⁴

Din felsefesinde Tanrı ile insanı birlik anlayışı çerçevesinde özdeş gören inançlar olmaktadır. Fakat, Teist inanca göre, Tanrı ile insanın özel bir tecrübe sırasında bir araya geldiğinden, birlik duygusunu tattığından söz etseler de asla Tanrı ile insanın özdeşliğini kabul etmezler. Tanrı Tanrı'dır, insan da insandır.¹⁴⁵

"Teizmin ilahı her şeye kadir, her şeyi bilen ve salt iyi olan aşkın manevi bir varlık olarak tasavvur edilmiştir. Teizmin bizzat kendisi, tabii ki, bir din değildir, fakat yaşayan üç dinin önemli bir inanç yapısını ifade eder. Kendi aralarında ki farklara rağmen, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam bu temel Tanrı görüşünü paylaşırlar."¹⁴⁶ Burada da geçmekte olan, Tanrı'nın aşkın bir varlık

¹⁴³ Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, s.383-384

¹⁴⁴ Cafer Sadık Yaran, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi Tarihsel ve Eleştirel Bir Yaklaşımla Felsefe-Din İlişkisi: Din Felsefesi Yapmanın Dört Farklı Yolu*, Etüt Yay., Samsun 1997, s. 103.

¹⁴⁵ Tüzer, a.g.e., s.322.

¹⁴⁶ Michael Peterson - William Hasker - Bruce Reichenbach - David Basinger, *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, terc. Rahim Acar, Küre Yay., İstanbul 2009, s. 7. (Michael Peterson - William Hasker - Bruce Reichenbach - David Basinger, *Reason and Religious Belief*, New York, Oxford: University Press, 2003. den de geçiyor.)

oluşu O'nun evrende var olan her şeyden ve insanın aklına gelebilecek herhangi bir varlık türünden tamamıyla farklı olması demektir. Bu anlamı ile Teizm Tanrı'ya aşkın ve içkin özellikleri ile baktığı için panteist, deist ve antropomorfik (insan biçimli) Tanrı kavramlarından farklı olduğunu göstermektedir.¹⁴⁷

Aşkın, "bir düzeyin ötesine yükselen, verilmiş bir sınırı aşan, üstün olan, insanlık düzeyinin üstüne çıkan (Tanrı), göz önüne alınan alanın dışına çıkan, özellikle bilinci aşan, bilincin dışına çıkan, olabilecek her türlü deneyin sınırını aşan, insan bilincini aşan, doğayı, gerçekliği aşan, doğaüstü, duyuyuüstü"¹⁴⁸ şeklinde tanımları yapılabilmektedir.

Tanrı'nın içkinliği, Tanrı insanın iradesinin eserinde ve düşüncesinde ortaya çıkar. Bu durum Allah artık aşkın değildir ve insanı kendisini aşmaya itmez. Ne korku ne saygı hissi vardır. Neticede Allah'ın insan olarak görüldüğü bir anlayış ortaya çıkar. Tanrı'nın içkinliği ise, Tanrı tamamen başkasıdır; insandan, "ayrılmış" tamamen somut, düşünce ve histen uzak, yabancı bir varlık. Burada Tanrı'nın insan ile hiçbir ilişkisi olmadığı anlayışı hâkimdir.¹⁴⁹

Ayer'e göre: "Teizm çok karmaşıktır ve içinde 'Tanrı' geçen cümleler öyle tutarsız ve yanlışlanabilirlikten veya doğrulanabilirlikten öyle uzak görünüyor ki, inanç veya inançsızlıktan, güven veya güvensizlikten söz etmek mantıksal olarak olanaksızdır."¹⁵⁰ Teizmde Tanrı'nın aşkın ve içkin olduğuna dikkat çekilmektedir. Yani burada benzetmeler ve eksiklikten uzak olması önemli bir yere sahiptir.

Tek Tanrı anlayışını bir inanç olarak Tektanrıcılık şeklinde de adlandırmamız mümkündür. Tek Tanrıcılık, sadece bir tek Tanrı'nın var olduğunu veya Tanrı'nın bir olduğunu benimseyen ve savunan ve bu nedenle de Çok Tanrıcılığa ve bir sürü ilahi varlığa duyulmuş olan inanca karşı olarak ortaya çıkan, savunulan ve inanılarak benimsenmiş olan bir Tanrı anlayışıdır.

¹⁴⁷ Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımağın Felsefi Boyutları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2001, s. 122.

¹⁴⁸ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 25.

¹⁴⁹ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 100; Jean Jacques Gour, *Philosophie de la Religion*, Paris, Felix Alcan, 1991, s. 11.

¹⁵⁰ Karen Armstrong, *Tanrının Tarihi*, çev. Hamide Koyukan-Kudret Emiroğlu-Oktay Özel, Ayraç Yay., Ankara 2008, s.69.

Swinburne'ün tanımına göre teizmin Tanrı'sı, her yerde bulunan, evrenin yaratıcısı ve yürürlükte tutucusu olan, hür bir fail olan, her şeyi yapabilen (yani mutlak kudret sahibi), her şeyi bilen (yani mutlak ilim sahibi), mükemmelce iyi olan, ahlaki yükümlülüğün kaynağı olan, değişmez olan, ezeli-ebedi olan, zorunlu olarak var olan, kutsal olan, ibadete layık olan, bedensiz bir zat (yani ruh) olma ve daha sayamadığımız özelliklere sahip bir varlıktır.¹⁵¹

Tek bir Tanrıya tapınma, hemen hemen daha önce örneği olmayan bir adımdı. Hıristiyanlık, kendi Tanrısının Tek Tanrı, diğer bütün Tanrıların ise birer kuruntudan ibaret olduğunu iddia ediyordu. Bazı Araplar Tek Tanrıçılığın, emperyal bağlantılar dışında, daha yansız bir biçimini keşfetme girişiminde bulunmuşlardır. Eski İsraililerin ilk dinsel bağlantılarını terk etmelerinin ve tek tanrıçılığı kabul etmelerinin yedi yüzyıl aldığını görmüştük, oysa Hz. Muhammed'in Araplara bu zorlu dönüşümü yaşatması ve bu geçiş döneminde İslamiyet'i yayması için yirmi üç yıl gibi kısa bir zaman dilimi içinde olmuştur. Mekkeli putperestlere göre, şair olan ve peygamber olarak Hz. Muhammed ile bir metin ve ilahi tecellisi olan *Kuran* elbette dinle sanat arasında var olan derin yakınlığın fazlasıyla çarpıcı bir örneğidir.¹⁵²

Bu konu ile ilgili birkaç farklı kişiden birkaç farklı görüş aktarmaya çalışacağız. Bunun ile ilgili bir bilim insanı ne demiş, bir filozof ne demiş ve bir peygamber ne demiş sizlere kısaca aktaracağız. 1680'in başlarında, Newton "Putperest Teolojinin Felsefi Kökenleri" adını verdiği bir inceleme üstüne çalışmaya başladı. Bu inceleme, metafizikten kurtulmuş ve Tek Tanrıya tapınmanın akılcı savunuculuğunu yapmış bir peygamber olan Hz. Nuh'un ilk dinin temelini, putperest bir teolojinin oluşturduğunu öne sürüyordu. Voltaire "Tanrı var olmasaydı eğer, onu icad etmek gerekecekti.", diyecek kadar ileri gitti. Felsefe Sözlüğü'nde, insan için Tek Tanrıya inanmanın sayısız tanrıya inanmaktan daha akılcı ve doğal olduğunu tartıştı. Aslında yalıtılmış küçük köylerde ve topluluklarda yaşayan insanlar tek tanrının yazgılarına egemen olduğunu kabul etmişlerdi: Çok tanrıçılık daha sonraki bir gelişmeydi. İslam dini için gönderilmiş

¹⁵¹ Yaran, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi Tarihsel ve Eleştirel Bir Yaklaşımla Felsefe-Din İlişkisi: Din Felsefesi Yapmanın Dört Farklı Yolu*, s. 103.

¹⁵² Karen Armstrong, *Tanrının Tarihi*, s.26-27.

ve son peygamber olan Hz. Muhammed ise, tek bir topluluğa özgü, yeni bir din kurduğuna inanmadı ve doğru yolu gösteren tüm inançların Tek Tanrı'dan geldiğini düşündü.¹⁵³

1.2 Deizm ve Rousseau

“Deizm” kelimesi, Latince “Tanrı” anlamına gelen “Deus”tan gelmektedir. Orijinal haliyle deizm, Tanrı'nın varlığına inanmak anlamına geliyordu. Fakat zamanla Batı dillerinin çoğunda “Teizm” (Yunanca Tanrı anlamına gelen “Theos”tan gelir) kelimesi yaratıcı ulûhiyet anlayışını ifade etmek için kullanıldı ve deizm kendine özgü felsefi bir hüviyet kazandı.¹⁵⁴

Deizm, temelleri Aristoteles'e kadar dayanan, XVII. ile XVIII. yüzyıllarda revaçta olan eski bir ekoldür. Bu anlayış “Varlığı akılla bilinen ve evrene müdahale etmeyen Tanrı anlayışı” biçiminde tanımlanmaktadır. Deizmin bir ekol olarak ortaya çıkmasında temel unsur Hristiyanlığın gizemli hali, mucize anlayışı ve kilisenin taassubudur. Deizm vahyolunmuş dine karşı inançsızlık olarak da değerlendirilmektedir. En önemli temsilcileri; John Toland, Anthony Collins, Voltaire, Thomas Paine ve J.J. Rousseau olmaktadır.¹⁵⁵

Aslında yukarıda geçtiği gibi kilisede taassup şeklinde bir anlayış çok olmamaktadır. Din bilimciler, dil bilimciler ve tarihçiler bu konuda şunları söylemişlerdir: “Yüzyıllar boyunca kilise, Fransız devriminden önce soylularla, ayrıcalık sahipleriyle, sonradan da burjuvalarla ve iktidarda olanlarla yakından ilgilendi.”¹⁵⁶ şeklinde ifadeler kullanmışlardır. Deizm inancını ve kavramını tabii olanlar ile birlikte dinsiz hatta ateist göstermek için bu tarzda düşünceler gün yüzüne çıkarılamamış, çıkarılanların da üzerleri kapatılmaya çalışılmıştır. Rousseau ve Spinoza gibi filozoflar dinsizlikle suçlanan ve ateist olarak değerlendirilen filozoflara örnek verilebilmektedir. Spinoza'nın ateist olarak

¹⁵³ Armstrong, a.g.e s.54-55; Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 114.

¹⁵⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 178.

¹⁵⁵ Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımsızlığın Felsefi Boyutları*, s. 31-32.

¹⁵⁶ Giovanni Scognamillo, *Medeniyetler Çatışmasında Batı'nın İnanç Temelleri*, s. 112.

değerlendirilmesindeki en büyük etkenden birisi de onun Tanrı tasavvurunun teizmin aşkın ve zati Tanrı düşünceleriyle örtüşmemesidir.¹⁵⁷

Voltaire gibi bazı Aydınlanma Dönemi filozoflarının Hıristiyan bağnazlığına yönelik bütün sert ve acımasız eleştirilerine, üstlenmiş oldukları Hıristiyanlığı bir şekilde yıkma misyonlarına rağmen, onlar Hıristiyan Kilisesinin otoritelerinin tam karşıt ucunda yer alan materyalist ateizme de düşmek istemezler. Bir başka deyişle, Tanrı'nın yokluğunun yol açacağı nihilizmden de korkan bu filozoflar, bu inançsızlığın halk için büyük bir tehlike oluşturabileceği inancında olmuşlardır. Bunlara göre entelektüeller ateist olabilirler, insanlar ateist olurlar ise bu durum toplumun bekası ve sosyal düzen açısından büyük sıkıntılar oluşturabilir. Bunlardan dolayı bu dönemden ve yaşananlardan dolayı Rousseau, Voltaire vb. Aydınlanma Dönemi filozofları Deizmi benimsemiş ve savunmaya çalışmışlardır.¹⁵⁸ Şu halde nihilizm korkusuyla Aydınlanma Dönemi bazı filozofları bir doğal dinin ya da aynı anlama gelmek üzere bir akıl dininin savunuculuğunu oluşturmaya geçmektedirler. Son olarak da bu filozofların birçoğu Tanrı'ya ve Tanrı inancına ulaşmaktadırlar.

Deizmin Tanrı anlayışına ulaşan bu filozoflar, Tanrı'nın varlığını nesnel bir biçimde ve rasyonel bir analizle ortaya koyar, akıl yoluyla kanıtlamaktadırlar. Hatta bu filozoflar “Tanrı'nın olmaması durumunda bile, bir Tanrı'nın icad edilmesi gerektiğini” öne sürmüşlerdir.¹⁵⁹

Deizm, Rousseau'nun da benimsemiş olması münasebetiyle tezimizde önemli bir yere sahiptir. O yüzden bu konuyla ilgili daha detaylı bilgi vermeye çalışacağız. Deizm, terim ve sözlük anlamı olarak “Yaradancılık” olarak ortaya konulmaktadır. Yani yetkin, yarattığı varlık alanına müdahale etmeyen ve akıl yoluyla keşfedilebilir kişisel bir varlık olarak Tanrı'nın varlığına ihtiyacın hissedildiği bir inanç sistemidir.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Musa Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Pananteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, İz Yay., İstanbul 2004, s. 94.

¹⁵⁸ Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 111.

¹⁵⁹ Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 112.

¹⁶⁰ Cevizci, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, s. 98.

Deizm, evrenin bir yaratıcısı olduğunu kabul etmekle beraber, dinlerin ilahi olduğunu kabul etmez. Deizmin bakış açısına göre, Tanrı başlangıçta evreni yaratmış ve sonra işleyişine karışmamıştır. Dinler ilahi değil, insan yapısıdır. Deizm, bir Tanrı'nın ya da evreni yaratan bir gücün varlığına inanır fakat dinlerin ilahi olduğuna inanmaz. Dinlerin insan yapısı olduğunu düşünür. Deizmin Tanrısı, başlangıçta her şeyi yaratıp sonra işleyişine karışmamıştır. Bu Tanrı'nın nasıl portre edildiği kişiden kişiye değişebilir. Bazı deistler Tanrı'yı teizmin Tanrı'sına çok yakın bir varlık olarak hayal ederken, bazıları sadece evrenin varlığından sorumlu, ateizmi anlamak için hayali bir varlık hatta zeki olması dahi gerekmeyen bir faktör olarak görmüştür.¹⁶¹

Deizm inancına göre, Tanrı sosyal düzenin bekası için gereklidir. Deist düşünürler göre dinin özü ne doğmalarında ne de getirmiş olduğu örgütlenmelerde bulunur. Aslında din özde, ortaya koymaya çalıştığı bir ahlaklı olmak veya ahlaklılık sistemi ile anlamlı hale gelebilmektedir.¹⁶²

Deizme göre Tanrı, baştan maddeyi ve doğa yasalarını yaratmış ve evreni kendi kaderine terk etmiştir.¹⁶³ Akıl çağında anlaşılması gereken şekli ile doğal teoloji ve rasyonel bir ahlakın, dini tek mümkün olan içeriğini oluşturduğu görüşü olarak deizm vahyi, vahyin bildirdiği ve belirttiği Tanrıyı ve dini inkâr ederek, sadece akıl vasıtasıyla anlaşılabilir ve kavranması mümkün olan bir Tanrının var olduğuna inanır.¹⁶⁴

Ateistler, deizmi genellikle ateizme giden yolda bir basamak olarak görmektedir. Fakat meselenin felsefi yönüyle uğraşmaya yeterince sebebi olmayan kişiler için deizm kalıcı bir bakış açısı da olabilmektedir.¹⁶⁵

1.3 Ateizm

Basım tarihleri oldukça yeni olan bazı sözlüklerimiz, ateizm terimini, genellikle “tanrıtanımazlık” terimi ile ifade etmektedirler. Ateizm geniş ve dar

¹⁶¹ Aydın Türk, *Ateizmi Anlamak*, Propaganda Yay., İstanbul 2012, s.21.

¹⁶² Cevizci, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 114.

¹⁶³ Caner Taslaman, *Kuantum Teorisi Felsefe ve Tanrı*, İstanbul Yay., İstanbul, 2008. s.95.

¹⁶⁴ Cevizci, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, s. 98.

¹⁶⁵ Aydın Türk, *Ateizmi Anlamak*, s.101.

anlamda olmak üzere iki çeşit kullanıma sahiptir. Geniş anlamda ateist, sadece “teist olmayan”, başka bir deyişle Tanrı’yı hayatına sokma gereği duymayan kişi, şeklinde tanımlanabilmektedir. Bu anlamda kullanılan ateizmdeki olumsuzluk takısı “a” tıpkı “asosyal” kelimesinde olduğu gibi, nispeten daha nötr bir durumu ifade eder. Diğer kullanımda ise ateizm, düşünerek ve tartışarak Tanrı’nın var olmadığını öne süren kişidir. Bunlardan ikincisine “pozitif ateist” birincisine de “negatif ateist” denmektedir.¹⁶⁶

“Tarihi çok eskilere giden ateizm inancı, bugünkü anlamda anlaşılan teizmin sistematik eleştirisi veya reddi gibi değildir. Sadece ilk dönemlerde genel anlamda bir inançsızlıktan söz edilebilir. Ateizm öncelikle Tanrı inancına karşı bir tür tepkidir. Dolayısıyla ateizmin Tanrı inancının bulunduğu ve bu inancın dile getirildiği yerde ortaya çıkma ihtimali vardır.”¹⁶⁷

Ateizm, Tanrı tanımazlık olarak adlandırılmaktadır. Ateizmin reddettiği Tanrı Teizmin Tanrı kavramıdır. Tanrının veya Tanrıların var olmadığı inancına dayanan felsefe akımı olarak da değerlendirilmektedir. Evreni yarattığı, evrenin yasalarını koyduğu, evrene bir şekilde müdahale ettiği kabul edilen doğaüstü bir varlık türüne inanmamadır. Veya Yaratıcıyı kabul etmeme şeklinde tanımlamamız mümkün gibi görünmektedir.¹⁶⁸

“Ateistlere göre Tanrı kavramı insanların zihninin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.”¹⁶⁹ Aslında Ateizm genel olarak; Tanrı’nın varlığını reddetmek, Tanrı’yı yaşama sokmamak (Tanrı yokmuş gibi yaşamak), Tanrı’nın varlığına ilgisiz kalmak (Tanrı’nın varlığını ve yokluğunu eşit derecede anlamsız görmek) şeklinde Rousseau ele almıştır.¹⁷⁰

On dokuzuncu yüzyılın başlarında, ateizm kesin olarak gündemdeydi. Geçmişte ateizm her zaman belirli bir Tanrı düşüncesinden çıkardı ama şimdi tektanrıcılıkla temelsiz ilişkisini yitirmiş ve laikleştirilmiş bir toplumda yaşama

¹⁶⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 207 ve 210; A. Few, *The Presumption of Atheism*, New York, 1976, s. 59 vd.

¹⁶⁷ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları*, s. 20.

¹⁶⁸ Cevizci, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, s. 43-44.

¹⁶⁹ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları*, s. 128.

¹⁷⁰ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları*, s. 16-19.

deneyimine otomatik olarak karşılık haline gelmiş gibidir. Filozofların Tanrısının Aydınlanmanın teistleri tarafından geniş kabul görmesi, şimdiki ateizme atılan ilk adım olarak alınabilir.¹⁷¹

İlkçağ, Yeniçağ ve Modern dönem olmak üzere üç dönemde de ateizm inancına rastlamak mümkündür. İlkçağ'da ateizm "inançsızlık olarak görülmektedir. Bu dönemde, Epikürcüler, Çiçero ve Sextus Empiricus gibi şüpheciler ve Atinalı sofistler göze ilk çarpanlardır. Yaşamın amacının zevk ve mutluluk olduğunu düşünen Epikür (M.Ö. 341-270) ve kurucusu olduğu okul, hümanist fikirleri savunarak Demokritos'un (M.Ö. 460-370) atomculuğunu benimsemiş, evrenin maddi varlıklardan ve boşluklardan oluştuğunu ileri sürmüştür."¹⁷²

"Rönesans'a kadar bilgi kilisenin tekeli altındadır. Bilginin yönünü dini ve anane çiziyor. Giderek bilgiye varabilmek için inanç gerekli sayılıyor, felsefe teolojinin "hizmetkârı"dır, tek önemli düşünce inancın anlayışıdır."¹⁷³

Yeniçağ'daki ateizm de, XVII. yüzyılda gerçekleşen Rönesans'la birlikte felsefede yeni bir anlayış ortaya çıkmıştır. Akılcılığın egemen olduğu bu yeni dönemde bilgi yöntemi en temel sorun haline gelmiştir. Sadece doğal bilimlerin değil dini gerçeklerinde akılla temellendirilebileceği kanaati yaygınlaşmıştır. XVIII. yüzyılla birlikte Aydınlanma dönemi başlamış, metafiziğe (Tanrı- inanç) sistemli şüphecilik oluşmuştur. Bu da o dönemin insanlarında ateizme yönelmenin olduğunu bizlere göstermektedir. Aydınlanma döneminin en ateşli ateisti Baron D'Holbach Doğa Sistemi adlı eserinde materyalizmi savunmuş, insanların mutsuzluğunu doğayı yeteri kadar tanımayışlarına bağlamış, ahlaki çöküntünün de dinden kaynaklandığını belirterek ateist olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷⁴

Modern dönemde ateizm XIX. yüzyıldan itibaren Batı'da yeni bir karakter kazanmıştır. Bu dönemde ateizm Tanrı'nın varlığı hakkında ileri sürülen delilleri reddetmekten çok, O'na atfedilen nitelikleri (sıfatlarını) eleştirmeye yönelmiş, sonlu bir varlık olan insanla ebedi bir varlık olan Tanrı'nın birlikteliğinin

¹⁷¹ Armstrong, a.g.e, S.61.

¹⁷² Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları*, s. 21.

¹⁷³ Scognamillo, *Medeniyetler Çatışmasında Batı'nın İnanç Temelleri*, s. 129.

¹⁷⁴ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları*, s. 21.

imkânsız olduğunu ileri sürmüştür. Modern dönemde Tanrı'nın varlığı, ateistlerce insanın özüne yabancılaşması ve özgürlüğünü kaybetmesi açısından temel bir problem olarak gözükmüştür. Shopenhaur, Feuerbach, Marx, Nietzsche, Freud, Sartre ve Ayer gibi düşünürler Modern dönem ateizminin önemli temsilcilerinden olmaktadır.¹⁷⁵

Ateizm sadece teist dünya görüşünün reddi değil, daha özel bir şekli ile teist Tanrı fikirlerinin tümünden reddi olmaktadır. Dikkat edersek, bu ret, zorunlu olarak karşıt iddiayı içermez. Yani ateist 'Tanrı'nın var olmadığını iddia eden' ya da 'Tanrı'nın var olmadığına inanan' biri olmak zorunda değildir. Ateizmin tanımında 'Tanrı'nın var olmadığını iddia eden kişi' ifadesi kullanılmaz, 'Tanrı'nın varlığını reddeden kişi' ifadesi kullanılır.¹⁷⁶

Ateizme bunlardan farklı bir yaklaşım olan Spinoza'nın ateizminin temel prensibi, evrenin basit olması doktrini olmuştur. Spinoza'nın düşünce ve madde olarak mevcut olduğunu kabul ederek savunduğu cevherin birliği çıkarımı olmaktadır.¹⁷⁷

"Ateistlerin kötülük probleminde dayalı delilleri, Swinburne' e göre, şu şekilde bir mantıksal form içinde sunulmaktadır:

- 1- Eğer Tanrı varsa, O, her şeye gücü yetendir ve kusursuzca iyidir.
- 2- Kusursuzca iyi olan bir varlık, eğer onu önleyebiliyorsa, herhangi bir ahlaken kötü bir durumun meydana gelmesine asla izin vermez.
- 3- Her şeye gücü yeten bir varlık, bütün ahlaken kötü durumların meydana gelmesini önleyebilir.
- 4- En azından bir tane ahlaken kötü durum vardır.

O halde (sonuç): Tanrı yoktur."¹⁷⁸

Kuşkucular, maddeciler ve pozitivistler için kullanılan bir terim olan ateizm, teizmin temel iddialarını kabul etmemedir. Tanrı ya da Tanrılarının

¹⁷⁵ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımsızlığın Felsefi Boyutları*, s. 22-23.

¹⁷⁶ Türk, a.g.e., S.99.

¹⁷⁷ Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panateizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, s. 62.

¹⁷⁸ Yaran, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi Tarihsel ve Eleştirel Bir Yaklaşımla Felsefe-Din İlişkisi: Din Felsefesi Yapmanın Dört Farklı Yolu*, s.170; Yaran, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Akliliği*, s. 122; Richard Swinburne, *Providence and the Problem of Evil* (Oxford: Clarendon Press, 1998), s. 3-4.

varlığını kategorik bir biçimde ve kanıtlar göstererek reddetme tavrına karşılık gelmektedir. Ateizm daha çok, bir Tanrı inancına dayanan teist sistemlere bağlı olarak ortaya çıkmış olan bir akım ya da bir harekettir. Yani ateizm, evreni yaratan ve onun varlığını devam ettiren, özü itibariyle aşkın, fakat sonsuz gücü, bilgisi ve iradesi ile evrende içkin olan teist Tanrı inancına karşı bir tepki olarak doğmuş olan bir düşünce hareketidir diyebiliriz.¹⁷⁹

Ayer'e göre bir varlığın aşkınlığından bahsetmek ve ona atıfta bulunmak, o varlığın metafiziksel bir kavram olduğunu ortaya koymaktır. Bu nedenle de teizmin aşkınlık anlayışından biraz farklılık göstermektedir. Çünkü teizm de Tanrı'nın aşkınlığı, bir anlamda O'nun evrenin ötesinde olması, her şeyden bütünüyle farklı olarak mahiyetinin bilinmemesi ve gözlenmemesi anlamına gelebilmektedir.¹⁸⁰

Ateizm teorik ve pratik olmak üzere iki alana ayrılmıştır. Teorik ateizm, zihni bir çaba ile Tanrı'nın varlığını reddetmek ve varlığı lehinde ileri sürülen kanıtları çürütmektir. Bütün gücünü teizmin ve teistik Tanrı kavramının üzerinde yoğunlaştırmıştır. Pratik ateizm ise, "bir insanın yaşamını sanki Tanrı yokmuşçasına sürdürmesi dini inançlara, değerlere ve tapımlara karşı duyarsız kalması" olarak tanımlanmaktadır. Pratik ateizm kendisini daha çok moral değerler konusunda göstermiştir. Pratik boyutlardan dolayı ateizm, bazen yıkıcı olarak takdim edilmiş ve bu nedenle ateistlerin toplum üzerindeki nüfuzları önlenmeye çalışılmıştır.¹⁸¹

Aslında kısaca ateizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in özünü oluşturan, bütün peygamberlerin varlığını haber verdikleri, yaratıcı ve aşkın Tanrı kavramına karşı olumsuz bir tavır alış olarak tanımlanabilmektedir.¹⁸² Spinoza Tanrı'yı zorunlu varlık olarak değerlendirilirken her şeyin Tanrı'da olduğu ve ancak O'nun sayesinde var olduğu diğer bir ifade ile Tanrı'nın her şeyin ilk

¹⁷⁹ Cevizci, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, s. 43-44.

¹⁸⁰ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımsızlığının Felsefi Boyutları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2001, s. 130.

¹⁸¹ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımsızlığının Felsefi Boyutları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2001, s. 24-26.

¹⁸² Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımsızlığının Felsefi Boyutları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2001, s. 221(Sonuç kısmından)

nedeni olduğu ifade edilebilmektedir. Fakat “zorunlu varlık” düşüncesini ateistler kabul edilebilir görmemektedirler. Çünkü onlara göre, zorunlu varlık, ancak kavramsal açıdan söz konusu olabilmektedir.¹⁸³

1.4 Panteizm

“Panteizm, esas itibarıyla, tek-ilkeci (monist) bir sistemdir. Ancak monist sistem panteizm değildir. Panteizm denilince şüphe yok ki akla gelen ilk önemli düşünür, Spinoza’dır. Ancak bundan öncede panteist filozof olmuştur. Örneğin Jhon Scottus Eriugena, Giordano Bruno, Jakop Boehme bunlar arasındadır. Ama bunlar arasında hiçbiri panteizmi mantiki olarak Spinoza kadar başarılı sonuca götürememiştir.”¹⁸⁴

Panteizm Tanrı-evren özdeşliğini ileri sürmüş Tanrı’nın aşkınlığını ve evrenden ayrı olarak ontolojik varlığını reddetmiştir. Kaynağı Platonculuğa kadar giden ve tek-ilkeci (monist) bir sistem olan panteizm ekol olarak XVIII. yüzyılda tam olarak son biçimini almıştır. Terim olarak ilk kez Jhon Toland tarafından 1705’de kullanılmıştır. Önemli temsilcileri ise; Erigena, Bruno, Spinoza ve Hegel’dir.¹⁸⁵

Spinoza’ya göre, var olan her şey, Tanrı’nın uzam ve düşünce sıfatı altında, O’nun bir tezahürü ya da değişimi olarak algılanmaktadır.¹⁸⁶ Panteizme ve Pananteizme imkân tanıyan kanaate göre, Tanrı, âlemde, her yerde mevcut olan bir ilke durumuna gelmektedir. Yani, “her şey Tanrı’dadır ve Tanrı sayesinde vardır”. Dolayısıyla, âlemde olup biten her şey, Spinoza’ya göre, Tanrı’nın bir ifadesidir.¹⁸⁷

¹⁸³ Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Pananteizm Bağlamında Spinoza’nın Tanrı Anlayışı*, s. 79-82-83-128.

¹⁸⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 184-185.

¹⁸⁵ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımsızlığın Felsefi Boyutları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2001, s. 32.

¹⁸⁶ Baruch Spinoza, *Ethics*, Translated by Andrew Boyle, Introduction by T. S. Gregory, Heron Books, 1934. (M. Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Pananteizm Bağlamında Spinoza’nın Tanrı Anlayışı* adlı eserinden aldım)

¹⁸⁷ Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Pananteizm Bağlamında Spinoza’nın Tanrı Anlayışı*, s. 119.

Panteizm, Tanrının dünyaya aşkın değil de, içkin olduğunu öne süren tanrı anlayışı ya da görüşü olarak değerlendirilmektedir. Yani ‘Tanrı her şeydedir’ şeklinde bir ifade ve tanımı içerdiğini de söyleyebiliriz. Panteizm, Tanrının yaratmış olduğu dünyayla ve insanla mekanik ve dışsal bir ilişki ve etkileşim olduğunu ileri süren deizme geçiş ve dönüşüm eğilimi gösterildiğine inandığı teizme karşı felsefi ve dini bir karşı çıkış olarak ortaya çıkmıştır.

İslam düşüncesi açısından bakıldığında da, teistler, Tanrı’nın bir zat olduğundan ve insan ile Tanrı arasında bir ilişkinin var olduğundan kuşku duymazlar. Swinburne’ün de belirttiği üzere, teizme göre Tanrı yaratıcıdır ve evren, Tanrı yarattığı veya var olmasına izin verdiği için var olmuştur.¹⁸⁸

Buna göre, teizm sonsuz ile sonlu olan arasındaki etkileşimi dışsal ve geçici bir ilişkiye çevirdiği, sonluyu bağımsız, sonsuzu ise sınırlı hale getirdiği ve insanların ruhu ile Tanrı arasında hakiki, derin ve içten bir ilişki ve teması yer bırakmadığı için panteizm, sonlu olan ile sonsuz olan arasında yakın ve özel bir temas kurmak ve insanları tanrıya yakınlaştırmak amacıyla, var olan her şeyin bir birlik oluşturduğunu ve her şeyi içeren bu birliğin tanrısal bir tarzda olduğunu iddia eder. Diğer bir ifade ile panteizm, Tanrı ile kâinatın bir ve aynı olduğunu öne sürer, sonlu ve sınırlı dünyanın ezeli-ebedi, sınırsız ve mutlak varlığın bir parçası, görünüşü ya da tezahürü olduğunu savunur.¹⁸⁹

Birde panteizmin farklı bir yorumu vardır. Buna göre Tanrı adı verilen bir kavram içermekle birlikte, daha çok din dışı bir bakış vardır. Panteizme göre, Tanrı evrenin ‘tüm’ü, ‘bütün’üdür. Var olan her şey Tanrı’nın bir parçasıdır. Bu düşünce, Tanrı’yı doğaüstü bir metafizik kavram olmaktan çıkarıp, doğanın içine girdirerek dinlerdeki tipik ‘Kişi Tanrı’ anlayışından uzaklaştırmıştır.

¹⁸⁸ Yaran, *Günümüzün Din Felsefesinde Tanrı İnancının Aklılığı*, s. 150-151.

¹⁸⁹ Cevizci, *a.g.e.*, s.316.

1.5 Pananteizm

Pananteizm terimini 19. yüzyıl başlarında ilk kez Karl Krause adında Alman idealist geleneğine bağlı bir düşünür kullanmıştır. Bugün Batı felsefesinde geniş bir kullanımı vardır.¹⁹⁰

Pananteizm denilince genellikle Panteizmin tersi bir içeriğe sahip olduğu için aklımıza Panteizm gelmektedir. Çünkü sanki onun ile özdeşleşmiş bir hali vardır. Anlam ve içerik bakımından birbirinin zıttı içeriklere sahip oldukları için birisi diğerinin anlaşılmasında kolaylık sağlaması yönüyle ikisi de birbiri için önemli bir yere sahiptir.

‘Her şey Tanrı’dır’ diyen panteizmden farklı olarak, ‘her şey Tanrı’dadır’ diyen ve Tanrı ile evreni bir bütünmüş gibi saymayan, kabul etmeyen ve benimsemeyen inanan bir Tanrı anlayışıdır.

Bunu yanında çift kutuplu tanrı anlayışı olarak da değerlendirilmekte olan pananteizme göre, deizm Tanrı’yı ilk Mutlak Neden olarak ortaya koymaktadır. Ama Tanrı’yı her çeşit etkilenmekten uzak tutmaktadır. Tanrı’nın evrenle her türlü ilgi etkileşimden uzak olması gerektiğini ve olduğunu savunmaktadır.¹⁹¹

Burada söz konusu olan Tanrı anlayışına göre, Panteizm Tanrı anlayışının içermiş olduğu ve benimsemiş olduğu içeriğin aksi olan içeriğe sahiptir. Pananteizm’e göre, Panteizm de Tanrı’yı tümüyle evrenin içine getirmiştir. Sıradan sebep ve sonuçların bile Tanrısal doğanın ayrılmaz bir parçası haline geldiğini, böylelikle de Tanrı’nın, ilk ve hakiki sebep olmaktan uzaklaştığını hatta çıktığını belirtmektedir. Pananteizm bütün bu içerikle, Tanrı’nın soyut, mutlak ve değişmez gibi olan yönleri ve özellikleriyle evrenin üstünde, somut ve değişebilen özellikleriyle de evrenin içerisinde görünmesi mümkün olabilmektedir.¹⁹²

¹⁹⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 196.

¹⁹¹ Cevizci, *a.g.e.*, s.315-316

¹⁹² Cevizci, *a.g.e.*, s.315-316

1.6 Agnostisizm

Bilinemezlik olarak ifade edilen bu terimi ilk olarak kullanan T.H. Huxley olmuştur. XX. Yüzyılda en önemli temsilcisi de Bertrand Russell'dir. Tanrı'nın varlığı ve özellikleri tarafımızdan bilinemez. Çünkü teoloji insanın aklının ötesinde kalır. Dolayısıyla olumlu-olumsuz tanrı hakkında konuşulamamaktadır. Agnostiklere göre Tanrı'nın varlığının bilinemez olması zorunlu olarak O'nun yokluğunu iddia etmek yani ateizm anlamına da gelmektedir.¹⁹³

Bu kavramın içeriğinde bir şüphecilik anlayışı ve düşüncesi varmış gibi algılanabilir. Çünkü Agnostisizm, Tanrı'nın ne var olduğuna ne de yok olduğuna inanmak için yeterince kanıt olmadığını, dolayısıyla bu konuda bir karar verilemeyeceğini söyler. Fakat agnostisizmin 'Teist Agnostisizm' ve 'Ateist Agnostisizm' olarak ikiye ayrılabilceğini söyleyen araştırmacılar da vardır. Bu araştırmacılara göre, Teist agnostikler Tanrı'ya inanmak için yeterince kanıt olmadığını kabul etmekle beraber yine de Tanrı'ya inanmayı tercih ederken, ateist agnostikler Tanrı'ya inanmamayı seçer.¹⁹⁴

Tanrı kavramı ile ilgili olarak ortaya çıkan problemlere ve pozitivistlerden gelen eleştirilere karşın bazı çevrelerde dini agnostisizm anlayışı gelişmiştir. Dinsel agnostisizme göre, Tanrı'nın mahiyeti, kavrayış gücümüzün ve bilgimizin ötesindedir.¹⁹⁵

Antik Yunan düşüncesinde de bu kavram ve inanç çeşidine rastlamamız mümkündür. Özellikle o dönem filozoflarından olan Protagoras bu terimi ele almış olmaktadır. Protagoras tarafından söylenen "Tanrı'ların ne var olduklarını ne de var olmadıklarını bilebilirim" sözünde ifade edilen, Tanrı'nın insan bilgisine konu olamaması durumudur.¹⁹⁶

¹⁹³ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımlarının Felsefi Boyutları*, s. 33.

¹⁹⁴ Türk, a.g.e., s.21.

¹⁹⁵ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımlarının Felsefi Boyutları*, s. 137.

¹⁹⁶ Cevizci, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, s.5.

2 Jean Jacques Rousseau'nun Kullandığı Bazı Kavramlar Ve Tanrı İlişkisi

Burada Rousseau'nun felsefesini anlamamıza yardımcı olabilecek kavramlardan bazılarını ele almaya çalışacağız. Konumuzla yakından alakalı olan kavramları aktaracağız. Aşağıda bahsedeceğimiz kavramlar kendi başlarına ayrı bir araştırmaya konu olacak niteliktedir. Biz kavramları özet şeklinde inceleyip Tanrı ve Rousseau'yla ilişkilendirilmeye çalışacağız.

2.1 Kölelik ve Yaratıcı

Rousseau kölelik kavramından tutkulu ve akıldışı arzulardan hâkim olmak ekseninde de bahsetmektedir. İnsanlar hâkim olmayı öğrenemeyince kölelik kavramı çerçevesinde insanları yeni düşmanlar beklemektedir. Örneğin Rousseau *Emile* ilk âşık olduğunda, kıskançlık ve sevdiğini mutlu edememe korkusu ona düşmanlık etmektedir.¹⁹⁷

Rousseau'ya göre kölelik; özgürlükten vazgeçmek, insan olma özelliğinden, insanlık haklarından, dahası ödevlerinden vazgeçmektir. Her şeyden vazgeçen biri için zararın karşılanması olanağı yoktur. Vazgeçişin bu türüsünün insan yaradılışıyla uzlaşmaması bir yana, isteminin olanca özgürlüğüne, yapıp ettiklerindeki olanca aktörelliğine son vermek anlamına da gelir.¹⁹⁸ Bu nedenle, insanlık tarihine genel olarak bakıldığında köleliğin sosyal, politik vs. gibi nedenlerle hep var olduğunu görülecektir. Çünkü, insanlar temelde yüce yaratıcının kölesidir. Öyleyse, dinin bazı insanları köleleştirdiği söylenebilmektedir. Fakat bütün insanlar bu inanç ve düşünceye sahip olmayabilir. Bu düşüncede olmayan insanlar ise; müdür, amir, komutan, teknoloji, ev, araba, iş, eş vb unsurların köleliğini yapmaktadır. Yani insanlar her harikulade kölelik özelliğine sahiptir.

¹⁹⁷ Nicholas John H. Dent, *Roussseau Sözlüğü*, çev. B. Gözkan, N. Ilgıcioğlu, A. Çitil, A. Kovanlıkaya, Sarmal Yay., İstanbul 1991. s. 221.

¹⁹⁸ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 13.

2.2 Doğa Durumu ve Tanrı

Akıl, manevi gerçekleri, semada değil, doğada görmeye başlar ve anlayabildiği ölçüde, doğanın doğallığını model alarak doğal hukuk, doğal din, doğal eğitim vb. sektörleri oluşturmaya çalışmaktadır. Naturalizm ve natürizm bu sektörlerin ve işlemlerin en genel isimleri olarak belirlenmektedir.¹⁹⁹

Doğal hal siyaset felsefesiyle ilgilenen birçok filozof, ‘doğal hal’ diye adlandırılan uygarlık (bazen de toplum) öncesi bir durumdan bahsederler. Bunun nedenlerinden biri, medeni ve siyasi düzenlemelerin, bu doğal halde bulunmaktan kaynaklanan sorunlara çare bulmak amacını güttüğünü söyleyebilmektedir. Diğer neden ise, insanların doğal halde sahip oldukları (ya da sahip oldukları varsayılan) bazı hakları korumak için bazı siyasi ihtiyaç duyduğunu öne sürebilmektir. T. Hobbes başta olmak üzere doğal halin özelliklerinin neler olduğu konusunda bazı fikirler öne sürmüşlerdir.²⁰⁰

Doğa, Rousseau için din ve Tanrı anlayışında önemli bir yere sahip olmuştur. Rousseau’nun benimsediği doğal din anlayışında doğanın etkisi ve katkısı büyüktür. Ayrıca, Rousseau’nun Tanrı anlayışı olan deizm için de bu başlık ve içerik önemli bir yere sahiptir.

“Rousseau, doğal halin, tamamen toplum öncesi bir aşama olduğunu düşünür. Doğal halin, yalnızca ortamın özelliklerinde değil, insanın kendi özelliklerinde de yansıtıldığını öne sürer. Bu ortam, el değmemiş bir doğadır ve insanların yiyecek, barınma ve güvenlikleri bu doğaya bağlıdır.”²⁰¹

Doğallık Rousseau’ya göre tarihsel verilerden yola çıkarak zamanda geriye gitmek, bir ilk kökeni bulmak değildir. Onun yerine, incelenecek nesneyi akıl yoluyla bütün ilineklerinden (değişen, rastlantısal olan, özle ilgili olmayan) soyarak ve onun doğasını ortaya çıkarmaktır ve Henri Gouhier’nin deyişiyle “antropolojik geometri” çalışmasıdır.²⁰²

Rousseau, insanın doğallığı, yani ‘yabaniliği’ hakkında şunları söyler “Hiçbir şeyin etkisinde kalmayan ruhu, gelecek hakkında -bu gelecek ne denli

¹⁹⁹ Mehmet Bayrakdar, *Din Felsefesine Giriş*, s. 25.

²⁰⁰ Nicholas John H. Dent, *Roussseau Sözlüğü*, s. 136.

²⁰¹ Dent, *Roussseau Sözlüğü*, s. 136-137.

²⁰² Rousseau, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme VIII*; Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 103.

yakın olursa olsun- hiçbir fikri olmaksızın, bütün dikkatini sırf şu anki varoluşunu hissetmeye yöneltmiştir; görüşleri kadar sınırlı olan tasarıları ise ancak gün batımına dek uzanmaktadır.”²⁰³ Rousseau doğal insanı şöyle tasvir eder: “Nasıl bir salyangoz evini her zaman sırtında taşırsa, doğal insanın tek kaygısı da kendini taşımak ve tamamen ve sürekli kendisiyle ilgilenmektir.”²⁰⁴ İfadeleri ile insanlığın ilk dönemleri (yabaniliği) ile doğallığı arasındaki ilişkiyi bu şekilde kurmuştur.²⁰⁵

Alexis Philonenko’ya göre, Rousseau insanının doğasını iki güçlü duygulanım ile tanımlar. Bunlardan birisi, insanın kendi varlığını sürdürme duygusu olarak tanımlanan kendine karşı duyduğu sevgi (*amour de soi*), diğeri ise kendi türünden bir başkasının acı çekmesinden rahatsızlık duymasına neden olan acıma duygusudur.²⁰⁶ (Doğa Durumu, Doğal Ahlak, Doğa İnsanı) Rousseau’nun “doğal ahlak” dediği şeyi oluşturan bu iki ilke, toplum durumundaki insanın akli ile kuraçağı toplumsal ahlak için temel olacaktır.²⁰⁷

İnsan, doğanın ona vermediklerinin yerine kendi ürünü olan bir şeyler koymaya çalışır. Bu nedenle insan, hem birey olarak hem de tür olarak sürekli gelişim halindedir. Rousseau, insanın bu niteliğine *yetkinleşebilirlik* (*perfectionabilite*) adını verir. Bu yetisi sayesinde insan ne ise o olarak kalmaya mahkûm bir doğal varlık olmaktan çıkar.²⁰⁸

2.3 Özgürlük ve Kul Olmak

“Her insan iki hakka sahip olarak dünyaya gelir:

Biri başka insanların üzerinde hiçbir gücün söz konusu olmayacağı özgürlük hakkı, ikincisi mülkiyet hakkıdır.”²⁰⁹ Biz de bu başlık altında özgürlük kavramına ve bu kavramın Rousseau için olan önemine değineceğiz.

²⁰³ EK; OC III, 136 (EK: *Dicours sur L’Origine De L’Inegalite (İnsanlar arasındaki Müsavatsızlığın Doğuşu ve Esasları Hakkında Nutuk)(2)*)

²⁰⁴ OC: Jean Jacques Rousseau: *Oeuvres Complètes*, ed. B.Gagnebin ve M. Raymond (‘*Toplu Eserleri*’)

²⁰⁵ Dent, *Rousseau Sözlüğü*, s. 137.

²⁰⁶ Rousseau, *a.g.e.*, s.IX.

²⁰⁷ Rousseau, *a.g.e.*, s.X.

²⁰⁸ Rousseau, *a.g.e.*, s.X.

²⁰⁹ Coşkun Can Aktan, *Özgürlük Üzerine Özlü Sözler*, Yeni Global Gerçekler, İstanbul: Tügiad Yay., 2000.

Rousseau, hayatı boyunca özgürlüğün nimetlerinden sınırsız bir şekilde faydalanma çabasına girişmiştir. O, bir başkasının boyunduruğu altına girmeyi asla kabullenmemiştir. Ortaya attığı fikirlerin arka planında inanmış olduğu özgürlük kavramının kendisinde meydana getirdiği hür yaşama biçimi yatmaktadır.

Rousseau'nun özgürlük düşüncesi, devlet ve siyaset felsefesinde görülmektedir. Yaşam ve ölümün alabildiğince özgür olduğu bir ortamda ve insanın özgürlüğüne hiçbir sebeple dokunulmadığı bir kanun düzeninde yaşamak, Rousseau'nun hayal ettiği bir dünya düzenidir.²¹⁰ Bu bağlamda onun özgürlük hakkında ortaya koyduğu örneklendirmeler okuyucularının dikkatini oldukça çekmiştir:

“Terbiye edilmiş bir at, kamçı ve mahmuza sabırla dayandığı halde uysallaşmamış vahşi bir at, gem daha yaklaşırken nasıl yelelerini kabartır, ayağıyla toprağı döver ve coşkun bir halde hırçınlaşır ve tepinirse barbarlık halindeki insan da uygar insanın hiç mırıldanmadan taşıdığı boyunduruğa başını eğmez, alışmaz ve en fırtınalı ve acılı bir özgürlüğü sakın ve zengin bir kulluğa yeğ sayar.”²¹¹ Şu halde insanın kulluk ve köleliğin leh ve aleyhindeki doğal davranışları hakkında kulluşmuş insanların alçalmasına bakarak değil, bütün özgür insanların kendilerini baskıya karşı güvence altına almak için, yarattıkları harikalara bakarak yargılara varmak gereklidir.

Michelet, az bir zümreye sahip olan hürriyet savunucularına cesaret vermek için örnek olarak Rousseau'yu göstermektedir.²¹² Michelet'in özgürlüğe dair en önemli ifadesi şöyledir: “İnsan özgür doğar; ama her yerde zincire vurulur”²¹³ bunu söylerken özgürlüğü özü itibariyle şu şekilde anlatmıştır. Hiç kimse başka birinin iradesine tabi olacağı, davranışlardan dolayı başka biri tarafından sorumlu tutulacağı, başkalarına hesap vereceği bir ortama doğmaz.

²¹⁰ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 64.

²¹¹ Rousseau, *a.g.e.*, s. 145-146.

²¹² Jules Michelet, *Fransız İhtilali Tarihi I*, s. 5.

²¹³ TS, I, 1. Bölüm; OC III, 391. (TS: *Du Contrat Social (Toplum Sözleşmesi; Toplum Antlaşması; İctimai Mukavele)*)(OC: Jean Jacques Rousseau: *Oeuvres Complètes*, ed. B. Gagnebin ve M. Raymond ('*Toplu Eserler*'))

Aslında herkes kendine hesap verir ve kendi hareketlerinin egemen yöneticisidir, başka hiç kimseye karşı borçlu ya da sorumlu değildir.²¹⁴

Alman filozof Pufendorf'un dile getirdiği, “İnsan kendi malını anlaşma ve sözleşmelerle başkasına aktardığı gibi özgürlükten de başka birinin yararına vazgeçebilir”²¹⁵ şeklindeki bir söylemi Rousseau reddetmektedir. Ona göre bu muhakeme iki açıdan yanlıştır. Birincisi, kişinin bir başkasının eline geçirdiği malı, artık tamamen ona yabancısıdır ve alan kişinin bu malı kötüye kullanması ilk sahibini ilgilendirmez. Ancak özgürlük hakkında bunu söyleyemeyiz. Çünkü özgürlüğün, kötüye kullanılıp kullanılmamasının kişi için önemi vardır. İkinci nedene gelince mülkiyet hakkı, ancak insanlar arasında yapılan bir antlaşmadan doğmakta ve insanların elinden çıkmaktadır. Dolayısıyla, herkes kendine ait olan bir malda istediği şekilde ve keyfine göre yararlanma yetkisine sahip olmaktadır. Oysa tüm insanların faydalanabileceği hayat ve özgürlük gibi tabiatın asıl nimetlerinden herkesin vazgeçebilmesi şüphelidir. Özetle, özgürlük, onun için asla engellenemez ve engellenmemesi gereken bir unsurdur.²¹⁶

2.4 Eşitlik ve Doğal Hukuk

Rousseau'nun doğal hukuk ve eşitlik kavramı üzerine geliştirmiş olduğu fikirlerini ağırlıklı olarak içeren “*İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma*” adlı yapıtında öne çıkan düşüncelerini aktaracağız. Ayrıca doğal hukuk denilen Tanrı'nın dünyadaki yasaları, kanunları, emir ve yasakları ile eşitlik arasındaki ilişkiyi anlatacağız.

Rousseau, yaşadığı devirde ortaya çıkan hastalıklı durumun kaynağını anlaşıldığı gibi yeteneğin erdemden üstün tutulmasından doğan eşitsizliğe bağlamaktadır. Bu sorunu, ‘*İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma*’ adlı eserinde daha geniş olarak ele almaktadır. Önce “doğal hukuk anlayışıyla tarihin bir gelişim tablosunu çizen ve “doğa durumu” ile başlayıp toplumun kurulmasına kadar geçen tabloyu resmeden Rousseau’ya göre

²¹⁴ Dent, *Rousseau Sözlüğü*, s. 263.

²¹⁵ Jules Michelet, *Fransız İhtilali Tarihi I*, s. 5.

²¹⁶ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 64.

ilk insan yiyeceğini doğal meyvelerinden rahatça sağladığı bol meyveli ormanlarda yaşıyordu. Herhangi bir dili, evi ve işi yoktu. Tek başına yaşadığı için savaş, dostluk, öteki insanlarla beraber yaşamak nedir bilmiyordu. Yalnız olarak yaşadığı bu küçük dünyasında bu doğa durumunda mutlu idi. Tek başına yaşayan insanlar zorunlu olmadıkça büyük kalabalık oluşturacak şekilde veya toplum olacak bir mahiyette bir araya gelmeye ihtiyaç duymuyorlardı. Bu mutlu yasayıta kimse kimseden kuşkulandırmıyordu. Her şey boldu ve herkes kendi kendine yetiyordu. Ne zaman ki bu insanlardan birinin bir diğerinin yardımına ihtiyacı oldu, iste o zaman mevcut olan eşitlik de bozuldu.²¹⁷

“Bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip ‘Bu bana aittir’ diyebilen, buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk insan, uygar toplumun gerçek kurucusu oldu.”²¹⁸ Mülkiyet ortaya çıkınca insanlar arasında çatışmalar baş gösterdi ve eşitsizlik içindeki modern hayata geçişin kanalları açılmış oldu. Yani, doğal (eşitlikçi) hayattan uygar (eşitsiz) topluma geçiş mülkiyet yüzünden olmuştur.²¹⁹

Doğal hukuk ve mülkiyet etrafında şekillenen ve eşitlik üzerine devam eden tartışmalarda Rousseau’nun fikirleri bazı akımlarla farklı yönlerden ilişkili hale gelmiştir. Onun düşüncelerinde sosyalizm veya materyalizmden izler bulmak mümkündür.

“Önce devlet küçük olacak ki, halk rahatça toplanabilsin, her yurttaş öbür yurttaşların hepsini kolayca tanıyabilsin. Sonra, işlerin üst üste yığılıp çetin tartışmalara yol açmasını önleyecek kadar törelerde sadelik olacak. Ayrıca, sınıflarda ve zenginlerde çokça eşitlik olacak. Yoksa haklarda ve yetkilerde uzun zaman eşitlik sürdürülemez. Bir de lüks az olacak ya da hiç olmayacak. Çünkü, lüks ya zenginlikten doğar ya zenginliği zorunlu kılar; zenginin de ahlakını bozar, yoksulun da; birinciyi mal mülk, ikinciyi de açgözlülük yüzünden ikisini de bozar. Lüks, yurdu gevşekliğe ve yokluğa sürükler; devletin elinden bütün yurttaşlarını alır; onları birbirine, hepsini de kamuoyuna köle eder.”²²⁰ Bu düşünceler daha sonradan ortaya çıkacak olan sosyalizm ve komünizm düşünürlerini etkilemiş; bu

²¹⁷ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 126-127.

²¹⁸ Rousseau, *a.g.e.*, s. 135.

²¹⁹ Kızılcıkelik, *a.g.e.*, s. 16.

²²⁰ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 135.

bağlamda devletçi ve eşitlikçi olmaya çabalayan bu sistemler eşitlik kavramını felsefenin temelinde tutmuşlardır.

2.5 Hümanizm ve Yüce Varlık

Fransızca Humanisme şeklinde yazılan insancılık, insanın değer ve saygınlığına, insan olmaya, insanlığa olan us (akıl) inancı anlamında kullanılmaktadır. Hatta Protagoras, “İnsan her şeyin ölçüsüdür.” ifadesi ile hümanizmi ifade etmeye çalışmıştır.²²¹

Hümanist bir kişiliğe sahip oluşunun bir uzantısı olarak Rousseau, Hıristiyanlığın dışında olmasına rağmen bir insanın yetişkinlikten önce ölmesi durumunda -Katoliklerin aksine olarak- kurtuluştan yoksun bırakılamayacağını söylemiştir. Bu takdirde Tanrı’yı tanımalarına karşı bir engel olsa da çocukluk ve delilik halindeki insanların sonsuz kurtuluşa ulaşmaları mümkündür. Buradan hareketle, o zaman elinde olmayan nedenlerden ötürü Tanrı’ya inanmadan yaşanan bir insanın da yüce adalet karşısında kurtuluştan mahrum bırakılamayacağı görüşündedir.²²²

Rousseau’nun düşünce yapısından gördüğümüz, tüm insanlar için bir kurtuluş çaresini aramış ve ulaşabildiği kurtuluş yollarını bütün insanlara sunmuştur. İleri derecede özgürlük ve buna bağlı olarak doğruyu bulmada insan yetisinin yeterli olduğunu söyleyip dini çalımılayıp merkeze insanı almıştır. Gizemlere yer vermeyerek Tanrı’ya ulaşmada herhangi bir otoriteye dayanmayı reddetmesi, onun adı konulmasa da hümanist akımla paralellik taşıyan fikirlere sahip olduğu izlenimini vermektedir.

Özellikle 20. yüzyılda İngilizce konuşulan dünyada, ateizm aşırı bir akılcılık ve insan-merkezcilik ile aynı anlamda kullanılan bir terim haline dönüştürülmeye çalışılmıştır. Bu etkileşim öyle bir hale gelmiştir ki “20. yüzyılda dinleri sorulduğunda ‘hümanist’ diye cevap veren ve hümanizmin bir din

²²¹ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 105-106.

²²² Rousseau, *Emile*, s. 188.

olduğunu iddia eden ama gerçekte savundukları görüşün basit bir ateizm ve evrimci natüralist felsefeden pek farkı olmayan insanlar da görülmüştür.”²²³

Hümanizm, Aydınlanma felsefesinde hüküm süren ilerlemeci ve modernist hareket ile gelişim göstermiştir. İçlerinde Rousseau'nun da bulunduğu Voltaire, Diderot, Bentham ve Hume gibi filozoflar, hümanizmin zamanla tümüyle din dışı bir kimliğe bürünmesinde etkili olmuşlardır. Böylece 18. ve 19. yüzyıllarda hümanizm, bireyi ve bireyin özgürlüğüne dayanan insanın yaratma gücünü öne çıkaran yeni bir yola girmiştir.²²⁴

2.6 Retorik ve Duygularla Tanrı

Burada ele almış olduğumuz kavram Rousseau'nun din ve Tanrı anlayışının temellerinde bulunan birçok unsur içermektedir. Çünkü bu kavram, din ve Tanrı anlayışında önemli bir yere sahip olan duyum ve düşünce etkileşimini ve irtibatını içermekte ve anlatmaktadır. Kısaca bahsetmeye çalışalım.

“İbn Rüşd, Aristoteles'in *Organon*'unun bir parçası olarak mütalaa ettiği *Poetika* ve *Retorika*'ya ilişkin yorumunda, hakikati ifade etmenin bir aracı olarak şiire veya imgesel anlatıma hiç güvenmediğini belli eder; buna karşın, retorik geleneysel dini söylemdeki genel ve zorunlu kullanımını tasdik ederek ona olumlu değer biçtiğini gösterir.”²²⁵

Aristoteles'e göre *retorik* “acı, korku, arzu ve haz” gibi güçlü duygulanımlardır. Bu duygulanımlar ise, “İnsanda değişim meydana getiren ve yargılarında farklar ortaya çıkaran güç, ardından acı ya da hazzın geldiği şeydir.” *Aristoteles Nikomakhos'a Etik adlı eserinde* ise güçlü duygulanım olarak şu gibi kavramları saymaktadır: arzu, öfke, korku, cesaret, kıskançlık, sevgi, dostluk, nefret, haset, rekabet, acıma.²²⁶ Güçlü duygulanımları Stoa filozoflarında da

²²³ Cafer Sadık Yaran, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Komisyon Yay., İstanbul 2010, s. 450.

²²⁴ Yaran, *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 450.

²²⁵ Ahmet Cevizci, *Otaçağ Felsefe Tarihi*, Asa Yay., Bursa 2008, s.253; H. Sarıoğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, İstanbul, Klasik, 2003, s.214.

²²⁶ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Bilgesu Yay., Ankara 2007, s.35.

görürüz. Zenon'a göre *pathos* "aklın doğru yolundan sapan ve doğaya aykırı olan "acı, korku, arzu ve haz"²²⁷ kavramları bir ruh hareketidir.

Aristoteles'in kullanmış olduğu bazı kavramları içeren, "Güçlü duygulanım" olarak çevirdiğimiz *passion* sözcüğü, Eski Yunan'daki *paskhein* ve *pathos* sözcüklerine dayanır. *Paskhein* fiilini "maruz kalmak" olarak çevirebiliriz. *Pathos* ise "acı", "hastalık" sözcükleriyle karşılanabilir. Bu kavramı en sistemli biçimde ele alan ilk filozof, E.R. Dodds'a göre, Aristoteles'tir. *Pathos* sözcüğünün kendisi bunun tanığıdır: Latince karşılığı *passio* gibi, insanın 'başına gelen' bir şey anlamına gelir.²²⁸

Rousseau, on beş yaş itibariyle yargının oluşumunun meydana geldiğini söylemektedir. Önceden sadece duyular vardı, ancak şimdi ise düşünceye de sahiptir. Bu aşamada birey ya da *Emile* duymakla yetinmiyor ayrıca yargılayabiliyor da. Çünkü, Jean Jacques'e göre düşünce, ortaya çıkan duyuların ve bu duyulardan çıkan yargıların karşılaştırılması, çeşitli veya tam bir duyumun ortaya çıkmasıdır.²²⁹

2.7 Egemen Varlık Ve Egemen Güç

Egemen varlık, salt egemen varlık olması gerekçesiyle, her zaman olmak zorunda olduğu şeydir. İnsanların Kant'ın tabirleri ile ödev ve sorumluluklarının yanı sıra, yurttaşlık ödevlerinin de tek yasalaştırıcısı egemen varlıktır. Böyle olmasaydı, egemen varlık gibi, bu ödevler anlamsız ve haksızca olur, pek çok kötülüğün nedenini de oluştururdu.²³⁰ Egemen varlık, yasa koymak ile herhangi bir yöntem kurulacağını karara bağlar ki, bunun yasa olduğu bellidir.²³¹

Rousseau, özgürlüğün yalnızca mutlak bir egemenlikle bezenmiş olan merkezi bir devlet anlayışında gerçekleşebileceğini savunmuştur. Jean Jacques, Hobbes'de belirginleşen modern devlet kavramına, bu kavramın gereksinim duyduğu sağlam bir temel kazandırmıştır. Hobbes'ten farklı olarak, devleti

²²⁷ Rousseau, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, s.XIII.

²²⁸ Rousseau, *a.g.e.*, s.XII.

²²⁹ Rousseau, *Emile*, s. 157.

²³⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 21.

²³¹ Rousseau, *a.g.e.*, s. 96.

halktan ortaya çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda devleti halk ile özdeşleştirmiştir. Yani artık egemen olan halktır düşüncesini benimsemeye çalışmıştır.²³² Bunlardan hareketle şimdi de Rousseau'nun egemenlik kavramına yüklemiş olduğu Tanrı ve din anlamına değinelim.

Egemen varlığın kendinden üstün bir varlık kabul etmesi anlamsız ve çatışmalı bir şeydir.²³³ Egemen varlık, kâinatı yaratırken ve kurarken dünyada bazı yarattıklarına bazı görevler ve haklar verir. Bunlar toplumda bütünü ve bütünlüğü yaşamak, yaşatmak ve yürütmek için gereklidir.

Egemenlik nasıl ki başkalarına devredilmiyorsa, aynı nedenlerden dolayı başka insanlar tarafından da temsil edilemez. Egemenlik esas olarak genel isteme dayanır, genel istemse temsil olunamaz; ya genel istemdir ya da değildir, ikisinin ortası olamaz.²³⁴ Evet bu düşüncelerinde de Tanrı'nın egemenliğini yaymış ve ilan etmiş egemen olarak yalnız insanı kabul etmiştir.

2.8 Dolayım veya Yaratıcının Sebepleri

Doğa durumunu tek başına düşünmek ve değerlendirmek pek doğru bir şey olmaz. Böyle bir geniş kavramı ancak kendi içinde var olan veya oluşmuş olan kategoriler ile anlamaya çalışalım. Bu kategoriler ise akıl yolu ile dolayımın içeriğine ve içine sokulur. Doğrudan böyle bir katkısının olduğunu söylememiz mümkün gözükme de dolaylı olarak böyle bir etkide bulunduğunu söylememiz mümkün olabilir.

Dolayım, bize temel sunacak olan doğa durumunun kategorileridir. Dolayım bu kategoriler ile doğrudan yaşamak için değil, bugünkü pratik aklımızla o kategorileri dolayımına sokmak ve bu aklın dolayımı ile o ilkeleri bugüne getirmek içindir. Bu dolayım düşüncesi bize hemen Hegel'i anımsatacak kuşkusuz. Rousseau ile kendisinden çok yararlanmış olduğunu hep söyleyen Hegel bu kavram çevresinde birlikte düşünülebilir. Bu ise bize ilgi çekici sonuçlar

²³² Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, s. 9.

²³³ Rousseau, *a.g.e.*, s. 95.

²³⁴ Rousseau, *a.g.e.*, s. 92.

ortaya koyma olanağını sağlamaktadır.²³⁵ Doğaya ilim kudret irade ve sanat yapma kabiliyeti verebilmek için dolayına başvurmuş, sebeplerin her şeyi dolaylı olarak diğer binlerce sebebe de dayanarak var edebileceğini savunmuştur.

2.9 Genel İstem ile Tanrı da İrade

Genel istemde bütünü koruması ve herkesin rahatlığı vardır ve ön plandadır. Yalnızca bir tek istem vardır, o da genel istemdir. Burada önemli olan, ortak yarar her yerde belirgindir ve görülmesi için tek gereksinim duyduğu sağduyudur. Huzur ve güven, birlik ve eşitlik vardır ve olmalıdır.²³⁶ “Genel istem hiçbir zaman değişmez, bozulmaz, lekesizdir.”²³⁷ Genel istem yüce varlığın herkes için istediği şeydir. Örneğin dünyada bütün yaratılanlar solunumunu yaratılmış olan hava yoluyla gerçekleştirmektedir. Yaratılmışlar içinde hiçbir ayırım gözetilmemektedir. “Ulusal irade (ya da genel irade), her insanın yurttaş yönüyle ortaya koyduğu iradeyle aynı şeydir. Bununla ortak çıkarı dile getirmeye çalışmıştır.”²³⁸

Genel irade, yasalar ile kendini ortaya koyar. Yaratıcının iradesi ile ve yaratıcının emirleri ile kendini insanlara gösterir.²³⁹ Toplum halinde birleşmek en çok istenen şeylerdendir.²⁴⁰ Dünyada yaratılmışlar içinde, önemli olan kişilerin isimleri değildir. Kişilerin isteminin genel isteme denk düşüp düşmemesi önemli olanıdır. Genel istemde çoğunluğa hitap edilmektedir, önemli olan da çoğunluktur. Doğa sözcüğünün çok karmaşık bir anlamı var. Doğanın alışkanlık olduğu söylenir. Bu ne anlama geliyor? Doğaya dokunmadan, zorla benimsetilen alışkanlıklar yok mudur? İnsanların eğilimleri, alışkanlık yoluyla pek doğal olmayan özellikler edinebilirler. Ama, koşullar değişir değişmez alışkanlık gider, doğallık gelir. Doğa sözcüğüne, doğaya uygun alışkanlıklar dersek ancak o zaman bu ikilemden kurtulabiliriz. Böylece karmaşık anlamlı doğa sözcüğünün bir

²³⁵ Rousseau, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, s. XV.

²³⁶ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 101.

²³⁷ Rousseau, *a.g.e.*, s. 102.

²³⁸ Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, s. 231.

²³⁹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.218.

²⁴⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 104.

anlamından bahsetmiş oluruz.²⁴¹ İnsanın becerisi o beceriyi doğuran gereksinimlerle birlikte genişler.²⁴² Biz buna tecrübe diyebiliriz. Yani tecrübe, öğrenileni yaşama ve yaşanılan şeylerden de yeni, farklı ve bizde eksik olan şeyleri öğrenmedir.

Yasa, genel istemin kamuya açıklanmasından başka bir şey olmadığına göre yasa kurumlar, emirler, yasaklar bütünü olarak değerlendirilebilir. Yüce irade, tek irade, egemen varlıktır. O da insanın genel istemleridir. Burada her ne kadar özgürlükçülüğü savunsa da ferdiyeti ve ferdi arzuların kıymetini genel isteme feda etmesi yine bir çelişki olarak görülmektedir. Yani insanı Tanrı ve kilisenin elinden kurtarıp yasalara veya bir başka deyişle devlete yani genel isteme kul köle yapmıştır.

Sonuç olarak; burada ele aldığımız kavramları bir bütün olarak düşünerek değerlendirdiğimizde din felsefesini, Jean Jacques'ın Tanrı anlayışını içeren doğal din anlayışını ve o dönemki Fransa'da ve insanların yaşantısında da hangi unsur ve konuların etkili olduğunu anlayabilmekteyiz. Çünkü, Rousseau'daki din ve Tanrı anlayışlarının temelinde bu kavram ve manaların olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Sanki bu ve bu gibi kavramlar, küçültülse veya bir araya toplansa Rousseau'nun peygamberliğini yaptığı bir din anlayışı ve Tanrı anlayışı oluşabilecek derecede orijinal ve bir ölçüde de nazari, yaradılışın aksi şeylerle ve çelişkilerle doludur.

²⁴¹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.22.

²⁴² Rousseau, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, s.40.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

JEAN JACQUES ROUSSEAU’NUN TANRI ANLAYIŞI

1 Din Felsefesi Açısından Tanrı ve İnanç

Özgürlükten, insan olma özelliğinden, insanlık haklarından, dahası Hume’un ifadesi ile “ödev”lerinden vazgeçmek kölelik olarak değerlendirilir. Her şeyden vazgeçen biri için, zararın karşılanması olanağı yoktur. Vazgeçişin bu tür lüsünün insan yaradılışıyla uzlaşmaması bir yana, isteminin olanca özgürlüğüne, yapıp ettiklerindeki olanca aktörelliğine son vermek anlamına da gelir.²⁴³

İnsanların insan olma özelliğine baktığımızda, insanlar özgür olabilir ama her zaman kul olmaktadır ve köledirler. Aslında insanlar bu nedenden dolayı hiçbir zaman özgür olamamıştır. Nefis ve şeytan insanları Allah’a olmasa da patron, kral, paşa, bayan vs. bağlamakla birlikte onları bağımlı hale getirmektedir. Bu nedenle insanların özgür olmadıklarını söyleyebiliriz. İnsan için en geniş şekilde kulluk sadece Allah’a kul olmaktadır. Çünkü insanlar hür oldular fakat yine kul olmaktan uzaklaşamadılar. Tek ve rahmetli bir varlığa kul olmayı bırakan insan şeytan ve nefsin yardımıyla kendi başına başta gelip geçici istek ve arzular gibi birçok batıl ilahı bela eder.

Dünyada iyilikler ve kötülükler karşılıksız kalmamaktadır. Yani her şeyin olumlu veya olumsuz bir karşılığı vardır. Kaynak bellidir ve doğaldır. Bu ise kötü davranışlarının doğal bir sonucu olarak verilmelidir. İnsanların görevi kendisine bir bilinç yarası ve gelişmesi için uygulamalı bilgileri bekleyen ve doğuştan gelen bir ilkeymiş gibi gösterir. Bu ilk özellik, insanların elinden alınmaz, ama kalplerimize adaletin mimarı tarafından kazınır. Doğa kanununu, uzlaşmalardan bir an ayrı tutun, insan topluluğunda her şeyin boş ve yanıltıcı olduğunu görebiliriz.²⁴⁴

²⁴³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 13.

²⁴⁴ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.67.

İnsan yapısı doğanın eseridir; devlet yapısı ise, insanların eseridir. İnsanlar ömürlerini uzatamazlar, ama devlete en iyi düzeni sağlayarak ömrünü olabildiğince uzatabilirler. İnsanın yapısı yüce varlığa bağlıdır. İnsan ömrünün miktarının bilinmesi, uzatılması, kısaltılması vs. mümkün değildir. Böyle bir şey olmamıştır ve olmayacaktır. Ama sonradan kurulmuş olan herhangi bir siyasi, sosyal, kültürel vb. grup veya topluluk ömrü uzatılıp, kısaltılabilir. Bu da insanın veya insanların elindedir.²⁴⁵

“Dini inançların tasdik edilmesinde veya edilmemesinde aklın herhangi bir rolünün olup olmadığı ve eğer varsa bunun ne türden bir rol olduğu şeklindeki bir dini epistemoloji sorusuna verilen cevap açısından günümüz din felsefesinde birbirinden farklı üç anlayış vardır. Michael Peterson ve arkadaşları ve başka bazı din felsefecilerine göre bunlar; katı akılcılık, imancılık (fideizm) ve eleştirel akılcılıktır. Hilmi Ziya Ülken de benzer bir üçlü ayırmda bulunmaktadır: kömürçünün inancı, dogmatik aklın inancı, tenkitçi aklın inancı.”²⁴⁶ Biçiminde inançlar ve inançların kaynakları kısmen sınıflandırılmaya çalışılmaktadır.

Aslında Rousseau, insanları inançlı yapmak istiyorsak, bıyıp usanıncaya kadar onları ibadet yerine götürmeliyiz şeklinde konuşmaktadır. Sürekli dua ettirerek, artık Tanrı’ya dua etmeden de mutluluğun peşinde oluruz. İnsanların, ibadet, dua, inanç için ve kendileri için değerli olan şeylerden (uyku gibi) fedakârlık göstermeleri sağlanmalıdır. El değil gönül alışkanlığına bakmak gerekir. O zaman onu gerçek anlamda, ibadet eden, dua eden insan haline getirip getiremediğimizi anlarız. İnsanları inancı sever kılmanın bir başka yolu daha vardır. O da, verdiği bir şeyi kendisine geri vermektir. Bunun en iyi yolu insanlardaki paylaşma duygusudur. İnsanlar böylece inancı sever olma alışkanlığını kazanırlar. Yani, insanlar artık “kaz gelen yerden tavuk esirgenmez” sözünün doğrultusunda hareket ederler. Çünkü inanan kişi inancının karşılığında büyük bir mükâfat olacağını düşünür. Burada el değil gönül alışkanlığına bakmak gerekir.²⁴⁷

²⁴⁵ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 87.

²⁴⁶ Yaran, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi Tarihsel ve Eleştirel Bir Yaklaşımla Felsefe-Din İlişkisi: Din Felsefesi Yapmanın Dört Farklı Yolu*, s. 75.

²⁴⁷ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s. 70-71.

Egemen varlık, bir kez için ‘istiyorum’ dediği şeyi, sonradan ‘istemiyorum’ demedikçe, hep istiyor demektir. Yani ol der oluverir. Haram der haram olur, helal der helal olur. Ne emrederse o olmaktadır, olmalıdır. Bunun dışında başka bir şey olmamıştır ve olmayacaktır.²⁴⁸

İskender, erdeme inanıyordu. Her şeyiyle erdeme inanıyordu. Çünkü onun yüce ruhu, buna inanmak için yaratılmıştı. Ölümlü olan insanlardan hiçbir tanesi, erdeme karşı bu kadar yüce bir bağla bağlanamaz. Erdem ise aslında dini bir kavram değil de ahlaki bir kavram olarak bilinmektedir. Yani, toplumda erdem iyi veya kötü olarak değerlendirilmektedir.²⁴⁹ Burada geçen İskender ifadesi Rousseau’nun *Emile ya da Çocuk Eğitimi* adlı eserinde bu şekilde geçmektedir. Fakat ‘kimdir bu İskender’ dediğimizde yine Jean Jacques *Emile* adlı başka bir eserinde “sözü edilen, Büyük İskender”dir.”²⁵⁰ şeklinde cevap vererek bizleri aydınlatmıştır.

Her birimiz kendimizi ve bütün gücümüzü genel istemin yüce yönetimine bırakıyor ve her üyeyi/organı bütünün bölünmez parçası olarak kabul ediyoruz.²⁵¹ Çünkü biz yaratılmışlar mülk sahibi değiliz. Her şeyin sahibi yüce olandır veya egemen güçtür.

Egemen güç, varlığını üyelerinin birleşmesine borçludur. Her bir parça özel iradeyi bütüne uygun biçimde hareket ettirip, düzenlemek için ona tümel ve zorlayıcı bir güç getirir. Genel iradenin yönettiği özel irade, daha önce de değindiğim gibi, egemenlik adını alır veya egemen güç adını alır.²⁵²

Eğer doğa ve yaratıcı insanların sadece belleklerini, her şeye uyum gösterebilir diye esnek yaratırsa bu, kral isimlerinin, tarih rakamlarının, harita ve coğrafya deyimlerinin işlenmesi için değildir. Eğer doğa ve yaratıcı her türlü uyum koşulunu insanlara vermişse bunun nedeni kendilerine yararlı olan düşüncelerin, kendi mutluluğuna olan şeylerin silinmez harflerle belleklerine yazılması içindir. Böylece yaşamları boyunca, kendilerini yine kendi yetenekleri

²⁴⁸ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 87.

²⁴⁹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.75.

²⁵⁰ Rousseau, *Emile*, s.732.

²⁵¹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 18.

²⁵² Rousseau, *a.g.e.*, s. 31.

doğrultusunda idare edebileceklerdir. Melekler tabirine dikkat edelim. Bunlar da yaratıcının emrinde insanlara verilen görelî ve sorumlu kişilerdir.²⁵³

Egemen varlığın sınırları sandığımız kadar sınırlı değildir onun sınırlanmasının nedenleri güçsüzlüğümüz, ahlaksızlıklarımız, batıl inançlarımızdır. İnsanlar sınırlı çerçeveden ve sınırlı bir bakışla baktıkları için egemen gücün varlığını da sınırlı şekilde ve sınırlı şeylerle düşünüyorlardı. Hâlbuki egemen varlık sonsuz bir sınırsızlığa sahiptir. Ama insan kendi çerçevesinden bakınca, kendisi sınırlı olduğu için evrensel varlığı da kendisi gibi düşünebilmektedir.²⁵⁴

Daha önce kendi başına evden dışarı hiç çıkmamış bir çocuk, dışarı çıkmak ister. Baba çocuğun her istediğini yapıyor olmamak için ‘işim var, daha sonra çıkarız2 şeklinde çocuğuna cevap verir. Çocuk tek başına çıkmak ister, o konuda baba çocuğu serbest bırakır. Çocuk ise, korkulu ve endişeli adımlarla evden çıkar. Çocuk dışarıda yalnız olduğu için ve kimseyi tanımadığı için ve hiçbir yeri bilmediği için korkulu ve tedirgindir. Ama aslında yanında bir zat vardır. O da Tanrı’dır. İnsanlar tarafından görüldükçe de ‘Tanrı yardımcısı olsun!’ sözünü bu yalnız ve zavallı çocuk ara sıra işitir. Çocuk da artık onu gören, duyan, koruyan ve ihtiyaçlarını temin eden bir Tanrı varmış, diye düşünür.²⁵⁵

Hıristiyanlık bütünüyle ruhani bir dindir, öbür dünya işleriyle uğraşır; onun yurdu bu dünya değildir. Devlet yok olmaya giderse, kullarının tepesine inen Tanrı eline rahmet okur. Toplumun huzur içinde olması ve dengesini koruması için bütün yurttaşlarının iyi Hıristiyanlar olması gerekir; bir insandan, Tanrı ona saygı göstermesini istiyordur. Eğer tanımazlar ise herhangi bir sıkıntı ile karşılaşabilirler. Burada Tanrı kullarını cezalandırmak için, başlarına bir bela göndermiş demektir. Olacağı rıza göstermek de cennete gitmenin yollarındandır. Neye ihtiyacı olduğunu Yüce Tanrı onlardan daha iyi bilmez mi?²⁵⁶

“M. Lambaercier adında bir bakanın köydeki pansiyonunda bulunuyordum. Arkadaşım olarak, benden daha zengin bir yeğenim vardı. Mirasın

²⁵³ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.76.

²⁵⁴ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 88.

²⁵⁵ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.86.

²⁵⁶ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 130-131.

sahibiydi. Ben ise babamdan çok uzaktım ve yetimdim. Büyük yeğenim Bernard, özellikle geceleri çok korkardı. Korkuyor diye onunla o kadar alay ediyordum ki, M. Lambarcier bir gün benim cesaretimi sınamak istedi. Karanlık bir sonbahar akşamı bana tapınak anahtarını verdi ve oraya bıraktıkları kutsal kitabı gidip almamı söyledi. Ardından geriye dönmeyeyim diye onurumu okşayıcı sözler söyledi. Işıksız gittim. Çatıda seslere benzettiğim bir yankı duydum, korkmaya başladım. Birden kapıdan geçtim ve kiliseye girdim. Gidip kutsal kitabı aldım.”²⁵⁷M. Lambaercier’in bu hatırasına baktığımızda Rousseau’nun Hıristiyanlık dini, kilise ve kutsal kitap ile etkileşimi ve ilgisinin olduğunu görebilmekteyiz. Tamamen bu inanca tabii olduğunu diyemesek de bunlardan uzak biri de değilmiş diyebiliriz. Zaten kilisenin otoritesinin had safhada olduğu bir dönemde yaşaması bunun aksini düşünmeyi imkânsız yapar.

Ne var ki, Hıristiyan cumhuriyeti derken yanılıyorz: bu iki sözcük birbiriyle uzlaşmaz. Hıristiyanlık kölelik ve sadakat öğütleri verir yalnızca. Bu dinin havası zorbalığa o kadar uygundur ki, zorbalık sürekli yararlanır ondan. Katıksız Hıristiyanlar köle olmak için yaratılmışlardır; bunu bilir ve üzülmezler; şu kısa ömrün onlar için pek önemi yoktur. Uyrıklar egemen varlığa salt kamuyla ilgili görüşlerinin hesabını vermek zorundadırlar. Bu nedenle her yurttaşın, kendine görevini sevdirecek bir dini olması devlet için çok önemlidir. Herkes istediği düşüncüyü benimsemekte özgürdür; toplumla ilgili bir inanç işareti vardır; bunun başlıklarını saptamak egemen varlığa düşer; bunlar dinsel dogmalar gibi değil, insanları uzlaştırıcı duygulardır.²⁵⁸

Doğanın manzarası, insanın gönlündedir. Yaratılanın manzarası insanların iç âleminde canlanır, şekillenir, güzellenir. Dikkat ettiğimizde gördüğümüz birçok şeye insanlar bazı anlam ve manaları yüklemektedir. Ama bu manzaraları bir araya getiren bağıntıları göremez, birlikteliklerindeki tatlı uyumu anlayamaz. Bütün bu duyumlardan doğan bileşik izlenimi duymak için onda olmayan bir deneyim, duyumsamadığı duygular gereklidir. O ruh, o vicdan, o kalp, o duygu, o düşünce ve o bilinç vb. insanların bütün bunları anlaması için gereklidir. Doğanın

²⁵⁷ Rousseau, *a.g.e.*, s. 131-132.

²⁵⁸ Rousseau, *a.g.e.*, s. 131-132.

bu güzelliğine, eğer bir el uzanmazsa, nasıl ulaşabilecektir? Yaratıcı bunları bir el ile (gece gündüz gibi) biz insanlara ulaştırmaktadır.²⁵⁹

Egemen varlık kimseyi bunlara inanmaya zorlayamasa da inanmayanları devlet sınırları dışına atabilir, dinsiz diye toplumdan ve devletten dışlayabilir. Toplum dininin kuralları yalın, sınırlı sayıda, açıklamalara ve yorumlara yer bırakmayacak kadar belirgin olmalı, onları cezalandıran Tanrı'dan nefret etmek de halk içinde olabilmektedir.²⁶⁰

2 Jean Jacques Rousseau'nun Tanrı Anlayışı

“Rousseau üç tür din olduğunu öne sürmektedir. İlki, ‘en yüce Tanrı kültü ve ebedi ahlak yükümlülükleri ile sınırlandırılmıştır’. İkincisi, ‘tek bir ülkeye göre düzenlenmiştir ve ona kendi Tanrılarını ve azizlerini verir’; üçüncüsü, ‘siyasi sistemden’ ayrı bir ‘teolojik sistemin’ bulunduğu ‘papazın dinidir’. Rousseau bütün bunlara karşı çıkar: ilkinde dinin, insanları dünyevi refaha ve buna bağlı olarak kendi yurttaşlarının güvenlik ve refahına kayıtsız bıraktığını; ikincisinde, insanı zorba ve dışlayıcı kıldığını; üçüncüsünde ise, egemenlik ile iktidarı ayırdığını ve böylece de insanı birbiriyle çelişen görevlere tabi kılarak devleti böldüğünü söyler.”²⁶¹ ifadeleri ile din anlayışlarındaki Rousseau'nun Tanrı anlayışını anlamaya çalıştık.

“Dindarlığın örf ve adetlerin hâkim olduğu bir ailede doğmuş olduğumdan, ondan sonra din ve hikmet ile dolu bir rahibin yanında taktlılıkla terbiye edildiğimden, çok küçüklüğümde beri beni hiçbir zaman terk etmemiş olan prensipler, esas kaideler, -başkaları peşin hükümler diyecekler- almıştım. Henüz çocukken ve kendi kendime bırakılmış, okşama ile cezp edilmiş, boş gururlarla aldatılmış, ümit ile iğfal edilmiş, zaruret ile zorlanmış olarak, Katolik oldum, fakat her zaman Hıristiyanlığımı muhafaza ediyordum; çabucak itiyada mağlup olarak,

²⁵⁹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.105.

²⁶⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 130-131.

²⁶¹ Dent, *Rousseau Sözlüğü*, s. 119.

kalbim yeni dinime samimiyetle bağlanmış.”²⁶² şeklinde ifadeleri ile Tanrı ve din anlayışından özetle bahsetmiştir.

Rousseau'nun Tanrı ve din anlayışına birçok yerde konu gereği yer verdik. Bu başlıkta ise daha sistematik bir şekilde incelemeye çalışacağız. Rousseau'nun tanrı ile ilgili görüşlerinin çok geçtiği en önemli yapıtı olan “*Emile*”(IV. kitabında ve Savoy’lu Rahibin İnancı) ve “*Yeni Heloise I*” başta olmak üzere onun doğal din anlayışını incelemeyeceğiz.²⁶³

Bu eserler ve Rousseau'nun düşüncelerine göre, inanmak için herhangi bir dinin rehberliğine hacet yoktur. Kâinata ki büyük ahenk manzarası kendi kendine bize rehberlik eder. Vicdanımızın yol göstermesi kâfidir. Bu serbest iman taraftarlığı zamanındakiler tarafından şiddetle münakaşa edilmiş, itirazlarla karşılanmış. Rousseau'nun gittiği her memleketten (İngiltere hariç) kovulmasını neticelendirmiştir. Çünkü ne din adamlarını memnun edecek kadar dinci görünüyordu, ne de ilim adamlarını memnun edecek kadar dinsiz.

Emile adlı eserinin daha ilk bölümü olan birinci kitap kısmında “Her şey, Yaratıcı'nın elinden çıktığında iyidir; İnsanoğlunun elinde bozular.”²⁶⁴ ifadeleri ile Tanrı'dan bahsetmeye başlamıştır. İslamiyet'te de bu düşünceye yakın hatta benzer ifadeler görülebilmektedir.

Yeni Heloise I'deki kahramanlardan ‘inançsız’ Wolmar’a acırken romanın başkahramanının dini-bütün bir kadını temsil eden Julie, inancı önyargılara değil akla dayandırmaktadır. Onun inandığı Tanrı, acıyan ve hakkı gözeten yüce bir varlık olduğu için Wolmar her ne kadar ateist de olsa iyi bir insan olduğu için Tanrı onu cezalandırmayacaktır. Hatta romanın bir başka yerinde Rousseau kendi kabul ettiği dini inancını yansıtmak şeklinde inancın akla ve mantığa dayandırılması gerektiğini kabul eden romanın kahramanlarından birini şöyle

²⁶² Jean Jacques Rousseau, *Yalnız Gezen Adamın Hayalleri*, çev. Ahmet Ateş, Türkiye Yay., 1925-1945, s. 432.

²⁶³ Gültekin, *a.g.e.*, s. 102-103.

²⁶⁴ Rousseau, *Emile*, s.5.

konuşmaktadır: “Dinin anlayabildiğim yanlarına inanıyorum; anlayamadıklarına da, inkâr etmeden, saygı gösteriyorum.”²⁶⁵

Rousseau, “itiraf ederim ki, fenalık ihtimal dâhilinde olana nispetle, hafiftir. Her şeyi önceden bilen Tanrı, yabani otların yanında faydalılarını da yaratıyor, zehirli hayvanların bünyesine açacakları yaraların panzehiri de koyuyor; böylelikle de yeryüzündeki mümessillerine kendini taklit etmeyi öğretmiş oluyor.”²⁶⁶ şeklinde kendi Tanrı anlayışından bahsetmektedir.

Jean Jacques’ın Tanrı fikri tamamen his kanalından geliyordu. O bu fikrini cemiyetten değil tabiattan aldığı iççindir ki tabiata koşmuş, hatta cemiyeti reddetmişti. Ayrıca iman hürriyetini kabul ettiği için bütün inançlara saygı göstermiştir.

Rousseau’nun Tanrı düşüncesine ışık tutan birtakım fikirlerini, kendisine ait şu cümlelerde bulmak mümkün görünmektedir: “...İnsan kendisini bu kadar aşan meselelerde göremediği şeyleri ancak gördüklerine kıyas ederek mütalaa edebilir. Bizzat kul ve Tanrı hakkında edinebileceğimiz en salim fikirler bu mütalaaı çok yerinde gösterir. Çünkü, Allah’ın kudreti çalışmayı kısaltmak için metoda muhtaç olmamakla beraber, vasıtalarda da tesirlerde de lüzumsuz hiçbir şey bulunmaması için en sade yolları seçmek, onun hikmetine layıktır. İnsanı yaratırken, ondan istediği işleri başarması için şart olan bütün kabiliyetleri kendisine vermiştir. İyi hareket etmek kudretini ondan istediğimiz zaman bu isteğimiz, zaten bize verilmiş olduğundan başka bir şey değildir. İyi tanımamız için bize akıl, onu sevmemiz için vicdan vermiştir, iyiyi seçmemiz için de serbestlik vermiştir. Tanrı’nın ikramını bu yüce verilen şeyler şekillendirir. Bunlar hepimize verilmiş olduğundan hepimiz bunların hesabını vermekle mükellefiz.”²⁶⁷ diyerek Tanrı’nın varlığı konusunda O’nun birliğine inananlar birleşirken Tanrı’nın sıfatları konusunda ayrıışmışlardır. İradesini doğa ve kâinata devredip kendi bir kenara çekilmiştir.

²⁶⁵ Jean Jacques Rousseau, *Julie yahut Yeni Heloise I*, çev. Hamdi Varoğlu, MEB Basımevi, İstanbul, 1945. s. 268-272.

²⁶⁶ Jean Jacques Rousseau, *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, çev. Zahir Güvemli, Türkiye Yay., 1925-1945, s. 42.

²⁶⁷ Rousseau, *Julie yahut Yeni Heloise I*, çev. Hamdi Varoğlu, s. 226.

Deist hareketin Fransa'daki önemli temsilcilerinden biri olan Rousseau, hayatı boyunca farklı inançları denedikten sonra, çağdaşlarından biraz farklı olarak, bu deizm inancını benimsemiştir. Bundan dolayı o, yarı Hıristiyan birisi olarak bir doğal din inancına sahip olmuştur.²⁶⁸ diyebiliriz.

Jean-Jacques'nun din ve Tanrı anlayışına baktığımızda, doğal din taraftarı olduğunu görebilmekteyiz. Bu, Voltaire'in de aralarında bulunduğu zamanın filozofların ortak öğretisiydi. Bu öğretisi dinsizliğin ve ruhçuluğun çoğu aydınlara aşılandığı bir dönemde dinsel rejimin en akılcı, en soyut ve en yumuşak anlatımıydı. Rousseau'ya göre bu doğal din diğer dinlere karşıt bir din değildir. Onların kesişim noktasıdır. Emile, çocukluktan kurtulup yetişmiş bir düşünceye eriştiğinde doğal dine göre yetiştirilecektir. Böylece o, daha sonra kendi dinini kendisi seçebilecektir. Bu yöntem, doğal dinin formüllerinden çıkarılarak, kendi içerisinde değerlendirilirse, orada, hem etkin, hem de önlemsel bir din eğitimi görürüz. Rousseau, ne bir öğretisi ne de bir yâdsıma önerir.²⁶⁹

Emile'e bir inanç aşılammamaktadır. Çocuğun metafizik bilgilerden geri kalmasını da önermez. Akılcı olan her şeyi ona öğretir. Akıl yeterli olmadığı anlarda duraksar. Sadece bir kişiliğin oluşması için çalışır.²⁷⁰ Bu konu ile ilgili *Toplumsal Sözleşme*'de Rousseau'nun, herkesin büyük bir sıkıntı içinde yaşayabileceği bir devlet dininin gerekliliğini dile getirir. Ama bu dinin öğretileri insanların birbirine karşı olan görevlerini ve moral değerleri ilgilendirdiği için zorla aşılanır. Demek ki bu devlet dini, toplumsal yaşam için bir zorunluluktur şeklinde konumuzu destekleyen ifadeleri bulunmaktadır.

“Doğanın bize kazandırdığı nefretler içinde en güçlüsü ölümdür. Yaşamak için başka hiçbir olanağa sahip olmayana her şey serbesttir.”²⁷¹ Doğanın (yaratıcının) bize vermiş olduğu duygulardan biri de nefrettir. Bu nefretlerimiz içinde en güçlüsü de ölümden nefret duygusudur. Bu duygunun oluşmasının nedeni ise yaşamak için başka hiçbir olanağın kalmaması düşüncesidir.

²⁶⁸ Başcı, *Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, s. 70.

²⁶⁹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.12.

²⁷⁰ Rousseau, *a.g.e.*, s.12.

²⁷¹ Rousseau, *a.g.e.*, s.116.

Doğa asla bizi aldatmaz. Sürekli olarak biz kendimizi aldatıyoruz. Yaratan ve yaratılan arasındaki en önemli fark da doğanın (yaratıcı) asla yaratılanı aldatmaması olabilmektedir. Ama yaratılanlar sürekli birbirlerini aldatabilmektedir. Bu ise insani veya beşeri bir özellik olduğundan dolayı normaldir.²⁷²

Rousseau, Kalvenist olarak vaftiz edilen yazar olarak, Turin’de Katolikliğe geçmiş, sonra tekrar Kalvenizmi seçmiş, bu nedenle, “ateist” suçlamalarına da hedef olmuştur.²⁷³ Yani Rousseau’nun dini konularda sürekli bir baskı veya korku içinde yaşam mücadelesi vermiştir. Böylece fikri olarak ve çalışmalarının neticesi olan yazıları ile bir dini inanca sahip olduğu düşüncesinde uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Bunların sonucunda Deist olan Rousseau Ateist olarak bilinmeye ve anlatılmaya çalışılmış Ateistler tarafından sahiplenilmeye çalışılmıştır.

Çocuklara çok küçük yaşlarda dinden söz etmek gerekir, çünkü eğer bu derin sorunları yöntemli bir şekilde tartışabilecekleri yaşa gelmeleri beklenirse, onlara dinden asla söz edememe sıkıntısı oluşabilir. Her kız annesinin dini inancına sahip olmalıdır ve her kadın da kocasınınkine sahip olmalıdır. Ben bu düşünceye pek katılmıyorum. Çünkü aile, inançsız olabilir veya başka bir dine mensup olabilir. Bu nedenle çocuk da ailenin dinine ve inancına mensup olmak da mecbur olmamalıdır diye düşünüyoruz.²⁷⁴

Kör inançların hiçbir önemi yoktur, onların dinsel eğitimleri bağlı oldukları ahlaki çerçeve içinde sürdürülmelidir. Kadınların inançla uğraşması önemlidir. Dini konuları ve öğreneceği şeyleri zorlayarak veya koşullu bir biçimde değil de ona olan ihtiyacını hissettirerek öğretmeye çalışmak daha mantıklıdır. Çünkü din ve inanç aslında bir gönül işidir. Bu nedenle insanın kendi istek, irade ve tercihi çok önemli bir yere sahip olmalıdır. Kadınlar bu noktadan önemli bir yere sahiptir. Kadınların inanç noktasına dikkat etmesi önemlidir. Çünkü çocukların bu eğitimi, zamanlarının büyük bir kısmını babadan çok anne ile yaşadıkları ve çocukluk döneminde genelde onlarla birlikte oldukları için,

²⁷² Rousseau, *a.g.e.*, s.126.

²⁷³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 6.

²⁷⁴ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.192.

çocuklar da annenin dini görüş ve yaşantısından olumlu veya olumsuz etkilenebilmektedirler.²⁷⁵

Rousseau çevresindeki insanlar tarafından eleştirilmektedir. Bana doğanın (yaratıcının) dışına çıktığım söylenecektir. Buna asla bakmıyorum. Doğa, araç ve aletlerini kendi seçer ve onların düşüncesine göre değil, gereklilik durumuna göre düzenler. Bütün yaratılanları gören, duyan, bilen ve ihtiyaçlarını anlayan ve karşılayan bir doğa (yaratıcı) vardır.²⁷⁶

Kişinin kendine karşı olan yükümlülüğü başkadır, parçası olduğu bütüne karşı yükümlülüğü başkadır.²⁷⁷ Buradaki parçası olduğu bütün ifadesi egemen varlık kastedilmiştir. Yaratılan her şey yaratanın veya egemen varlığın bir parçası gibidir.

Rousseau'nun Tanrı ve inanç anlayışının temelinde deney, gözlem, akıl vs. yoktur. Onun için önemli olan duygu, his, mutluluk, acı gibi duygusal yönlerdir. Yani Romantizm diğer birçok izmi arkada bırakarak Rousseau'nun Tanrı anlayışında etkisini göstermiştir. Fakat o dönem de insanlar ideolojik, yaşantısal, ortam (Fransa) ve şahıslarla (Kilise görevlileri ve papa) alakalı çok karışık zihinlere ve düşünceler sahiptir. "Biraz karışıklık ruha etkinlik verir."²⁷⁸ ifadesi ile insanlardaki aksiyon, eylem ve hareketlilik sanki aydınlanma dönemindeki siyasi ve ideolojik karışıklıklar ruhlara manevi veya soyut bir aksiyon vermiş. Dini hareketlilik ile aktifleşen ruh için böyle bir karışıklık bazen gerekebilmektedir. İnsanlar bu durumlarda bir çıkış yolu arıyor ve sonunda bir şeylere de ulaşabiliyor.

İnsanlar dine inanır, ancak akılcı ve yalın bir dine, daha doğrusu dinsel töreni ahlak uygulamasından daha önemsiz gördüğü için iyilik yapmakla Tanrıya daha akılcı bir şekilde ibadet edeceğine inanmıştır. İnsanlar kendilerine yapılan gerçek bir hizmet karşılığında kalbinin sesini dinler. Kalbinin bulduğuyorsa asla resmi bir söz değildir.²⁷⁹

²⁷⁵ Rousseau, *a.g.e.*, s.192.

²⁷⁶ Rousseau, *a.g.e.*, s.128.

²⁷⁷ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 20.

²⁷⁸ Yıldız Karagöz Yeke, *Machiavelli ve Siyasal Etik*, Ebabel Yay., Ankara 2007, s.81.

²⁷⁹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.198 ile 200.

Rousseau Emile adlı eserinde yaşam ve ölümü şu şekilde sanki özetlemiş: “Şu dünyadan ne kadar çabuk göçüyoruz! Yaşamın ilk dörtte biri tadını çıkarmasını bilemeden; son dörde biri de artık tadını çıkaramaz olduktan sonra geçip gidiyor. Önce, yaşamasını bilmiyoruz, çok geçmeden de bilecek gücümüz kalmıyor. Bu iki yararsız ucu ayıran arada ise zamanın geriye kalan dörtte üçü uykuyla, acılarla, zorlamalarla, her türlü zahmetle geçiyor. Yaşam kısa, ama az sürdüğü için değil, daha çok bu kısalık içinde onun tadına varacak neredeyse hiç zaman bulamadığımız için. Ölüm anının doğum anından uzak olması boşunadır, aradaki alan iyi doldurulmadıkça yaşam her zaman çok kısa sürer.”²⁸⁰

İnsanlar hâlâ ölümün ne olduğunu bilmez. Ancak zorunlulukların gereklerine direnç göstermeden uyumaya alıştığından, ölmek gerektiğinde, inlemeden, karşı çıkmadan, isyan etmeden ölecektir. İşte herkes tarafından nefret edilen ölüm anında doğanın izin verdiği bu durumdur. Özgür yaşamak ve insani şeylere az bağlanmak, ölmeyi öğrenmenin en iyi yoludur. İnsanlar kimsenin rahatını bozmadan, doğanın (yaratıcının) izin verdiği kadar hoşnut, mutlu ve özgür yaşamış olmalıdır.²⁸¹

Genel irade veya egemen varlıkta halkın bütünü için dayatmacı hiçbir yasa yoktur. Çünkü burada irade etkili olmaktadır veya olmalıdır. Sözleşmeye ters düşmeyen irade kullanılmalıdır. Bu yapılmaz ise varlık borçlandığı sözleşmeyi çiğnemek, kendini imha etmek olur ve hiçlik, yalnızca hiçlik üretir.²⁸²

İnsanlara ikramları tanımadan önce, ona kibar çevreleri göstermek, onları yetiştirmek ve eğitmek değil, bozmak ve yanıltmak olur. İkrâm deyince, yaratıcının yaratılanlara karşılığında bir şey beklemeden verdiği her şeydir. Örneğin, yaratılmışların gözlerini düşünelim. O göze sahip olmak için neler yaptılar, tabi ki, cevap hiçbir şey olacaktır. Daha böyle birçok örnek vardır. İnsanlar doğal olarak veya yaratılmış biri olarak ne kral ne büyük ne saraylı ne de zengindirler, herkes çıplak ve yoksul doğmuştur; herkes yaşamın yoksullukları, acı ve gereksinimleri altında ezilmeye ve sonuçta ölüme hükümlüdür. Gerçekten sahip olunan ve kimseyi hariç tutmayan, değişmez sonuç işte budur. Yetişkin

²⁸⁰ Rousseau, *Emile*, s.281.

²⁸¹ Rousseau, *a.g.e.*, s.131-132.

²⁸² Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 20.

insanlar, acı çekmenin ne olduğunu bilir. Çünkü bizzat kendisi acı çekmiştir. Başka varlıkların da kendisi gibi acı çektiklerinin bilincindedir.²⁸³

Egemen varlığa göre; herhangi birini özel olarak zarara uğratmayı istemesi olanaksızdır. Egemen varlık, salt egemen varlık olması gerekçesiyle her zaman olmak zorunda olduğu şeydir.²⁸⁴ Egemenlik hakkının nasıl hem mülke hem de kişi hakkına dönüştüğü kestirilebilir ki? Bu da sahipleri çok daha büyük bir bağımlılığa mahkûm etmektedir.²⁸⁵ Egemenlik alanı, imkânı ve hakkı genişleyince kulluk, bağımlılık, kölelik vs. de artmaktadır.

Doğal durum içinde yaratılmayla birlikte yıkılmaz ve gerçek bir eşitlik vardır. Çünkü insanlar arasındaki farklılık, bir insanı bir başkasına esir edecek oranda büyük değildir. Fakat zamanla bu eşitlik bozuluyor veya değişiyor. Zayıfa haksızlık yapan, güçlüye eklenen toplumsal güç, insanlar arasına doğanın koymuş olduğu tür dengesini bozmaktadır. Birçok inanca göre, bir insanın kendi türüne karşı besleyebileceği en uygun duygu nefretten uzak ve acıma duygusuna sahip olmaktır.²⁸⁶

Temel anlaşma, doğal eşitliği yok etmek yerine, ahlaklı ve yasal bir eşitliği doğanın insanlar arasında fiziksel olarak eşitsizlik olarak getirmiş olabileceği şeyin yerine geçirir ve insanlar, güçte ya da zihinsel yeteneklerde eşit olamayabiliyorken, hepsi de anlaşma ve hukuk yoluyla eşitlenirler. Bunun sonucu olarak da toplumsal yaşam, herkesin bir şeyleri olması ve hiç kimsenin gereğinden fazla hiçbir şeyi olmaması halinde yararlıdır.²⁸⁷

İnsanlar, sadece düşüncelerini yavaş yavaş geliştirerek birleştirdikten ve soyut durumların en büyüğü olan öze bir anlam verdikten sonra Tanrıya inanabilmişlerdir. Çünkü yaratıldıktan sonra insanda bu tür soyut durumlar oluşamaz, oluşsa da o insanlar onu fark edemez ve anlayamaz. Bunlar zamanla oluşmaktadır. On beş yaşındayken ruhun olup olmadığını bilmeyen ve sekiz yaşında da öğrenmesi erken olacak olan bir insana din kavramını öğrettiğimizde

²⁸³ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.135.

²⁸⁴ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.21.

²⁸⁵ Rousseau, *a.g.e.*, s.24.

²⁸⁶ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.138.

²⁸⁷ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.25.

onu, dini hiç öğrenmeme tehlikesine atmış oluruz. İnsanları yeteneksiz yapmak isterseniz dini inançlar öğretiniz. Bunları öğrenen insanlar korkmaya başlamaktadır ve var olan kabiliyetlerin de kullanamaz olmaktadır. Onu çılgın yapmak isterseniz öğrendiği bu inançları söylerken ne demek istediğini açıklamaya zorlayınız.²⁸⁸

Burada soyut olan unsurları anlamak, anlatmak, açıklamak veya açıklayabilmek çok önemlidir. Hıristiyanlık baştan sona soyut ve mistik kavramlarla dolu olduğu için insan aklının bunları anlamasını beklemenin boşuna olduğu ileri sürülebilir. Hatta İbn-i Sina gibi bir dahi bile kimi dini öğretiler için akıl bu yolda gidemez demiştir. Birçok akıl ve filozof da bu doğrultuda cümleler söylemiş her şeyin aklın kabulünden geçmesi zorunlu değildir diyenler her zaman bulunmuştur. Buna benzer olarak Rousseau'da Hıristiyanlığın gizem dolu bir din olduğunu söylemiştir. Yani anlaşılması ve anlatılması güç olan bir dindir demek istemiştir. Mademki Hıristiyanlık gizemdir; o zaman bir insanın bunları anlaması için büyümesini beklemek, hiç anlamayacağı bir durum için boşuna beklemek olur. Ancak düşününüz: nasıl ki insanlar bazen anlamları çözemezlerse, aynı şekilde inanılması olanaksız gizemleri de anlamazlar. Ben buradan şunları söylemek gereksinimi duyuyorum. Gizemlerin varlığını kabul edebilmek için anlaşılmasız olduklarını kabul etmek gerekmektedir. Bunu anlamak için de belli bir yaşa ulaşılmış olunmalıdır. Zaten küçük yaşta olanlar için anlaşılmadığı için gizem kavramından da bahsedilemez.²⁸⁹ Dini terimlerin ve kavramların orijinalliği, özlü olması ve geniş anlamlı olması bir yaratıcı kelamı olduğunun göstergesidir. Burada demek istediğimiz Rousseau Hıristiyanlığın gizemini kabul etmekle birlikte teslimiyetçiliğe yer yer itiraz etmiştir.

Sophie, “İnsanların paraya bu kadar güç bağlaması Tanrının hoşuna gitmez.” diyor. Kişisel bir anlaşmayı bozmak, verdiği sözden dönmek ve başkasını da sözünden döndürmek için parayı kullanmasını Tanrı elbette istemez. Çünkü insanlarda bir anlaşma vardır. Ruhlar âleminde insanlar Tanrıları ile

²⁸⁸ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.149.

²⁸⁹ Rousseau, *a.g.e.*, s.149.

yaptıkları bu anlaşmayı kabul etmiştir. İnsanlar para için veya dünyalık şeyler için bu anlaşmanın da bozulamayacağını düşünmektedirler.²⁹⁰

Daha önce bir sözleşme olmasa ve seçim oybirliğiyle sonuçlanmadığı sürece azınlık için çoğunluğun tercihine uyma zorunluluğu nasıl doğardı, kendilerine bir efendi isteyen yüz kişinin, efendi istemeyen on kişi adına oy verme hakkı nereden doğardı? Oy çokluğu yasasının kendisi bile, bir anlaşmanın ürünüdür ve en azından bir kez olsun, oybirliğini gerektirir.²⁹¹

Kul ve yaratıcı arasında da böyle bir sözleşme olabilmektedir. Mesela; kul ve Allah arasında ruhlar âleminde ‘ben sizin rabbiniz değil miyim?’ sorusuna kullar tarafından verilen evet cevabı burada bir sözleşmenin olduğunun göstergesidir. Fakat bazen insanlar arasındaki toplum sözleşmeleri sorun oluşturabilmektedir. “Katılımcılardan her birinin can ve malını oluşturulan ortak gücü bütünüyle savunup koruyacak bir katılım biçiminin bulunması... Her biri bu ortaklıkta diğer bütün katılımcılarla birleşirken yine de yalnızca kendi iradesine boyun eğmesi ve ortaklığa katılmadan önceki kadar özgür kalması.”²⁹² Toplum sözleşmesinin çözümünü sunduğu sorun işte budur. Yani irade özgürlüğü ve kullanımı problem olabilmektedir.

Kurtulmak için Tanrıya inanmak gerekir. Aslında inanç yanlış anlaşılmaktadır. Bu yanlış anlaşılmış olan inanç, hoşgörüsüzlüğün ilkesi ve insani yargıyı öldüren tüm boş inkârcıların kaynağıdır. Hiç kuskusuz sonsuz kurtuluşa layık olabilmek için kaybedilecek bir an bile yoktur. Burada sonsuz kurtuluş ifadesi kullanılmıştır. Galiba bu kurtuluş sonsuzluğu gerektirdiği için bu dünyada değil de öte dünyada olacaktır. Fakat bu dünya da onu kazanmak için de bir şeyler yapılmaktadır.²⁹³

Yalnızca istek dürtüsüyle davranmak kölelikten başka bir şey değildir.²⁹⁴ Buradaki kölelik kavramından ise biz nefsin köleliğini anlamaktayız. Yani insan yine kendini özgür sanmaktadır ama değildir; nefse bağımlıdır.

²⁹⁰ Rousseau, a.g.e., s.213.

²⁹¹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 16 - 17.

²⁹² Rousseau, a.g.e., s.17.

²⁹³ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.150.

²⁹⁴ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.22.

Bir çocuk Tanrıya inandığını söyleyince inanmış olmuyor, Tanrı diye adlandırılan bir şeyin varlığını söylediğimiz ister Pierre, ister Jacques olsun. O Euripides'in tarzında ona inanır. İnsanlarda inanmak ve inanç öncelikle çevresinde ne görüyorsa ve onlardan ne duyuyorsa o şekilde dini ve inancı düşünüyor ve değerlendiriyor. Aslında Tanrıya inandım demekle tam manasıyla inanmak olmayabiliyor. Tanrı diye adlandırılmış bir kavrama veya varlığa inanmış oluyor. Çünkü sadece ismini biliyor. O yüzden bu inancın arkasında ki manaları destekli doldurmak gerekir.²⁹⁵

İnanç zorunluluğu, olabilirliği düşündürür. Burada kullanılan zorunluluk ifadesi dikkatimi çekti. Bunun yerine gereklilik veya ihtiyaç kavramlarının kullanılmasını daha uygun buluyoruz. Teist, deist, ateist vb. inançlarda bile bu tarzda ifadeler ile karşılaşılıyor. Bu yüzden hak dinlerde, bu ifadelerin şık olmadığını düşünüyorum. Ayrıca olabilirliği, ben olma ihtimali var veya olur şeklinde anlıyorum. Bu nedenle buradaki zorunluluk ifadesine de katılmıyoruz.²⁹⁶

Bir yurttaş egemen istediğinde genel iradeye verebileceği bütün hizmetleri vermek zorundadır. Ancak, bununla birlikte egemen de tabii olanları yararsız hiçbir bağ ile bunaltamaz. Dahası bunu isteyemez de; çünkü aklın yarasında olduğu gibi, doğa yarasında da, nedensiz hiçbir şey oluşmaz.²⁹⁷ Her şey yani genel irade dışında gerçekleşen her şey bir sebebe tabidir.

Bizi toplumsal gövdeye bağlayan yükümlülüklerimiz yalnızca karşılıklı oldukları için zorlayıcıdır. Bir yandan bunları yerine getirmemiz bir yandan da kendimiz için çalışmamız söz konusu yükümlülüklerimiz yüzünden olanaksızdır. Genel iradenin her zaman dosdoğru olmasının herkesin sürekli biçimde aralarından her birinin mutluluğunu istemesinin nedeni bu her biri sözcüğünü sahiplenmeyen ve herkesi düşünen yalnızca kendisini düşünmeyen hiç kimsenin bulunmamasından başka bir şey değildir. Bu da hak eşitliği ve ürettiği adalet kavramının her bir kişinin tercihinden ve bu nedenle insanın doğasından türediğini göstermektedir.²⁹⁸

²⁹⁵ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.150.

²⁹⁶ Rousseau, *a.g.e.*, s.150.

²⁹⁷ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.32.

²⁹⁸ Rousseau, *a.g.e.*, s.32-33.

Genel iradenin gerçekten de öyle olması için özünde olduğu gibi nesnesinde de öyle olmak zorunluluğunu, herkese uygulanmak için herkesten yola çıkmak zorunda olduğunu anlayabiliriz. Bireysel ve belirli birkaç nesneye yöneldiğinde doğal doğruluğunu yitirdiğini göstermektedir. Çünkü o zaman bize yabancı olan şeyle yargılayarak, genel ve ortak irade ile yargılayarak bize rehberlik eden hiçbir gerçek denklik ilkesine uygun davranmayacağımızı kanıtlar.²⁹⁹

Yetişkinlik döneminden önce ölen her çocuğun sonsuz kurtuluştan yoksun bırakılmayacağı düşünülür. İslam'da ise on beş yaş ve öncesini sorumluluğa girmediği için günahsız, sonsuz kurtuluşa ermiş veya cennetlidir diye düşünceler vardır. Katolikler Tanrı adını duymamış olup da kutsanmış tüm çocukların sonsuz kurtuluşa kavuşacaklarını söylerler. Tanrı adını bile duymadığı için İslam'da insanların mesul ve sorumlu olmadığı söylenir. Öyleyse çocukluk ve delilik gibi insanların Tanrıyı tanımaya engel olan durumda bile sonsuz kurtuluşa ulaşma olanağı vardır. Benim burada gördüğüm bütün fark insanlarda Tanrı düşüncesini doğuracak yetinin size göre yedi yaşında bulunduğu ve bana göre on beşinde bile bulunmadığı savıdır. Bu son cümle Rousseau'nun düşüncesidir. Bu düşüncüyü ve görüşü ise fen bilgisi (fizik, kimya ve biyoloji) alanında ve imkânlarında inceleyerek ve gözlemleyerek ortaya koymuştur.³⁰⁰

İnsanların en mükemmele varması için tek eksiği genel istemenin önemsenmemesi, bilinmemesi ve kabul edilmemesidir. Yönetici ve kraldan kaynaklanan zorluklar olacaktır. Fakat bunun çaresi yoktur. Buna boyun eğmek gerekmektedir. Toplum içinde Tanrı gazaba geldiğinde kötü krallar gönderir; bu krallara Tanrı'nın cezası olarak katlanmak gerekir derler. Bu sözler belki konumuzu bir parça açıklayıcı olabilir. Ama bunlar siyasal kitaplardan ve yazarlardan çok papazlar ve kilise kürsülerinden söylenen sözlere benziyor ve yaklaşıyor gibi düşünmekteyim.³⁰¹

²⁹⁹ Rousseau, *a.g.e.*, s.32-33.

³⁰⁰ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.150.

³⁰¹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.75.

Bilmediği için veya imkânı olmadığı için duyamayan ve öğrenemeyen sorumlu değildir. Elinde olmayan nedenlerden dolayı Tanrıya inanmadan yaşanan bir insan öteki dünyada yüce adaletten yoksun bırakılmayacaktır. Bildiği şeylerden hesabı olacak ve sorular sorulacaktır. Dünyada ne verilmiş ise ahirette de o istenecektir. Gerekli bilgilere sahip olup da Tanrıya inanabilecek bir insan yüce adalet karşısında inançlı bir insan olarak görülecek ve ancak Tanrısal gerçeğe karşı kalplerini isteyerek kapayan inançsızlar cezalandırılacaktır. Sanki gerçek olan adalette bunu gerektirmektedir. Yoksa haksızlık veya adaletsizlik olmuş olur.³⁰²

Toplumsal antlaşma yurttaşlar arasında öyle bir eşitlik kurar ki, bütün yurttaşlar aynı koşullarda aynı sorumluluklar altındadır ve yararlanacakları haklar da aynıdır. Bunun sonucu olarak da, antlaşmanın doğası gereği egemenlik eylemlerinin tümü, yani genel iradenin sonucu olan bütün gerçek eylemler, her bir yurttaşı eşit biçimde zorlayıp özendirir. Şöyle ki; egemen varlık yalnızca ve bütün halindeki ulusu tanır, parçayı bütünden ayırmaz. Peki, o halde egemenlik eylemi tam olarak nedir? Üstün astla antlaşması değil; gövdenin kendi organlarından her biriyle ayrı ayrı gittiği bir uzlaşmadır ve yasal bir uzlaşmadır. Çünkü toplumsal sözleşmeyi temel almıştır, bu nedenle birbirine denktir. Aslında herkesin ortağı olduğu bir uzlaşmadır, yararlıdır. Buna neden olan unsur ise tek ereğinin olması, kamunun iyiliğinin önemli yere sahip olmasıdır. Süreklilik arz eder, çünkü güvencesini kamu gücünden ve yüce erkten alır.³⁰³ Buradaki yüce erk tabiri yüce irade, tek irade, egemen varlıktır.

Tanrısal gerçeği anlayabilecek yetenekleri olmayanlara anlatmaya çalışmaktan kaçınalım, çünkü gerçek yerine yanılgıyı yerleştirmiş oluruz. Tanrı konusunda bayağı, düşsel, kötü ve layık olmayan düşüncelere saplanıp kalmaktansa hiçbir görüşe sahip olmamak daha iyidir. Çünkü Tanrıya hakaret etmektense onu tanımamak daha hafif bir suçtur. Eşi ve benzeri vardır şeklinde tahkir manasındaki kötü ve olumsuz şeyler söylemek yerine yok demek veya varlığını kabul etmemek ortaya çıkıyor. Toplum ve insanlar arasındaki ilişkide

³⁰² Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.151.

³⁰³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.33-34.

böyle değil mi? Dargın olduğumuz birini başka insanlar sorduğunda; benim öyle bir arkadaşım yok deyip, onu arkadaşlıktan silmek, arkasından çok uygun olmayan konuşmalar yapmaktan daha uygundur diye düşünüyoruz.³⁰⁴

Ne zaman dinden ve dinin getirdiği ifadeler, terimler ve kavramlardan insanlık uzaklaştı. Ne zaman yaratıcının kelimelerinden bir şey anlamıyoruz, anlamak zor geliyor vs. söyleyerek soğuyup dinden uzaklaştı; işte bütün bunlardan sonra bu dini kelime ve kavramları içeren dillerde de daralma, küçülme, anlam kapalılığı, ifade etmede güçlük vs. görülmeye başlamıştır.

Egemen varlık ne kadar mutlak, kutsal, dokunulmaz olursa olsun herkes mallarından ve özgürlüğünden kendine bırakıldan dilediğince yararlanabilir; o kadar ki, egemen varlık uyruklarından herhangi birini diğerinden fazla yük altına sokma hakkına sahip değildir.³⁰⁵ Egemen varlık insanlara küçük iradesini kullanma hakkı verir. Fakat yaratıcı, bu hakkı verirken de yaratılanların kaldıramayacağı kadar yük vermemiştir. Herkesi konumuna ve kapasitesine göre sınava tabii tutmuştur.

Otuz yıl önce yurdunu terk etmiş genç bir kalvinist olan (Burada Rousseau gençlik serüvenlerine atıflarda bulunur.) Rousseau Turin kentinde kaldığı dönemde Spirito Santo'nun düşmanlığını kazanmıştı. Sözüünü ettiği papaz, M.Gaime'dir. (Bak, *İtirafın* II ve III. ciltleri) Rousseau'da bunlara benzer şeyler yaşıyor. Yaşadığı yerde çok sıkıntılı hallerde düşüyor. Dini görüşünü net olarak sergilemediği için çevresindekiler tarafından her zaman dışlanmış. İtalya'nın bir kentinde son derece zor bir duruma düşmüştü. Yaşamak için dinini değiştirdi. Yeni mezhep için eğitilirken o zamana dek kendinde olmayan kuşuklara ve tanımadığı kötülöklere sürüklenmişti. Savua'lı yoksul bir papaz onun kaçmasına yardım etmişti. Bu ağırbaşlı adam onun arkadaşı olmuştu.³⁰⁶

Gerçek kişilerin kendi hayatlarını diledikleri gibi kullanma hakkına hiçbir zaman sahip olmazlarken; sadece küçük bir irade ile seçme hakları olmaktadır.³⁰⁷

³⁰⁴ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.151.

³⁰⁵ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.34.

³⁰⁶ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s. 151-152.

³⁰⁷ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.35.

Toplumsal sözleşmenin amacı taraflarının korunmasıdır. Amacına ulaşmak isteyen kişi araçları da ister ki; bu araçlar bazı tehlikelerden dahası bazı kayıplardan ayrılamaz.³⁰⁸ İnsanlara verilen göz, el, kulak, burun, ayak vs. azalar kendi ihtiyaçlarını gidermeleri için verilmiş bu azalardandır.

Tanrının yargı gücüne gereksinimi yoktur denilmektedir. Onun için ne başlangıç ne de sonuç vardır. O ol der anında olur. Öneri de yoktur, o tamamıyla sezgiseldir. Olanı ve olabileni aynı biçimde görür. Ona göre tüm uzamlar bir nokta ve tüm zamanlar bir an olduğu gibi tüm gerçekler de tek düşüncedir. Her şeye ve her zamana bir anda bakar, görür ve müdahale eder. Tanrısal güç ise kendiliğinden hareketlenir. Tanrı istediği için her şeye gücü yeter. O iradesiyle gücünü yaratır. Tanrı istiyor ve oluyor. Bu oluş ise onun güç ve kudretini göstermektedir.

Tanrının iyi olduğu çok açık bir gerçektir. Tanrının iyiliği düzen aşkıdır. O düzen aracılığıyla varlıkları devam ettirir ve her bölümü bütüne bağlar. Tanrının ve yaptıklarının her şeyden iyi olduğunu buradan anlayabiliyoruz. İyi olandan ise genellikle iyi ortaya çıkar. Bir başka deyişle yapılanlar iyi ise yapan da iyidir. Çevremizde yaratılanlara bir baktığımızda insan eli değmemiş ise gözümüze çirkin görünen hiçbir şey görülmemektedir. Bazen de göze çirkin görünse de çabucak temizlenip güzellik ve düzenlilik yeniden sağlanır.

Tanrı iyi ise ilk ön plana çıkan diğer bir özelliği de adaletli olmasıdır. Tanrının adil olduğuna inanıyoruz ve adaleti iyiliğinin gereğidir. İnsanların adaletsizliği Tanrının değil onların kendilerinin ürünüdür. Tanrı haklı olan herkese hakkı ne ise onu vermektedir. Fakat verdiği her şeyden de insanları sorumlu tutmaktadır. Tanrı aleyhinde filozofların kanıt olarak gösterdikleri insanlar arasındaki ahlaki düzensizlik, bütün bunlar ise Rousseau'nun Tanrının varlığı hakkındaki kanıtlarını güçlendirmekten başka bir işe yaramıyor. İnsan adaletinin herkese ait olanı vermekten ve Tanrı adaletinin de herkese vermiş olduğunun hesabını sorgulamaktan ibaret olduğunu unutmayınız. Bu Tanrısal nitelikler

³⁰⁸ Rousseau, *a.g.e.*, s.35.

üzerinde hiçbir kesin ve mutlak bir düşüncemiz yoktur, olamaz da çünkü tamamen tanımıyoruz, görmüyoruz ve bilmiyoruz.³⁰⁹

Rousseau'nun *Emile* adlı eserinde "Savua Rahibinin Mezhebi" adlı bir başlık vardır. Bu başlığı Rousseau koymuştur. Savua Rahibine göre veya onun mezhebine göre şunları söylüyor. "Benim duyumsamalarımın nedenleri var, onlar benden bağımsız nesnelere. O halde evren tüm açıklığıyla önümde açılıyor. Madde bana devinim halinde gözükür. Bu devinim benim gibi canlı varlıklarda anlaktır, o yalnızca katı maddelerde aktarılır. Evren canlı bir beden düzenine hiç benzemez. Devinin kaynağı kendisinde değil, özgür düşüncededir. Eğer hareket halindeki bir madde bir zekâyâ göre ortaya çıkıyorsa, madde bir zekâyâ gösteren bazı kurallara göre devinir. Evrenin farklı bölümlerinin ilişkilerini düzenleyen olağanüstü uyum zekânın güçlü ve bilgin olduğunu gösterir. Rousseau onu Tanrı diye adlandırıyor. Yani Papaz da olsa kilisede de olsa rahip de olsa onların mezhebi de olsa bir tanrı inancı vardır diyebiliriz."³¹⁰

Yine aynı rahip, "kendimde iki farklı ilkeyi duyuyorum" şeklinde ifadesi ile sanki şunları kastetmiştir: Beden maddenin, duyuların, tutkuların yasalarına hizmet eder; onların üzerinde yükselen ruh özgürdür. Bu özgür ruh maddenin dışında bir özdür. Tanrı insana ahlaki bir değer kazandırmak için ona özgürlüğünü vermiştir. Buradan kötülüğe de izin verdiğini anlıyoruz. Ancak madde dışında kalan ruh, bedenin dışında yaşayacak ve iyiler ölümden sonra mutlu olacaklardır şeklinde konuşuyor. Beden kendi başına çok bir şey ifade etmiyor ve ruh bedenden ayrılınca bunu çok iyi anlıyoruz. Örneğin ölüm anında... İnsanlara verilen bu özgürlük irade özgürlüğüdür. Yani bu irade ile iyilik de seçilebilir, kötülük de seçilebilir. Bunları seçmek veya reddetmek insanların elindedir.³¹¹

İnsanlar, yasanın karşılaşmasını istediği tehlikenin yargıci değildir artık ve etkin güç veya tek varlık ona 'Ölmen devlet için uygundur' diye buyurduğunda ölmek zorundadır.³¹² Kaderinde ölümü belirlenmiş haldedir ve ölmesi ile kader kazaya inkılâp etmiş olur. Yani inandığı ve iman ettiği düşünce artık eyleme

³⁰⁹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.154.

³¹⁰ Rousseau, *a.g.e.*, s.152-153.

³¹¹ Rousseau, *a.g.e.*, s.152-153.

³¹² Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.35.

dökülmüştür. Çünkü böyle bir insanın yaşamı artık doğanın bir armağanı değil, yüce varlığın gelgeç bir bağıdır.³¹³

Tanrıyı yapıtları içinde düşünmek ve tanımakla ilgilendiğim niteliklerini inceleyerek edindiğim düşünceleri yavaş yavaş genişletmeyi başardım. Ancak Tanrı düşüncesi ne kadar soylu ve büyük olursa insan aklının ölçüsünden de o kadar uzaklaşmıştır. Sonra Tanrı'yı nasıl mı tanıyoruz; işte Tanrı'nın yaptığı ve istediği eylemler, sanatlar, emirler, yasaklar, yaratmalar, yok etmeler vs. ile düşünüyoruz ve tanıyoruz.³¹⁴

“Âdem konuşuyordu, Nuh konuşuyordu; öyle olsun. Âdem'e öğreten Tanrı'nın kendisiydi.”³¹⁵ Buradan da anlayacağımız gibi ilk yaratılan insan ve diğer insanlar ne okuma ne de yazma biliyorlardı. Fakat aralarında anlaşabildikleri görülmektedir. Demek ki o dönemlerde bütün insanlara bunları öğreten bir yaratıcı olmuştur.

Bu durumda akıllara o dönemin ilk, ilksel veya ilkel insanları neye inanıyor veya neye tapıyorlardı soruları gelmektedir. “Bu ilkel insanlar ruhlara inanırlarmış ve tabiat kuvvetlerine taparlarmış. Araştırmalar, ruh kavramı ve insan inancından yoksun, fakat Yüce Varlık, Tek Tanrı inanç tasarrufuna sahip ilkel toplumların varlığını göstermiştir. (İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane)”³¹⁶ ilkel insanlarda beden ile ruh ayırımına varma çok hızlı bir biçimde gerçekleşmektedir. Bu ise o insanların kendilerine bir dine tabi olmaya sevk etmektedir. Öncelikle büyücülük ve tabiatüstü kuvvetler etkisini göstermiştir. Hatta büyücülük, insanlarda şuur altında gelişen dini, ruhi savaşı yönetecek konuma ulaşmıştır.

İlkel dönemlerde Tanrı bir sembol olarak görülmektedir. Tanrı, evrensel kuvvetin, evrensel ruhun sembolüdür. En eski dinlerde bu semboller ile adlandırılan tanrılar vardı. Güneş tanrısı, ateş tanrısı, yağmur tanrısı (Hint dinlerinde), Boğa tanrısı, kartal tanrısı (Mısır dinleri) şeklinde birçok sembolik tanrı anlayışı olmuştur.³¹⁷

³¹³ Rousseau, *a.g.e.*, s.36.

³¹⁴ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, 152-153.

³¹⁵ Rousseau, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, s.40.

³¹⁶ Scognamillo, *Medeniyetler Çatışmasında Batı'nın İnanç Temelleri*, s. 20.

³¹⁷ Scognamillo, *Medeniyetler Çatışmasında Batı'nın İnanç Temelleri*, s. 27 ve 37.

Rousseau, insanlar akıl gücüyle sonsuz ışığa ne kadar yaklaşırsa, parlaklığı içinde kendini o kadar kaybediyor, şaşırıyor ve insanlar onu düşündüren dünya bilgilerini terk etmek zorunda kalıyorlar. Tanrı bedensel ve fiziksel bir özellikte değildir. Evreni yöneten her şeyi düşünen, bilen ve yapandır. Fakat evrenin kendisi değildir. Aslında sanki insanlar anlaşılmaz olan özünü anlamak için boşuna çabılıyor. Ruhlu varlıkları yöneten canlı ve etkin öze yaşam veren odur. Yaşamımız gibi Tanrının da bir ruh olduğunu duyduğumuzda kendi ruhumuzla Tanrının aynı şey olduklarını ve özü Tanrısal olanı bayağılaştırdığı için böyle bir uyarı karşısında sinirlenebiliyoruz. Tanrı mutlak bir varlıktır. Kendiliğinden etkindir, duyar, düşünür ve ister. Bizim görüşümüz, duyumuz, davranışımız, irademiz ve özgürlüğümüz ona bağlıdır. O istediği için özgürüz ve onun açıklanamaz özü ruhumuza göre neyse bizim ruhumuz da bedenimize göre odur.³¹⁸

Rousseau rahip yaratma düşüncesi karşısında insanların aklının karıştığını ve kavrayamadığını düşünüyor. Rousseau, yaratmaya anlayabildiği kadar inanıyor: Tanrının evreni oluşturmuş olduğunu, her şeyi yaparak düzenlediğini bildiğini söylemektedir.³¹⁹

Akıl yaratıcıyı anlamada tek başına yetersiz kalmaktadır. Maddi ve bedensel bir şey değildir, algılanamaz. Her şeyi bilen, gören, duyan, düşünen ve yapan vb. özelliklere sahiptir. İnsani özellikleri yoktur (ruh gibi). Her şeyin temelinde, merkezinde, oluşumunda kendisi etkindir. Yaratılanların da her şeyi onun elindedir ve ona bağlıdır. Burada sanki bazı kilise rahiplerinde bir çelişki vardır. Çünkü bu rahipler içinden, yaratmayı anlayamıyorum diyenler de olmuştur. Ardından da “Tanrı evreni oluşturmuş” ifadesini kullanıyor. Nasıl oluşturmuş diye düşünülen sorunun, sanki cevabı yaratarak oluyor. Tanrı nesneden öncedir, nesne var oldukça ve hatta gün gelip de tüm evrenden iz kalmasa bile vardır ve var olacaktır. O halde yaratıcı sonsuzdur, bakidir diyebiliriz.³²⁰

³¹⁸ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s. 153-154.

³¹⁹ Rousseau, *a.g.e.*, s. 153-154.

³²⁰ Rousseau, *a.g.e.*, s. 153-154.

Bir suçluyu bağışlama hakkı konusunda egemen yetkilidir. İyi yönetimli bir toplumda cezalar azdır; nedeni de affetmelerin fazlalığı değil, suçlu azlığıdır. Sanki bu daha etkili bir yöntem olmaktadır. Bu sorunların tartışılmasını doğruluktan ayrılmamış ve bağışlanmaya gereksinim duymamış doğru kimseye bırakalım.³²¹

Sonsuzluk özünü anlamaya ne kadar çaba harcarsak o kadar az anlıyoruz. Ancak var olduğumuzu duyuyoruz ya bu bize yetiyor. “O kadar fazla tapıyor ve diz çökerek: Ey varlıkları yaratan! Her zaman seni düşünmek, varlığıma neden olana doğru yükselmektir, yargı gücünün en büyük ödülü senin karşında yok olmaktır. Senin büyüklüğün karşısında kendimi bitkin hissetmek; bu ruhumun eksikliği ve zayıflığının büyüüdür.”³²² Aslında bunları anlamakta çok zorlanıyoruz. Ama ne kadar çok yaratıcıyı anlıyor ve tanıyor isek kendimizi de o kadar çok anlar ve tanırız. Çünkü onu tanıdıkça kendimizdeki eksikliği, ihtiyaçları, zayıflığı ve güçsüzlüğü vb. anlarız. Her şey zıtları ile bilindiği için bizdeki yetersizlik ve zayıflığı vs. görerek kusur ve eksiklikten uzak ve güç sahibi olan yaratıcıyı anlamak da işte böyle olabilir.

Yönetim tek kişinin eline geçtiğinde zirvesini bulur. Bağlantıyı kurmak için de bazı ara basamaklar gerekir: peygamberler, büyükler, büyük zatlar, soylular gibi ara bulucu veya yardımcıları bu bağı kurmada etkili olabilirler.³²³

Bilinç kalbin, aklın, vicdanın, maneviyatın ve ruhun sesidir. Tutkularsa nefis, şeytan veya bedenın sesidir. Buradaki tutkular yeme, içme, cinsellik ve şehvet gibi konuları içermektedir. Ancak bilinç bizi asla aldatmaz. O insanın gerçek rehberidir. Bilincin sesini izleyen kişi yaratıcının sözünü dinlemiş olacağından, doğru yoldan çıkmaktan asla korkmaz. Bu nokta çok önemlidir. İyilikseveri izlerken Rousseau tam onun sözünü yarıda kesmek üzereyken, onu biraz olsun aydınlatmak için durduğunu göreceksiniz.³²⁴ Buradaki bilinç denilen unsurdan biz vicdanı anlıyoruz. Çünkü vicdan her zaman gerçeği söyler ve savunur.

³²¹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 36-37.

³²² Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s. 154-155.

³²³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.72.

³²⁴ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s. 155-156.

Kutsal Kitap'ın otoritesini eski yapıtlarla uzlaştırmak olanaklıdır. Böylece gelenekleri masal yerine koyar duruma düşmeyiz. Çünkü onlar masal değildir. Bunların birçoğu hayatımızı tamamlayan veya oluşturan bir temel parçadır. Bu gelenekler, onları bize ulaştıran halklar veya insanlar kadar eskidirler.³²⁵

3 Rousseau'nun Dini İnançları Değerlendirmesi

Rousseau'nun *Toplumsal Antlaşma* eserini düşünecek olursak toplumsal anlamda yaratıcı ruhlara âleminde insanlara ruh verdi. Bundan sonra yapılacak şey ona hareket ve irade vermek. Düzenin yararına ve iyi olan, insanların kabulünden özerk, eşyanın doğası gereği iyi ve yararlıdır. Adaletin her türü Tanrı'dan gelir ve kaynağı O'dur; ama biz adaletin bu kadar yücelerden almayı bilseydik hükümetlere ya da yasalara gereksinimimiz olmazdı. Kuşkusuz yalnızca akıldan kaynaklanan evrensel bir adalet vardır. Bu adalete Tanrı'dan gelen adalet denilebilmektedir. Dünyayı insanlar açısından incelediğimizde görürüz ki; onlar arasında da adalet yasaları, doğal yaptırımlar olmasa geçersizleşir. Hakları ödevlerle birleştirmek ve adaleti kendi konusuna yöneltmek için sözleşme ve yasalar gerekir. Üzerinde karara varılan konu kararı alan irade gibi geneldir.³²⁶

İyiliğin iyilik gibi olması isteniyorsa, kalplerimizin derinliklerinde olduğu kadar, eylemlerimizin içinde de görülerek duyulmalıdır. Adaletin ilk ödülü iyiliğin uygulaması içinde kazanılır. Ahlaki iyilik doğamıza uygunsa insan yalnızca doğasındaki iyilik kadar iyi ve duru düşünür. Aşağıda gelecek olan ruh kavramına dikkatleri çekmek istiyoruz. Biz ruh kavramından maneviyat, din, inanç gibi soyut imgeleri anlıyoruz. Alçakça tutkularla ruhunu karartmış, kendinden başkasını sevmeyen, hüznü bir durum karşısında gözleri yaşarmayan sert, soluk ve sönük kalpli bir insan mutsuzdur ve o zaten ölü biridir. Ancak yeryüzündeki kötülerin sayısı ne kadar olursa olsun duyarlılıklarını yitirmiş ve kendi çıkarları dışında iyi ve doğru olan hiçbir şeyle ilgilenmeyecek kadar ruhlara ölmüş insanların sayısı azdır.³²⁷

³²⁵ Rousseau, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, s.40.

³²⁶ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 37-38.

³²⁷ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s. 156-157.

Haksızlık yapmaktan yararlanıldığı kadar hoşlanılır ve bu yararlanmalar dışındaki koşullar içinde her zaman suçsuzun korunması istenir. Haksız bir davranış görünce kalbin derinliklerinden fıskıran şiddet ve nefret duygularının etkisiyle hakkı koruma yoluna gideriz. Kötülerden yalnızca bizi zarara soktukları için değil, aynı zamanda, başkalarını da kötülük yapabileceklerini düşünürüz. Biz sadece kendimizi mutlu görmek değil, bunun yanında başkalarını da mutlu görmek isteriz ve başkalarının mutluluğundan, bize zarar vermediği oranda, zevk duyarız. Mutsuzları acı çekerken gördüğümüzde kendimiz rahatsız oluruz. Örneğin yoldan geçenleri soyan bir hırsız çıplak yoksulları giydiriyor ve en yırtıcı bir katil bayılıp düşmek üzere olan bir insana destek veriyor.³²⁸ Burada dikkat edecek olur isek hedef veya niyet doğru olabilir ama tarz yanlıştır. Bu yol ile hayır ve iyilik yapmak ne derece doğru olur. Burası tartışmaya açık bir durumdur.

Yeryüzünün ilk durumu insanların eliyle süslenmiş ya da bozulmuş olarak gördüğümüz bugünkü durumundan çok farklıydı.³²⁹ İnsanlığın eli bulaşmadan önce her şey her yönü ile mükemmel idi. Gözü tırmalayan görüntü, kulağı tırmalayan ses, burnu tırmalayan koku yok idi. Kâinata hiçbir şey değişmeden kalmıyor. Her şey değişiyor, bozuluyor, başkalaşıyor. Bu durumda da Rousseau gibi birçok insan kâinatın dehşetli şu hali hakkında sorular sorup bu sorulara cevaplar vermeye çalışıyor.

Doğru insanın esenliği kendi içindedir. Gülüşü kötülüğünden değil, sevincindedir. Onların kaynağını yine kendinde taşır. Kalabalıkta ne kadar neşeliyse, yalnızken de o kadar neşelidir. Memnuniyetini kendine yaklaşanlardan almaz, onlara memnuniyet verir. Bunun kaynağı ve sebebi ise içsel sesleniş dediğimiz şeydir. Yaratıcıdan bunun kaynağını din ve inanç vesilesiyle alır. Sonuçta da böyle mutluluk ve huzurluluk hali oluşur. Kendi eylemlerimizi ve başkalarınınkini iyi veya kötü diye yargılayan, kalplerimizin derinliklerine adalet ve erdemle yazılmış doğuştan bir ilke vardır ve biz bu ilkeye vicdan ismini

³²⁸ Rousseau, *a.g.e.*, s. 156-157.

³²⁹ Rousseau, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, s.46.

veriyoruz. Bu doğuştan ilke ise kendi kendine oluşmamıştır. Bedenimizi yaratan yaratıcı bize bu ilkeyi de vermiştir.³³⁰

Uygulayıcılar egemen varlığın birer görevlisi olarak kendilerine bırakılan gücü, yine onun adına kullanırlar. Egemen varlık emanet ettiği bu izni sınırlayabilir, değiştirebilir, isterse geriye de alabilir çünkü bu hakkın olduğu gibi devredilmesi toplumsal bütünü yapısına ters düştüğü için birliğin amacına da uymaz. Herhangi bir bağımlılık yoktur. İsteddiği zaman istediği şeyi yapabilir. Yani Rousseau biz, hükümet ya da yüce yönetim dediğimizde yürütme gücünün yasal olarak kullanılmasına; hükümdar ya da yüksek görevli şeklinde ifade ettiğimizde de bu yönetim işini yapan kimseyi ya da bütünü erekliyoruz şeklinde ifadeler kullanmıştır.³³¹

Herkesin kendi çıkarları, yani cennete gitmek veya cehennemden kurtulmak çıkarları için genel iyiliğe, yani din, iman, inanç ve yaratıcıya yardım ettiği söyleniyor. Hiç kuşku yok ki, herkes kendi iyiliği için hareket eder. Vicdanın yargıları aklın yargıları değildir, o yaratılıştaki bir duygudan ileri gelen yaratıcının yargılarıdır. Aklımız bize erdemi tanıtır tanıtmaz, bu duygu bizi yaratıcıyı sevmeye götürür. Vicdan! Tanrısal öz, vicdan ölmez ve vicdan göksel sestir. Zavallı ve bilgisiz yaratıkların en güvenilir rehberi sensin. Zeki ve özgür olan ancak iyilikle kötülüğü yalnızca seninle ayırt edebilen insanları Tanrıya yaklaştırarak benzeten, senin o ölmez sesindir. Tanrı olmadığında insanlar hayvanlardan farksız olur, kötülükten kötülüğe sürüklenir, özsüz bir akıl gücünün ve yasadışı bir aklın sürüklemeleriyle, üzücü sonların ve ağır yanlışların avı olurdu. Sonra da ceza (cehennem) veya mükâfat (cennet) verilir.³³²

Bütünü düzenlemek ya da kamu işlerine en uygun biçimi vermek için göz önüne alınması gereken çeşitli ilişkiler vardır. Öncelikle bütünü kendi üzerindeki etkisi, yani bütünü kendisiyle ilişkisi veya egemen varlığın devletle ilişkisi vardır. Bu ilişki ileride inceleyeceğimiz gibi ara ilişkilerden oluşur. İkinci ilişki, üyelerin birbiriyle veya bütünü kurduğu ilişkilerdir. Bütünü kurulan ilişki ise

³³⁰ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.157-158.

³³¹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.58.

³³² Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.159.

egemen varlığın koyduğu yasalar bütünüdür. Üçüncü ilişki türü de insanla yasa arasındadır. Bu ilişki türünde sanki ceza ve mükâfat ön planda gibi anlıyoruz. Bu yasalar, temelde ayrı bir yasa olmaktan çok diğer bütün yasaların yaptırım gücünü meydana getirirler. Burada ise haram ve helal sonucu gerçekleşen cennet ve cehennem ortamı aklımıza geliyor. Dördüncü bir yasa da eklenir. Bu yasa, mermer ya da tunç levhaları değildir. Buradaki levhaları bazı dinlerde yaratıcı tarafından gönderilen levhalara benzetiyoruz. Yani dini yasaların gönderildiği ilahi levhalardır diyebiliriz. İnsanların kalbine kazınarak devletin gerçek anayasasını oluşturur ve her gün güçlenir. Diğer yasalar eskiyip geçersizleştiğinde onları canlandırır ya da yerini alır, halkı yasalar bütününe ruhuna bağlı tutar. Bu ruh herkese hitap ettiği için evrensel ruh olarak telakki edilebilir.³³³

“İyilik yapma gücüne sahip olmak için akıl yürütme gücü yeterli değildir. Eğer öncelikle her şeyi ona mal etme özenini gösterirsek akıl yürütme yalnızca en kötü şeyleri doğrulayabilir. Bu düşünceden hareketle “Tanrı gereklidir.” deriz. Tanrı yaratımın merkezi olduğunda biz de ona göre kendimizi düzene koyarız ve bu andan itibaren kendi kötü tutkularımızı ölçülü bir biçimde izlemeyebiliriz. Bilgiğin yolu böyle bulunur. Tanrının varlığı ahlaki çabayı, ruhumuzu bedenimize ve duyularımıza bağlayandan daha fazla çabayı destekler.”³³⁴

Doğa ise bunlar arasında ki dengeyi dönüşleriyle koruyordu ya da yeniden kuruyordu. Henüz insanlar hiçbir biçimde kentleri yakmıyordu, madenler kazmıyorlardı, ağaç kesmiyorlardı.³³⁵

Rousseau Tanrı’ya şu şekilde hitaplarda bulunmuştur; adalet ve gerçeğin kaynağı, iyi ve merhametli Tanrım! Sana güveniyor ve kalbimin en büyük isteğinin senin iradenle olmasını dilemekten ibaret olduğunu arzu ediyorum. Senin yaptıklarına, benim aklınım yaptıklarını ekleyince, ben de senin yaptığını yapıyor, iyiliğine teslim oluyor ve bu sayede öteki dünyadaki mutluluğun ödülüne şimdiden hak kazandığıma inanıyorum. Dünyada insanlar arasında tam bir adaletin olduğu sanmıyorum. Çünkü dünyada güçler, imkânlar, koşullar herkese eşit olarak verilmemiştir. Kendime olan haklı güvensizliğim yüzünden, Tanrıdan

³³³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.54-55.

³³⁴ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.160.

³³⁵ Rousseau, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, s.46.

istediğim ve daha doğrusu adaletinden beklediğim tek şey, tehlikeli bir sapkınlığa daldığımda, beni uyarması ve doğru yola döndürmesidir.”³³⁶ Bütün inanan insanlar da bunun için dua etmiyor mu? Nefis ve şeytan yoluna sapınca bizi kurtar şeklinde dualar yapılıyor. İyi niyetimizi ispat için kendimizi yanlış yapmaz olarak görmekten uzağız. Hatasız kul olmaz denilmektedir.

Bu dünyada insanların yaptığı ve yaratılanlarda görülen şeyler gerçek olmayabilir. Asıl gerçek olan, gerçeğin kaynağı olan Tanrı gerçeğidir. Her şey onun elindedir. Ama biz insanların da irade etmemiz, tercih etmemiz önemli ve etkilidir. Bu yüzden de yaptığımız her şeyden sorumlu olmaktayız. Yaptığımız iyi veya kötü her şey karşılığında ceza veya mükâfat ile karşılaşacağız. Aslında buradan anlaşılan ve hatta çıkarılması gereken ders doğal din anlayışıdır. Yani yaratılanlara düşen görev, bu dünyada tabi oldukları imtihana girmek ve kazanmak. Yoksa sebepler, yapılanlar, sonuçlar bizim için karanlık ve gizemlidir.³³⁷ Sayısı belli olmayan mezhepler ve yine sayısı bilinmeyen dinler ve yol göstericiler olduğu için bu farklılık ve yoğunluk içinde tek veya biricik olması gereken gerçeği bulmak ve ulaşmak imkânsızdır. Bu noktadan akıl bize en güzel yardımı sunmaktadır.

Yasalar genel iradenin eylemleridir. Çünkü yasalar yalnızca irademizin kayıtlığı belgelerdir. Kader defterine yazılı olan ilahi iradedir. Yasa irade ve evrensel konuyu bünyesinde toplamıştır. Yasalarla yönetilen zaman yönetim kamu yararınıdır ve yalnızca o zaman önemlidir. Yasalar, özünde yurttaşlar arası ortaklığı oluşturan koşullardan başka bir şey değildir. Burada bahsedilen ortaklık irade ortaklığıdır. Genel irade sürekli doğrudur ama ona yön veren anlayış sürekli duru bir anlayış olmayabilir.³³⁸

Peygamberlere gelince, söylenen şeyi yaratıcı belirliyor, yaratıcı söyletiyor; söyleyen sadece görevli bir şahıs oluyor. Yaratıcıdan dinliyor ve insanlara aktarıyor. Mucizelerle Tanrısal büyüklüğüne karşı saf ve suçsuz bir kalple ibadet etmekle kutsama borcumuzdur ve ödememiz gerekmektedir.³³⁹

³³⁶ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.161.

³³⁷ Rousseau, *a.g.e.*, s.161.

³³⁸ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.39.

³³⁹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, 162.

Bunlar yüzünden din ve inanç ne olur ise olsun, onları ifade etmek için kullanılan diller de önemli bir yere sahiptir. Çünkü din ve inanç anlatılırken, yayılmaya çalışılırken, açıklanırken dil çok önemlidir ve gereklidir. Toplumda üstün bir zekâ gerekmektedir. Bu zekâ ise insanlar üzerinde etkili olabilen bir zekâ olmalıdır. İnsanlar için yasa koymaya Tanrılar gerekirdi.

Uluslar için uygun olan en iyi toplum kurallarını keşfetmek için bütün insan tutkularını görüp bunların hiçbirine öykünmeyen, bizim doğamızla hiçbir ilgisi olmamış ama onu olanca derinliğiyle tanıyan, bizden bağımsız mutlu olan ancak bizim mutluluğumuzla ilgilenme yüceliğini de gösteren yine üstün zeka ve buna sahip olan faziletli insanlardır.³⁴⁰

En eski zamanların içine dalarak elçilikleri, vahiy ve esinleri, olayları, tüm dünyada dikilmiş inanç anıtlarını, nedenlerini, zaman ve yerlerini araştırma, karşılaştırma ve sorgulamam için ne geniş bilime gereksinimim var! Bu bilimle de günümüzde olmadığı için bu çalışmaların yapılması ve bunların tamamen anlaşılması ve uygulanması beklenmeyebilir. Tanrıdan gelen bu öğreti Tanrısallığın kutsal çizgisini taşımak zorundadır. Bize bir din, bir ahlak ve Tanrısızlık özünü tanımamıza neden olacak ilkeler öğretmek zorundadır ve öyle de olmaktadır. Doğal dine inanma ve bağlanmada bu şekilde olmaktadır.³⁴¹

Hz. Muhammet'in kendisini bu az sözle çok şey ifade eden ve uyumlu dilde, kalpten önce kulağı baştan çıkaran ve cümlelerini durmaksızın vurgu ve coşkuyla hareketlendiren bu tınılı ve ikna edici sesle *Kuran*'ı dile getirirken duyup da yerlere kapanarak "büyük peygamber, Tanrı'nın elçisi; bizi zafere, şehitliğe götür, senin için yenmek ya da ölmek istiyoruz" diye çılgın atan birisi biraz Arapça okuyabiliyorsa *Kuran*'ın sayfalarını karıştırırken gülümser.³⁴² Bakınız burada birkaç şeye dikkat çekmek istiyoruz. Uyum denilince, diller arasında uyum olmalı ki söylenenler ve anlatılanlar bir değer ve kıymet ifade etsin. Diğer önemli husus ise dil, kalp, kulak arasındaki ilişkide dilin yeri ve önemidir. Söylenen sözdeki etki onun kulağa hoş gelmesi veya dinleyeni etkileyen söyleyiş, ses tonu

³⁴⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.40-41.

³⁴¹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.162-163.

³⁴² Rousseau, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, s.56.

ile söylenenin kalbi ve akli tatmin etmesi cümlelerin anlam ve etki gücünü artıran unsurlardan birkaçıdır.

İnançların açık, anlaşılır ve göze çarpacak derecede belirli olmaları gerektiğini aklın aracılığıyla anlıyoruz. Çünkü inanç, yalnız akıl aracılığıyla meydana gelerek güçlenir ve dinlerin en iyisi hiç kuşkusuz en açık olanıdır. Aslında sadece akıl değil; ruh, kalp, akıl ve beden gibi birçok unsur ile dini kavramları açıklayabiliriz ve açıklamalıyız. Avrupa’da üç temel din vardır. Bu incelenecek üç Tanrı esini var demektir ve bu esinleri bizlere aktaracak kutsal kitaplar, modern halkların bilmediği dillerde yazılmıştır. Dinleri ve tanrıları bize aktaracak olan diğer sebeplerden biri de Kutsal Kitaplardır. Tüm ülkelere tamamen giren ve hitap ederek tamamına yayılıyor olan hiçbir din yoktur. Aslında bu kutsal kitaplar düşünülür ise insanların eserleri olmadığı, olmayacağı ve böyle bir şeyin de mümkün olmadığı anlaşılacaktır diye düşünüyoruz. Bunlarda ilahi bir gücün etkili olduğunu hissediyoruz.³⁴³

Güç ile irade beraber yürümez. Egemen varlık yalnızca ortak bir bütün halinde düşünülebilir. Matematiksel olarak düşününce olur isek pay ve payda ne olur ise olsun birbirlerini etkilemektedir. Ben bunu ortak payda gibi anlıyorum ve düşünüyorum.³⁴⁴

Yasa koyucunun vermiş olduğu bazı haklar vardır. Halk bile istediğinde devredilemez hakkından vazgeçemez; çünkü temel sözleşme gereğince yalnızca genel irade tek tek bireyleri zorlayabilir ve bölümsel bir iradenin genel iradeye uygun olduğundan emin olmak, onu halkın özgür oylamasına sunmadan olası değildir.³⁴⁵

Bir halkın karakterinin, geleneklerinin ve ilgilerinin dili üstünde ne kadar etkili olduğunu somut olarak saptamak ve örneklerle göstermek oldukça felsefi bir incelemenin konusu olurdu.³⁴⁶

Egemenlik de genel iradenin uygulanmasından oluştuğu için onun kendinden hiç vazgeçmeyeceğini, kolektif bir varlıktan başkaca bir şey olmayan

³⁴³ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.164.

³⁴⁴ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.59.

³⁴⁵ Rousseau, a.g.e., s.43.

³⁴⁶ Rousseau, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, s.56.

egemenin yalnızca kendi kendisi tarafından temsil edilebileceğini söylüyoruz: iktidar elbette devredilebilir ama irade devredilemez.³⁴⁷ Burada bahsettiğimiz özelliklere baktığımızda külli (bütünsel) bir iradeye (istek) sahip olan ve tek egemen güç olan varlığın özelliklerini görebilmekteyiz.

Tanrıya hak ettiği biçimde taptıklarında tüm dinlerin iyi olduklarına inanıyoruz. Temel olan ibadet, öncelikle yürekte inanmadır. Hangi biçim altında olursa olsun içten olmak koşuluyla, Tanrı hiçbir ibadeti reddetmez.

“Rousseau Hıristiyan dinine tabi olan, kiliseye giden, kendince ibadet eden akabinde de dinden çıkarılan ve dışlanan bir yapıya sahiptir. Üyesi olduğum kilise içinde bana emredilmiş ibadet şeklini özenle uyguluyorum ve eğer kimi noktalarında bilerek yanlış yaparsam vicdanımın yakınmalarına uğramaktan kurtulamam. Uzun zaman dinden çıkarıldıktan sonra M. de Mellared'e in izniyle yaşayabilmek için yeniden görevime başlatıldığımı biliyorum. Önceden, kilisede Tanrıya yalvarırken hafiflikle davranırdım. İnsan hata yapar, fakat sonrasında çok güzel bir surette bu hatalar değişikliğe ve o hatalardan ders çıkarılmasına vesile olabilmektedir. Onayladığım yeni ilkelerden sonra yakarmaları daha büyük bir yüceltme ve kutsama duygusuyla yapmaya başladım. İnsan bir şeyi kaybedince kaybettiği şeyin değerini ve kıymetini daha iyi anlar. Burada da sanki bu mana verilmiş gibi hissettim. Dini töreni dikkatle izliyor ve hiçbir sözcüğü ve tören şeklini göz ardı etmemeye çalışıyorum. İbadet ederken kilisenin koyduğu tüm düzenlemelere uyuyor ve Tanrı karşısında aklımı yok etmeye çalışıyorum. Kutsama törenindeki duaları saygıyla okuyordum.”³⁴⁸ Paragrafa baktığımızda Rousseau'da da görüldüğü gibi bu zamanda sağlam ve sadık bir biçimde inanma gereksinimi iyice artmıştır.

“Tanrıya borçlu olduğum yüksek görevleri yapmaktan asla kaçınmayacak ve onun hak etmediği hiçbir sözcüğü söylemeyeceğim. Ne olursa olsun, Tanrısal adalete karşı asla sövmeyecek ve Ruhul Kudüs'e karşı da yalan söylemeyeceğim.”³⁴⁹ Yani ona karşı gelmek, itiraz etmek, reddetmek, söylenen ve

³⁴⁷ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.27.

³⁴⁸ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.166-167.

³⁴⁹ Rousseau, *a.g.e.*, s.167.

istenenin aksini yapmak, inkâr etmek vs. yapılmaması gereken şeylerdendir. İşte buna dini bağımlılık veya dindeki sadakat denilebilir.

Gerçekten de özel iradenin kimi hususlarda genel iradeyle uzlaşması olanaksız değilse de en azından böyle bir uzlaşmanın sonsuzca sürüp gitmesi de olanaksızdır; çünkü özel irade yapı gereği bir seçim yapma yönelimindedir, genel irade ise eşit davranma yönelimindedir.³⁵⁰ Bütün yaratılmışları gören, anlayan, duyan ve bunlara cevap veren yüce bir irade vardır.

Rousseau uzun süre Katolik papazı olmayı çok istemiştir, “yine de istiyorum, ancak artık umudum yok” gibi ifadeleri de kullanmıştır. “Dostum, bir papaz olmak kadar iyi bir şey yoktur. İyi bir papaz, iyi bir yargıcın adaletin iyi bir koruyucusu olduğu gibi iyiliğin koruyucusudur. Peki, asıl amaç ve niyet nedir denildiği zaman papaz olmak ve kilise kurmak isteğinin olduğunu görebiliriz. Eğer dağlarımızın birinde, birkaç iyi İnsana hizmet için bir manastıra sahip olsaydım, mutlu olurum. Onları zengin kılacak değiliz, ancak onların derdi ile dertlenmek, onlarla aynı şeyleri hissetmek dertlere ve sıkıntılara çözüm bulunamasa da dert ve sıkıntıların dinlenmesi güzel bir özelliktir diye düşünüyorum. Çevremde veya kilisemde Protestanlar varsa, onlarla İsevilğin emrettiği insan severlik yardımıyla, kendi çevremdeki inananlar arasında asla ayırım gözetmeyeceğim şeklinde ifadeler kullanılmıştır.”³⁵¹

Egemenlik, devredilemezlik niteliği dolayısıyla bölünemezlik niteliğini de taşır. Çünkü irade geneldir halkın tamamının iradesidir.³⁵² Egemen varlık, bölünmez bir orta terime (içlere) benzetilebilir. Bu da bizi tek ve bir olan yüce yaratıcıya ulaştırır. Çeşitli yönetim biçimlerinin en başında olanı yöneticinin tek kişi olduğu yönetimdir.

Rousseau'nun *D'Alembert'e Mektup*'undan alınan şu ifadeler dikkat edelim. “Benim temel amacım, her türlü güzellikleri duyumsatarak sevmeyi öğretirken, Emile'imın sevgi duygularını ve zevklerini saptamak, doğal yönelimlerinin yanlış yöne uğramamalarını sağlamak ve bir gün gelip de zengin

³⁵⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.27.

³⁵¹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.167-168.

³⁵² Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.28.

olursa, zaten kendinde bulunan mutluluk araçlarını bırakarak serveti içinde aramasına engel olmaktır. Zevkin, yalın şeylerdeki inceliklere girme sanatı olduğunu daha önceden söylemişim.”³⁵³ Yaratıcıya olan ve doğal olan sevgidir. Yaratılmış olan her türlü sanatı duyumsayarak sevmek, gerekli olan bir unsurdur. Ruhun istediği manevi sevgi ve zevktir.

Egemen varlık ilk durumda, yönetim işini bütün halka veya halkın büyük bir bölümüne bırakabilir. Burada bütün insanların iradesi etkilidir. Bir de egemen varlık yönetmeyi az sayıda kimseye bırakabilir. Üçüncü olarak da, egemen varlık, bütün yönetimi bir tek yöneticiye bırakır ve diğer tüm görevliler, yetkilerini ondan alırlar.

Dünyada iyilikler de olacak, kötülükler de fakat insanlar bunlardan iyi olanlarını kendileri için tercih etmelidir. Bunun için kendi özgür iradesini kullanmalıdır. Dünyayı saran şu sonsuz iyilikler içinde en çok hoşuma gidenlerini bana uygun olanlarını arayıp bulmak ilkindir. Bunun içinde kullanacağım en büyük varlık zamanım ve özgürlüğümdür. Bu varlığım sağlık gibi en güçlü yanıma da ekleyeceğim sağlıksız yaşamda hiçbir zevk olanaklı olmayacağından dolayı bu iyiliklerden en önemlisi ve en iyisi ve bütün iyiliklerin iyi olarak kalmasını sağlayan temel unsur ise sanki sağlıktır. Sağlık iyi olmayınca hiçbir şeyin tadı ve tuzu ve güzelliği kalmıyor veya bizim için artık çok bir şey ifade etmiyor olabilir.³⁵⁴ Buradan inanç ve yaşantılarımızda sağlığın çok önemli ve etkili bir yerinin olduğunu ve Rousseau'nun da buna önemle vurgu yaptığını görebilmekteyiz.

Machiavelli (*Discorsi Sopra 77te*, Bib. I. XI.) bu konuda şöyle diyor: “Gerçekte, hiçbir ülkede olağandışı bir yasacı yoktur ki Tanrı'ya başvurmamış olsun; öyle olmasaydı, koyduğu yasayı kimse kabul etmezdi. Gerçekten bilge kimsenin bildiği yararlı pek çok bilgi vardır, ama aynı bilgilerde, başkalarını inandıracak ölçüde açık kimi nedenler bulunmaz.”³⁵⁵ Onun için insanları inandırmak için kararların ölümsüzlerin ağızına yerleştirildiği akıl, Tanrı aklı gereklidir.

³⁵³ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.173.

³⁵⁴ Rousseau, *a.g.e.*, s.174.

³⁵⁵ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.44.

“Yurttaşlar en çok da yönetim biçiminde kararlılık ve sabırla silahlanmak, hayatının her günü kalbinin derinliklerinde erdemli bir valinin Polonya devlet meclisinde söylediği sözü söylemek zorundadır:«Tehlikeli özgürlük yerine, rahat köleliği seçerim.»Eğer tanrıların oluşturduğu bir halk olsaydı kendini demokratik bir biçimde yönetirdi. Yönetimin bunca kusursuz olanı insanlar için elverişli değildir.”³⁵⁶

4 Rousseau’ya Göre Toplumda İnanç Çeşitleri ve Tanrı Düşünceleri

Belirsiz bir gelecek için şimdiyi harcayan bir zamana baktığımızda, bunu örnekler ile açıklayalım. Ölüme davetiye çıkarılır ama ölüm bir türlü gelmez. Bu tarzda bir gelecek kaygısından kurtulup sevinen çocukların tek kazancı, ölümü tanımaları, sıkıntılarını bildikleri yaşama ölümü tercih etmeleri, ölmekten çekinmemeleridir. İnsanların sevecen olmalarının onlar için ilk görevleri olduğu düşünülebilir. Yaratılıştan sonra ilk görev olarak yaratıcının verdiklerinden biri de budur. Sevecen kalın: İnsan olmanız dışında ne özelliğiniz olabilir? Yani bizim önemli fark ve özelliğimiz olan insan olarak yaratılmamızdır. İnsanlık da bence bunu gerektirmektedir. Yaratıcı; gülücüklerin dudaklardan eksik olmadığı, kalpleri barış dolu olan insanlardan böyle olmalarını istiyor. İnsanlar ölüm anını bilebiliyor mu? Yaratıcının kendinize verdiği kısacık anları da ellerinizden alarak, kendinizi sıkıntıya sokmayın. Kendi varlıklarının mutluluğuna vardıkları anda, bırakın bundan yararlansınlar. Tanrı yanına çağıracağı ana kadar, yaşamın tadına varmadan Tanrı insanların ölmelerine izin verilmemektedir. İnsanlarda dünyada yaşadığı süre içerisinde bu düzenlemelerin insanların elinde olduğunu söyleyebilmektedir.³⁵⁷

Her din onu kabul eden devletin yalnızca yasalarına bağlı kalmakla yetinmemektedir. Bir ulusun dinini değiştirtmenin yolu onu salt boyunduruk altına almaktır; bu yeni dinin rahipleri ise dini alanın fatihleri oluyordu. İnsanlar tanrılar yolunda savaşmazlar, tanrılar insanlar yolunda savaşırlandı. Romalıların imparatorlukları, halka yavaş yavaş her yerde yaklaşık olarak birbirinin aynısı bir

³⁵⁶ Rousseau, *a.g.e.*, s.68.

³⁵⁷ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s. 54-55.

yığın din ve tanrı edinirdi; işte böylece paganlık da bütün dünyada tek ve aynı din olarak tanındı.³⁵⁸

Bizler, doğa ve insan karşıtlığının kesiştiği noktada bulunuyoruz. Her ikisini de içgüdüsel olarak yakalamaya çalışıyoruz ve sonunda, ne birine ne de diğerine yar oluyoruz. Hiçbir şey kendiliğinden olmayacaktır. Sebepsiz hiçbir şey yoktur. Burada bir sebep varsa bu sebebin arkasında bir de bu sebebe sebep olan başka bir şey olmaktadır. Buna ise yaratıcı denilmektedir, yüce varlık veya egemen varlıktır. Doğal düzende ayırım gözetilmeksizin herkes aynı hakka sahiptir. O yüzden herkese aynı şekilde muamele edilmektedir. Çünkü doğal düzende insanların hepsi eşittir. Ortak yetenekleri doğa kaynaklıdır. Her kim bu doğal düzen için yetiştirilirse, yanılmış olmaz. Öğrencilerimize ister kılıç, ister kilise isterse memurluk öğretilsin, bunun benim için pek önemi yok deriz. Buradaki kilise kavramıyla bizim aklımıza, papaz, din, inanç, yüce varlık vs. unsurlarında ne olursa olsun yanılma olmaz şeklinde bir anlayış getirilmektedir.³⁵⁹

Hız. İsa bu koşullar altında gelip yeryüzünde din krallığı kurdu. Bu, din sistemini siyasal sistemden ayırıp devleti tek güç olmaktan çıkardı ve Hıristiyan ulusları sürekli altüst eden iç bölünmelerin nedeni oldu. Hıristiyanlık ruhu her şeyi sardı. Din ve devlet işleri, birbirini etkiler oldu. Kutsal gelenek egemen varlıktan sürekli bağımsız kalmış ya da tekrar bağımsız olmuş bir devletle zorunlu hiçbir ilişki kurmamıştır. Hız. Muhammed'in yıkılmaz görüşleri vardı; siyasal sistemini sağlam temellere oturttu ve kurduğu hükümet kendisinden sonraki halifeler döneminde biçimini sürdürdükçe tam bir birlik içinde kaldı, onun için de iyi bir hükümet oldu.³⁶⁰

İnsanlar ölmek için boşuna önlemler alıyorlar. Bir gün mutlaka ölecekler. Ölümü, bizim aldığımız önlemler dışında gerçekleşse bile, bu önlemler hep yanlış anlaşılacaktır. Ölmeyi engellemekten çok, onun yaşatılması söz konusudur. Yaşamak demek, nefes almak değildir. Yaşamak demek, bize yaşama duygusunu veren organlarımızın, yeteneklerimizin kullanılması demektir. Ölümü her nefis tadacağı için ondan kurtulmak imkânsızdır ve tedbirleri almaya

³⁵⁸ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 125-126.

³⁵⁹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.25.

³⁶⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.126.

çalışmakta aslında boşunadır. Çünkü ölümün belli bir sebebe bağlılığı yoktur. Bunu yaparsan ölmezsin, şunu yaparsan ölürsün diye bir şey yoktur. Yaşamak demek bize verilen bu azaların kullanılabilmesi demektir. Bize verilen bu azaların çalışması için gereken ruh alınınca yaşam bitmiş demektir.³⁶¹

Eğer yurttaşlar arasında hiçbir iletişim olmasaydı, yeterince bilgilenmiş bir halk tartışarak karar verdiğinde, küçük farklarla oluşturulan büyük sayının verdiği sonuç genel irade olacak ve karar da iyi olacaktı sürekli.³⁶² Buradaki kararlar sonunda buluşulan ortak nokta genel irade noktasıdır. Genel iradede ise yüce iradenin tecelli ettiğini anlıyoruz. Bütün insanlıkta var olan ayrı ayrı düşünceler, şahıslar arasında ki özel irade farklılıkları bizi çıkar farklılıklarına götürebilmektedir. Bu ise, eğer genel irade etkili olmaz ise bizi insanlar arasındaki çıkar çatışmalarına kadar sürükleyebilir.

“Bir şeye eksik olarak sahip olmaktansa, hiç sahip olmamak daha iyidir.”³⁶³ Biz bu düşünceye katılmıyoruz. Bir şeyi tamamen elde edemeyince o şeyi tamamen terk etmek veya bırakmak olmamalıdır diye düşünüyoruz. Ne kadarını yapabiliyorsak veya ne kadarı elimizden geliyor ise onu yapmalıyız ve yapabilmeliyiz.

Medeni insan doğuyor ve yaşıyor, fakat o medeni insan bir köle gibi ölüyor. Onu, doğunca bir dona, ölünce de bir tabuta koyarlar. Ebeler, yeni doğan bebeklerin başını bastırıyor ve böylece daha uygun bir biçim veriyorlarmış. Ne büyük bir acı! Tanrının biçimlendirmesi sözde iyi değilmiş. Yaratıcı yarattığı varlıkları, imkânlar dâhilinde olması gerekenin en güzel şekli ne ise o şekilde yaratmıştır. Ama öyle değilmiş gibi düşünülebilir. Günümüzde de öyle değil mi? Yaratılanı beğenmeyen insanlarımız, estetik denilen şeyle yaratanın yarattığını beğenmeyip farklılaşmak isteyen insanlarımız vardır.³⁶⁴

İngiliz kralları kendilerini bir dönem kilisenin lideri saydılar; kilise yasacıları değil, egemenleri oldular. Pozitif din; toplumsal insanın dinî ve yurttaşın dini diye de ikiye ayrılabilir. İlkinin tapınağı, sunağı, törenleri yoktur;

³⁶¹ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s. 26-27.

³⁶² Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 30.

³⁶³ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.177.

³⁶⁴ Rousseau, a.g.e., s.27.

yüce Tanrı'ya içten bir tapınıştır yalnızca ve yüksek ahlak görevleriyle kısıtlıdır; bu din, İncil'in esinlendiği temiz ve yalın din, gerçek tanrıçılık, Tanrı'nın katışıksız hukuku olarak adlandırabileceğimiz şeydir. İkincisi ise, bir tek ülkede geçer ve o ülkede tanrılarını, azizlerini koruyucu meleklerini sağlar; onun da dogmaları, törenleri, yasalarla belirlenen dış törenleri vardır; bunları kabul eden ulus dışındaki uluslara ve insanlara göre toplumsal pozitif din inançsızdır, yabancılar, barbardır şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır.³⁶⁵

İnsanın kaderi, bütün zamanlarda acı çekmektir. Doğarken dünyada hayata ağlamak ile başlıyor. Yaşarken de birçok sıkıntı çekiyor. Fakat bu dünya rahatlık yeri değildir. Hatta halk dilinde dünyada rahatlığı arayan ahmaktır şeklinde ifade edilmektedir. Yani dünya hayatında sürekli devam eden bir rahatlık yoktur. Bu dünya imtihan yeridir, ücret almak yeri değildir. Sınav ise kolaylık değil zorluk demektir. İnsan, bir hiç uğruna kendisini öldürmez. Ümitsizliği yaratan, ruhsal acılardır. Buradan anlayacağımız gibi, aslında bedeni hastalıklar ve sıkıntılar hiçtir. Ruhi, yani manevi eksiklikler ve yanlışlıklar büyük acıdır.³⁶⁶

Genel iradenin kendini bütünüyle ortaya koyması için her yurttaşın kendi düşüncesini açıklaması önemli. Büyük Lykurgos'un getirdiği benzersiz ilke de bu olmuştur.³⁶⁷ Bu ilkede farklı farklı düşüncelerden, tamamen farklı kendine özgü bir düşüncenin, iradenin çıkarılması görülmektedir.

Gerçek mutluluğun veya mutsuzluğun ne olduğunu biz bilemeyiz. Ama felâketimizi yaratan, gücümüzle isteklerimizin orantısız olmasıdır. Bazen isteriz ama isteklerimizi gerçekleştirmeye gücümüz yetmez. İnsanoğlunun istekleri yani ihtiyaçları aşırı fazladır. Hayalimizin gidebildiği birçok şeyi düşünelim ve sonuç olarak onların birçoğundan yoksun olduğumuzu ama onların birçoğuna da ihtiyacımızın olduğunu görebilmekteyiz. Fakat gücümüz ise bütün bunları karşılamak için çok yetersiz kalmaktadır.

Özetle Rousseau İnsanların isteklerini kamçılayan düşlerin son derece sakıncalı olduğunu düşünmüş; çünkü düşte seçicilik olmuyor, bunun sebebi ise hayalde böyle bir imkân tanınmıyor demiş. Mutlu olmak için insanın, kendi

³⁶⁵ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 127-128.

³⁶⁶ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.32.

³⁶⁷ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 31.

varlığını denetim altına alması, gücü oranında iradesini ve özgürlüğünü devreye sokması gerektiğini söylemiş; bunun ise her zaman insanın kendi elinde olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca insanlarda ortam ve zamanın etkisiyle, çevresindeki birçok şeye bağımlılık olup, bu bağımlılık da zamanla insanlar arasında huzursuzluklar ve sorunlar çıkmasına neden olabilmektedir. Çünkü burada, insanların kişisel ve küçük istekleri etkilidir. Bunun giderilmesi ve sıkıntılara çözüm bulmak ise, genel iradeyi kişisel iradeye egemen kılmaktan geçer. Ulusların kanunları, doğa kanunları veya yaratıcı kanunları gibi, hiçbir insan gücünün hiçbir zaman bozamayacağı sağlamlıkta olur, demiştir.³⁶⁸

En kutsal görevlerini ihmal eden, bu yüzden hatasını uzun süren gözyaşlarıyla ödeyecek, asla teskin olamayacaktır. İnsan gönlünde doğal bir ilerleme olabilir. Buna manevi ilerleme diyebiliriz. Çünkü gönül maneviyatla tatmin olabilir diye düşünüyorum. Bunu sağlayan ise yüce varlık, evrensel varlıktır.³⁶⁹

“İkinci din; Tanrı sevgisini yasa sevgisiyle buluşturur ve yurttaşlara yurda karşı taşkın bir hayranlık aşılıyarak devlete hizmet etmenin, devletin gözeticisi Tanrı’ya hizmet olduğunu öğretir. Bu bir tür teokrasidir; onda, kraldan başka fetvacı, yöneticiden başka rahip yoktur. Ülke uğruna ölmek şehit düşmek; yasaları çiğnemek dinsizlik olarak değerlendirilmekle birlikte, bir suçlunun üzerine herkesin nefretini çekmek, tanrıların öfkesine kurban etmektir.”³⁷⁰

Üsteki paragrafta yapılan alıntıya göre, temeli aldanış ve yalan olan dinlerden, geriye kala kala insan dini ya da Hıristiyanlık (günümüz Hıristiyanlığı değil, ondan enikonu ayrı olan İncil dini) kalıyor. Burada genellikle yanlış anlaşılan bir konu olduğu için parantez içindeki yere dikkatlerinizi çekmek istiyorum. Bu kutsal, yüce ve gerçek din yardımıyla, aynı Tanrı’nın kulları olan insanlar birbirlerini kardeş bilirler ve birbirlerine bu zihniyetle bağlanırlar. Bu bağımlılık, onları birleştiren toplum, ölümle bile birbirlerinden ayrılmaz düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Ne var ki, bu din, siyasal bütünle özel hiçbir ilişkisi olmadığından, yasaların kendi varlıklarından aldıkları tek gücü yine yasa-

³⁶⁸ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s. 55-56.

³⁶⁹ Rousseau, *a.g.e.*, s.34.

³⁷⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 128-129.

lara bırakır ve onlara yeni bir güç eklemeyiz; bu nedenle, özel topluluğun en büyük güçlerinden biri etkisizleşir.³⁷¹

Çocuklar, iyi olduğunuza inanmazsa kötü olur; zayıf olduğunuza inanırsa inatçı olur. Aynı şekilde yaratıcı ve yaratılan arasında da bu ilişki görülebilir. İnsanlar burada çocuk hükmündedir. Yaratıcıya karşı bu düşüncelere kapılabilirler.³⁷²

Genel iradenin sürekli aydınlık, somut olması halkın yanılgıya düşmemesi için gereklidir.³⁷³ Toplumun iyi yönetilebilmesi için büyüklük ya da genişliğinin yöneticinin becerisiyle oranlı olması gerekir. Ele geçirmek yönetmekten daha zor olmayabilir. İstedığı boyda kaldıraç bulan biri, dünyayı tek parmakla yerinden kımıldatabilir; ama dünyayı taşıyabilmek için, kişinin omuzlarının Herkül gibi olması gerektir.³⁷⁴ İnanca mensup olmak sürekli inancı yaşamaktan kolaydır. Herhangi bir inanca tek kelime ile evet kelimesini kullanarak girebiliriz, ama onu taşımak ve yaşamak evet demek kadar kolay olmayabilir.³⁷⁵

İnsanların ihtiyaçları fazla olduğundan dolayı önce elinizdeki bastonu isteyecek. Ardından kolunuzdaki saati, daha sonra da uçan kuşu, gökte parlayan yıldızı vs. gördüğü her şeyi isteyecek. Eğer Tanrı değilseniz, insanları nasıl memnun edeceksiniz? Bizim hiçbir şekilde, insanları tamamen memnun etmemiz mümkün değildir. O halde insanların bütün ihtiyaçlarına cevap verebilecek zat yaratıcıdır.³⁷⁶

5 Jean Jacques Rousseau'nun Tanrı Anlayışında Din Eğitimi

Gerçekten farklı medeniyetleri de düşünecek olursak, bir zamanlar İbranelerin ve yakın dönemde de Arapların tek amaçları din; Kartaca ve Sur'uniki ticaret; Atina'nıniki edebiyat; Rodos'uniki deniz gücü; Sparta'nıniki savaş ve Roma'nıniki erdemdi. «Yasaların Ruhunu» adlı kitabın yazarı Montesquieu,

³⁷¹ Rousseau, *a.g.e.*, s.129.

³⁷² Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.57.

³⁷³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 31.

³⁷⁴ Rousseau, *a.g.e.*, s. 73.

³⁷⁵ Rousseau, *a.g.e.*, s. 73.

³⁷⁶ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.58.

yasacının yasaları bu amaçlara nasıl uyguladığını pek çok örnekle göstermiştir. Bir devletin asıl kuruluşunu sahiden sağlam ve kalıcı yapan şey, kurallara gereğince uyulduğu zaman, doğal ilişkilerle yasaların sürekli aynı noktalarda birlikte olmaları ve yasaların doğal ilişkileri sağlayıp, onları geliştirmekten başka bir şey yapmamaları gibidir.³⁷⁷

“Kendini korumakla zamanını geçiren, kendine ve başkalarına yararı olmayan, bedeni ruhsal eğitimine ket vuran bir öğrenciyi asla istemiyorum. Toplumun kaybını arttırmaktan, bir insan yerine iki insan ayırmaktan, onun için boşa zaman harcamaktan başka ne yapmış olabilirim ki? Ama ölümden kurtulmaya çalışan bir kişiye, nasıl hayatta kalınabileceğini öğretemeyiz. Çünkü her şey sadece bu görünen ve algılanabilen görüngüler dünyası ve bedenimiz olamaz. Bunun yanında ruhi veya manevi eğitim ve yetişmede önemlidir. Beden sağlığı ruh sağlığını gösterir.”³⁷⁸ şeklinde ifadeler kullanılır. Buradan da anlaşılacağı üzere, beden ve ruh arasında yakın bir ilişki vardır. Ruhi âlem, iç âlem veya manevi âlemin yansıması veya tecellisi bedenle algılanabilir. Bu nedenle birbirini olumlu veya olumsuz etkileyebilirler. Ruh ve bedeni birlikte düşünmeli ve değerlendirmeliyiz.

Çevremize bir göz gezdirelim; insanlara, bitkilere, hayvanlara, yeryüzüne, gökyüzüne, karalara, sulara vs. bir bakalım insanların eli bulaşmamış ise gözümüze hoş görünmeyen, kulağımızı tırmalayan, burnumuzda güzel kokular hissettirmeyen vb. bir şeyin olmadığını görmekten başka bir şey olmayacaktır. Yaratıcının elinden çıkan her şey mükemmeldir, ancak insanın elinde bozular. İnsan, doğanın dengesini bozar. Her şeyi alt üst eder, her şeyin şeklini bozabilir. Çünkü fitratında tahrip hissi bulunmaktadır. Hiç bir şeyi hatta insanı bile doğanın yaptığı şekliyle istemez. Yaratıcı her şeyi var olan imkânlar ve şartlar doğrultusunda olması gerekenleri en güzel surette yaratmıştır. Daha sonra ise bu konu ile ilgili ilk görevi de ilk eğitimci olan annelere vermiştir. Eğitimin birinci aşaması, en önemli aşamadır ve bu da annelere verilmiştir. Eğer doğanın

³⁷⁷ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 53.

³⁷⁸ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.38.

yaratıcısı bunun erkeklere ait bir iş olmasını isteseydi, çocukları beslemek için onlara emzirme olanağını verirdi.³⁷⁹

Doğuştan sahip olmadığımız ama büyüyünce ihtiyacımız olan birçok şeyi, eğitim yoluyla elde etmekteyiz. Farklı eğitim türlerinden ve tarzlarından faydalanırız, örnek olarak bizimle ilgisi olmayan, doğanın eğitimini verebiliriz. Bu eğitimi bize ya doğa ya insanlar ya da çevre vermektedir. Yeteneklerimizin ve organlarımızın gelişmesi hep Allah'ın sayesinde doğa içerisinde gerçekleşmektedir. Doğa eğitimi, anladığımız kadarıyla yaratıcı ile ilgisi olan tek eğitim türüdür. Çünkü doğada her şeyin ilk halini düşünür isek yaratıcı ne istiyorsa ve hangi şekilde istiyorsa o halde oluyor, oluşuyor ve şekilleniyor.³⁸⁰

Yönetimin kötüye kullanılması ve yozlaşma yöneliminde etkili ve yetkili kişiler toplumu da etkileyerek egemen varlığa karşı eninde sonunda minnet, sitem, isyan ederek toplum sözleşmesini bozabilmektedirler. Bu yönelim, ölüm ve yaşlılık insan bedenini nasıl imha ediyorsa, toplumun bu yönü de buna benzetiliyordur.³⁸¹

İyileştirilmesini sağlayan, hastalıklardan daha fazla insanlarda etkili olan tıbbın gücü gittikçe artmaktadır. Fakat bazen bu tıp bile yetersiz kalabilmektedir. Bu durumda, aslında hastalığı veren de yaratıcıdır, alan da yaratıcıdır şeklinde düşünebiliriz. Çünkü hastalıklara çareler buldukça yeni ve daha amansız hastalıklar ortaya çıkmakta, doktorların eline yeni yeni problemler veya sıkıntılar çıkmaktadır. Tıp sadece öğrendiklerini ve öğrettiklerini uyguladığı için sadece şifa bulmada veya buldurmada bir sebep olabilir. Doktorlar bazı hastalıklardan kurtulmamıza yardımcı olmakla birlikte, birçok hastalığı da bize bulaştırmaya veya geçirmeye neden olmuşlardır: Alçaklık, korkaklık, saflık, ölüm korkusu... Bedeni iyileştiriyor görünseler de cesareti öldürebilirler. Ölü bedenlere can vermişler, bize ne? Bize gerekli olan ruhun abidesini dikip kâmil insan olabilmektir, bunu da doktorlardan beklemek fazlaca bir iyimserlik olacaktır.

Doktorlara yönelik onları güçlü bir kurtarıcı, bir süper kahraman gibi görmek ve yaratıcıyı devre dışı bırakmak ise, ölümü geciktirmekten ziyade, onu

³⁷⁹ Rousseau, *a.g.e.*, s.20.

³⁸⁰ Rousseau, *a.g.e.*, s.21.

³⁸¹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 84.

önceden duyumsatır, belki her an yaşatır. Yaşamı uzatmadan çok, yıpratır. Tıbbın kıymetini inkâr etmemekle birlikte yaşamımızı uzatsa dahi, insan türünün yine zararına birçok etkisi vardır. Bize korku veren, tehlikeleri önceden bilmektir. İnsan, doğal olarak sürekli acı çeker ve huzur içinde ölür. İnsanın gönlünü karartan, ölümünü unutturan onu dehşetli bir ejderha ağzı gibi gösteren bazı doktorlar, filozoflar ve din adamları insanı ümitsizlik çukurlarına ve çıkmazlarına itmişlerdir. Bu sözde aydın bedbin bazı insanlar, insanların hem fitri olarak doğal dünyada hem de ölüm anında, hatta ölüm sonrasında huzur içinde olmalarını engelleyebilecek konuşma ve davranışlar sergileyebilirler.³⁸²

Egemen güç tektir, birdir. Egemenliğin başkalarına nasıl devredilmiyorsa, aynı nedenlerden dolayı temsil de edilemez. Egemenlik esas olarak genel isteme dayanır. Genel istemse temsil olunamaz; ya genel istemdir ya da değildir, ikisinin ortası olamaz.³⁸³

“Siyasal her toplumun başına bir Tanrı’nın getirilmiş olması, ulus sayısı kadar Tanrı çıkmasına neden olmuştur. Bu ulus ayrılığında böylece Çok Tanrıcılık doğdu ki, bundan da aşağıda anlatılacağı gibi, dinsel ve toplumsal hoşgörüsüzlük doğdu. Paganlık döneminde, her devletin kendince dini ve tanrıları olmasına karşın, nasıl oluyor da din kavgaları yoktu, diye soracak olanlara derim ki, her devlet kendince hükümeti ve dini olduğu için tanrılarını yasalardan ayırt etmezdi de ondan şeklinde cevap verilebilir. Siyasal savaş aynı zamanda dinsel savaştı; tanrıların etki alanları, ulus sınırları dışına taşmazdı. Bir ulusun tanrısı diğer uluslar üzerinde hiçbir hakka sahip değildi. Paganların tanrıları kıskanç değildi hiç, dünya egemenliğini aralarında paylaşırlardı. Musa’nın kendisi ve Yahudiler, İsrail tanrısından söz ederken bu düşünceyi izledikleri olurdu. Aslında, Yahudiler, yerini alacaklarını, o yıkılmaya yazgılı olduklarını düşünmeleriyle birlikte semavi dinden gelen doğrularla oradan oraya kovulan Kenan’lıların tanrılarını yok sayarlardı.”³⁸⁴

³⁸² Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, s.38-39.

³⁸³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 92.

³⁸⁴ Rousseau, *a.g.e.*, s. 124.

SONUÇ

Sonuç olarak, din tarih boyunca insanların hayatına etki eden bir olgu olma özelliğini her zaman korumuştur. Din felsefesi açısından inançlara şöyle bir bakıldığında, insanoğlu tarihin hiçbir döneminde inançsız yaşamamıştır diyebiliriz. O, basit de olsa bir inancı kendi iç dünyasında her zaman duymuştur. En azından inanmaya inanmıştır. Yani bir şeylerin ya varlığına ya da yokluğuna inanmış. Bu yolda ve inandığı din uğrunda önüne çıkabilecek problemlere kendi düşünce yapısına uygun olmak üzere aklî ve dinî yaklaşımlarla çözümler getirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken de yavaş yavaş düşünce dünyasında yeni yeni kavramlar belirmeye başlamış ve bunlar aracılığıyla temelde Tanrı sorununu halletmek istemiştir. Böylece insan, çeşitli Tanrı düşünceleri geliştirme yoluna gitmiştir. Aynı zamanda bu düşünceler sayesinde ateizmin Rousseau'nun Tanrı anlayışına zıt fikirlerle desteklemeye çalıştığı düşüncelerine cevap verme gayretine girişmiştir. Rousseau'yu da bunlardan biri sayabiliriz.

Aristo'nun fikri altyapısını oluşturduğuna kanaat getirilen, yarı dinî yarı felsefî bir özelliğe sahip olan deizm düşüncesi de bu sözü edilen Tanrı düşüncelerinden biri sayılmaktadır. Deizm düşüncesinde Tanrı; hareket etmeyen hareket ettirici konumunda olup, bir bakıma, başlangıçta evreni yaratıp kendi köşesine çekilen ve evrene müdahale etmeyen bir yaratıcıdır. Bu anlayışa göre Tanrı evreni yarattıktan sonra artık onu kendi haline bırakmış ve mekanik bir anlayış devreye girmiştir. Zaten Tanrı'nın her an yaratma içerisinde olmadığına dair inanç bu anlayışın bir ürünüdür. Rousseau'da bu inancı benimsemiştir.

18. yüzyıl Aydınlanma döneminin karakteristik özelliği olan sadece akla sonsuz güven duyma ve insanın yüceltilmesi anlayışı bu bağlamda kendini hissettirmektedir. Aydınlanma döneminin temel problemlerinden biri olan dini bağımlılık (kilisenin etkisi) ve insan özgürlüğü çatışmasıdır. Bu durumda aklımıza "Aydınlanmacı değerlerin, evrensel akılcı ve bilimci politikanın insanları gerçekten özgürleştirip özgürleştirmediğidir."³⁸⁵ sorusu gelebilmektedir. Çünkü aydınlanmanın, temelde kilisenin körü körüne bağılıktan kurtulma çabası ve

³⁸⁵ Tüzer, *Din ve Rasyonalite Postmodern Bir Yaklaşım*, s.224.

sadece aklî açıklamalarla genelde herhangi bir sorumluluğu bulunmayan ve insanlara zorluk çıkartmayan bir akıl dini oluşturmayı amaçlama ve buna benzer arayışlar zinciri olduğunu ve deizmin de evreni dinsel ögelere değinmeden sadece akılla açıklama çabasına girdiğini söyleyebiliriz. Rousseau da bu doğrultuda teoriler öne sürmüş ne var ki bu anlayış biçimi, hesaba katılmayan birçok problemi de bütün gelişmelere rağmen beraberinde getirmiştir.

18. yüzyıl Aydınlanma Çağında sosyal ve politik açıdan en etkili merkezlerinden biri sayılan Fransız aydınlanma düşüncesine bağlı, deist hareketin içinde kabul edildiği Rousseau'nun din anlayışını detaylı incelemeye çalıştık. Bu noktada onun düşünce sisteminde deist hareketinden olmakla beraber daha çok doğal din argümanlarının etkili olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Ayrıca din felsefesi açısından düşündüğümüzde yine bu çalışmanın meydana getirilmesinde Rousseau'nun çağdaşlarına oranla sorunlara başka bir açıdan yani duygu kavramıyla yeni açılımlar getirmek istemesi etkili olmuştur. Çünkü onun sayesinde aydınlanma döneminin sona yaklaştığının ve romantizmin hareketine doğru gidildiğinin farkına varılmaya başlanmıştır. Maneviyat ve insanın ruhu ilmi ortamlar kabul görmeye, konuşulmaya başlanmıştır. Adeta her iki grubu da destekleyen düşünceleri ile hem materyalistler hem de spritualistler tarafından sahip çıkılmıştır.

Rousseau, sadece akli yücelterek yeni bir din oluşturma gayretlerine karşı çıkmıştır. O, aklın sonsuz etkisine son vererek akıldan daha çok duyguyu ön plana çıkarmış, bu itibarla 18. yüzyıl düşünce hayatına yeni bir ivme kazandırmıştır. Duyguyu ön plana çıkarırken de asla akli arka plana atmamıştır. Sadece akli kullanmak isteyen çıkarıcı zihniyetin olumsuz sonuçlara sebep olmasını engelleme niyetiyle karşı bir duruş sergilemiştir. Buna göre ana fikir; insanı, arada herhangi bir otorite olmadan Tanrı'ya yaklaştıracak olan onun iç dünyasında taşıdığı doğallığı ve duygusallığıdır.

Doğallık Rousseau'nun tüm düşünce hayatına etki etmiştir. Hemen her alandaki fikirlerinde doğal söylemlerinden izler görmekteyiz. Örneğin romantizm hareketinin sahip olduğu fikrî tohumları onun düşünce yapısında görmek

mümkündür. Bu yüzden Rousseau'nun din anlayışı çağdaşlarından hatta kendi çizgisine en yakın kabul edildiği Voltaire'den bile farklı özellikler taşımaktadır.

Rousseau'nun, birçok alanda olduğu gibi doğal din üzerine geliştirdiği radikal düşünceleri aracılığıyla, daha sonraki dönemlerde ve birçok filozof üzerinde etkisi büyük olmuştur. Bu tesirleriyle birlikte Avrupa'da patlak veren ve tüm dünyayı sosyal ve siyasal yönden etkisi altına alan; ayrıca bazı ülkelerin yıkılmasına, bazı yeni ülkelerin de kurulmasına sebep olan Fransız Devrimi'nin fikir babalarından biri olarak kabul edilmiştir. Yine romantizm hareketi yaşadığı yüzyılı takip eden asırda onun açmış olduğu yolda güçlü bir şekil almıştır.

Bugün bile yaşadığımız dünyada, özgürlüklerin tartışıldığı ortamlarda Rousseau'nun fikirlerinin hala canlılığını koruduğunu, aydınların hala bunları konuşmakta olduğunu unutmamalıyız. Biz de bu çalışmayla Rousseau'nun çeşitli eserlerinden elde ettiğimiz onun tanrı anlayışını ve anlayışının gelişmesine etki eden düşünceler ve enstrümanları ile bunların içeriğini ortaya koymaya çalıştık. Rousseau'nun Tanrı anlayışındaki karışıklığı aktarırken realist çizgiden ayrılmadığımız ve sübjektif hayallere elimizden geldikçe girmek istediğimiz için ondaki bu anlaşılabilirlik çalışmamıza da yansdı.

Son olarak Rousseau'nun Tanrı ve din anlayışını özetleyecek olursak; Rousseau, yer yer duyum ve düşünce arasında karşılaştırmalar yapmaya çalışmaktadır. Böylece, konunun ve kişinin dinsel boyutunun arka planında bulunan fikri temeli oluşturma gayreti içindedir. Çünkü, o, ileri sürdüğü doğal din anlayışını böylece sağlam temeller üzerine oturtma amacındadır.

Rousseau'ya göre henüz Tanrı'yı anlayabilecek seviyede olmayan insanlara, kim olursa olsun onları olumsuz düşüncelere sürüklenme riskini ortadan kaldırma kaygısıyla Tanrı'yı anlatma eyleminden uzak durmak gerekmektedir; ancak, bunun amacı, çocuğu dinsiz yapmak da değildir. Unutulmamalıdır ki Tanrı'yı anlatalım derken insana hakaret etme, insanlık onurunu kırma, dehşete atma gibi istenilmeyecek bir davranışın içine girilebilir. Rousseau'ya göre

duyumlar ve duygu dünyası hiçbir şeyin etkisinde kalmayarak özgürce hüviyet kazanmalıdır.³⁸⁶

Rousseau'da, insan doğuştan iyidir: fakat, dünyaya kötülüğü sokmuş olan da işte bu insandır. Bu bağlamda, dinin tabiatının dogmatik olmayıp etik, pratik ve duygusal olduğunu kabul eden Rousseau bu yüzden dinin özünü Voltaire gibi eğitilmiş, yetişmiş akılda değil, saf, basit ve eğitimsiz insanın saf vicdanında, çıkar gözetmeyen kavrayışında aramaktadır. Bu noktadan hareketle onunla birlikte doğal din yeni bir anlam kazanır. “Doğa”, özel doğaüstü fenomenlere tam karşıt olarak, kozmik düzendeki evrensellik veya akılsallıktan daha ziyade yapaylığa karşı olan; içinde ilkellik, basitlik ve içtenlik bulunan bir kavramdır.³⁸⁷

Rousseau, bir bakıma, “Tanrıtanımazlık” olgusunun zenginlere ait bir lüks olduğunu, yoksulların ise kendisiyle teselli bulabilecekleri bir dine ihtiyaç duyduklarını ileri sürerek kilise dogmalarını reddetmiştir. Bunun yerine kafaya değil, duyguya dayanan, az sayıda kuralı olan, basit ve uygar bir din anlayışı getirmiştir.³⁸⁸

Rousseau, takibata uğradığı hatta yakıldığı *Emile* adlı eserinin Savua Rahibinin Mezhebi bölümünün başlarında artık yoğun bir şekilde Tanrı inancını işlemeye başlamaktadır. Onun Tanrı fikrini dinlemek üzere burada kendisine kulak verelim: “Evreni yöneten, her şeyi düşünen, bilen ve yapan evrenin kendisi değildir. Anlaşılmaz olan özünü anlamak için boşuna çabalıyorum. Ruhlu varlıkları yöneten canlı ve etkin öze yaşam veren, odur. Tanrı mutlak bir varlıktır. Kendiliğinden etkindir, duyar, düşünür ve ister. Bizim görüşümüz, duyumuz, davranışımız, irademiz ve özgürlüğümüz ona bağlıdır. O, istediği için özgürüz ve onun açıklanamaz özü, ruhumuza göre neyse bizim ruhumuz da bedenimize göre odur.”³⁸⁹

³⁸⁶ Cevizci, “*Deizm*”, s. 101.

³⁸⁷ Cevizci, a.g.e., s. 101.

³⁸⁸ Köymen, a.g.e., s. 4812.

³⁸⁹ Rousseau, *Emile*, s. 192.

KAYNAKÇA

- ACAR, Rahim, *Dini Çoğulculuk İdealleri ve Gerçekler*, Elis Yay., Ankara, 2007.
- AĞAOĞULLARI Mehmet Ali, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 2010.
- AKARSU Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Yay., İstanbul, 1998.
- AKTAN Coşkun Can, *Özgürlük Üzerine Özlü Sözler*, Yeni Global Gerçekler, İstanbul: Tügiad Yay., 2000.
- ARICAN Musa Kazım, *Panteizm, Ateizm ve Pananteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, İz Yay., İstanbul, 2004.
- ARİSTOTELES, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Bilgesu Yay., Ankara, 2007.
- ARMSTRONG Karen, *Tanrının Tarihi*, Çev. Hamide Koyukan-Kudret Emiroğlu - Oktay Özel, Ayraç Yay., Ankara, 2008.
- AYDIN Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yay., İzmir, 2002.
- BADİNTER Elisabeth ve Robert, *Politikada Bir Entelektüel: Condorcet*, çev. Hüseyin Köse, Ötüken Yay., Ankara, 2002.
- BAŞCI Vahdettin, *Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 2002.
- BAYET Albert, *Dine Karşı Düşüncenin Tarihi*, çev. Cemal Süreyya, İstanbul, 1970.
- BAYRAKDAR Mehmet, *Din Felsefesine Giriş*, Fecr Yay., Ankara, 2005.
- CEVİZCİ Ahmet. *“Deizm”, Felsefe Ansiklopedisi*, Ebabel Yay., c. 4. Ankara, 2006.

- CEVİZCİ Ahmet, *Felsefe Tarihi Cilt:4 Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Ezgi Kitapevi Yay., Bursa, 2002.
- CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Asa Yay., Bursa 2008.
- CEVİZCİ Ahmet, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2003.
- CEVİZCİ Ahmet, *Otaçağ Felsefe Tarihi*, Asa Yay., Bursa, 2008.
- DAVAL Roger, *Fransız Düşünce Tarihi*, Çev. A. Angın, Kitapçılık Yay., İstanbul, 1968.
- D'ALEMBERT, *Felsefenin Öğeleri*, Çev. Hüseyin Köse, Öteki Yay., Ankara, 2000.
- DEMİRCİ Kürşat, *Dinlerin Dejenerasyonu*, İnsan Yay., İstanbul, 1996.
- DENT Nicholas John H., *Rousseau Sözlüğü*, Çev. B. Gözkan, N. Ilgıcioğlu, A. Çitil, A. Kovanlıkaya, Sarmal Yay., Ankara, 1991.
- DRAZ Muhammed Abdullah, *Ed-Din, Buhur'ün mümehedet'ün li-Diraset'i tarih'il-Edyan (Din ve Allah İnancı)*, Çev. Bekir Karlığa, Bir Yay., İstanbul tsz.
- ELMER, Barnes Harry, *Social Thought In Early Modern Times, An Introduction To The History Of Sociology (iç.)*, Ed. H.E. Barnes, The University of Chicago Press, Chihago, 1948.
- ERDEM Hüsameddin, *Deizm*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 9. İstanbul, 1994.
- ERDEM Hüsameddin, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, Hü-er Yay., Konya 2004.
- ERDEM Hüsameddin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, HÜ-ER Yay., Konya, 2000.
- GERALD Hanratty, *Aydınlanma Filozofları Locke, Hume ve Berkeley*, Çev. Tuncay İmamoğlu-Celal Büyük, Anka Yay., İstanbul, 2002.

- GÖKBERK Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1985.
- GÖKBERK Macit, *Felsefenin Evrimi*, Remzi Yay. İstanbul, 1979.
- HUME David, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunç, İmge Kitapevi Yay., Ankara, 2004.
- HANÇERLİOĞLU Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar (cilt1(A-D))*, Remzi Kitapevi Yay., İstanbul, 1978.
- GÜLTEKİN Vahdet, *Rousseau Hayatı ve Eserleri*, Kastan Yay., İstanbul, 2001.
- İNAL Tuğrul, *J. J. Rousseau: Toplum Sözleşmesi*, Littera Edebiyat Yazıları (iç.). Haz. C. Ertem, Karsı Yay., Ankara, 1990.
- JULES Michelet, *Fransız İhtilali Tarihi I*, Çev. Hamdi Varoğlu, Milli Eğitim Basımevi, c. 2. İstanbul, 1967.
- KANT İmmanuel, “*Aydınlanma Nedir?*” *Sorusuna Yanıt*, çev. Nejat Bozkurt, Berlinische Monatsschrift, Aralık 1784.(makale)
- KANT Immanuel, *Seçilmiş Yazılar*, Çev. Nejat Bozkurt, Remzi Kitapevi Yay. İstanbul, 1984.
- KIZILÇELİK Sezgin, *Batı Barbarlığı 1: Rousseau, Marx ve Nietzsche Üzerine*, Anı Yay., Ankara, 2005.
- KÖK Mustafa, *Yeniçağ Felsefesi Tarihi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Erzurum, 1986.
- LECERCLE John L., *Jean Jacques Rousseau-Hayatı ve Eserleri, Rousseau, İnsanlar Arasındaki Esişsizliğin Kaynağı (iç.)*, Çev. Rasih Nuri İleri, Say Yay., İstanbul, tsz.(makale)
- PETER Jimack, *The French Enlightenment I: Science, Materialism and Determinism, Routledge History of Philosophy, vol. V, British Philosophy and the Age of Enlightenment* (Ed. Stuart Brown), London, 1996.

- PETERSON Michael - Hasker WILLIAM - Reichenbach BRUCE - Basinger DAVID, *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, Terc. Rahim Acar, Küre Yay., İstanbul 2009.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *Anayasa Projeleri-Korsika Anayasası Projesi-Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler*, Çev. İsmail Yerguz, Say Yay., İstanbul, 2008.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Eleştirilere Yanıtlar)*, Çev. İsmail Yerguz, Say Yay., İstanbul, 2009.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *Ekonomi Politik*, Çev. İsmet Birkan, İmge Yay., Ankara, 2005.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *Emile*, Çev. Yaşar Avunç, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2011.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *Emile yâda Çocuk Eğitimi Üzerine*, Çev. Mehmet Baştürk-Yavuz Kızılçim, Kilit Yay., Ankara, 2003.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, çev. Zahir Güvemli, Türkiye Yay., 1925-1945.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma*, Çev. R. Nuri İleri, Say Yay., İstanbul, 2004.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *Julie yahut Yeni Heloise I*, Çev. Hamdi Varoğlu, MEB Basımevi, İstanbul, 1945.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, Çev. Ömer Albayrak, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2007.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *Siyasal Fragmanlar-Ekonomi Politik Üzerine Söylev*, Çev. İsmail Yerguz, Say Yay., İstanbul, 2008.

- ROUSSEAU Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Ali Alper, Oda Yay., İstanbul, 2010.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, Say Yay., İstanbul, 2008.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *Yalnız Gezer'in Düşleri*, Çev. Hasan Fehmi Nemli, Ayraç Yay., Ankara, 2002.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *Yalnız Gezen Adamın Hayalleri*, çev. Ahmet Ateş, Türkiye Yay., 1925-1945.
- RUSSELL Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi 3: Yeniçağ*, Çev. M. Sencer, Say. İstanbul, 1994.
- SARIOĞLU H., *İbn Rüşd Felsefesi*, Klasik Yay., İstanbul, 2003.
- SCHİMMELE Annamari, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yay., İstanbul 1999, s.199.
- SCOGNAMİLLO Giovanni, *Medeniyetler Çatışmasında Batı'nın İnanç Temelleri*, Karakutu Yay., İstanbul, 2002.
- TASLAMAN Caner, *Kuantum Teorisi Felsefe ve Tanrı*, İstanbul Yay., İstanbul, 2008.
- TÜRK Aydın, *Ateizmi Anlamak*, Propaganda Yay., İstanbul, 2012.
- TÜZER Abdülhatif, *Din ve Rasyonalite Postmodern Bir Yaklaşım*, Lotus Yay., Ankara, 2009.
- TOPALOĞLU Aydın, *Teizm ya da Ateizm Tanrı Tanımsızlığın Felsefi Boyutları*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2001.
- UYANIK Mevlüt, *Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi*, Ankara Okulları Yay., Ankara 2001.

- VORLANDER, Karl. *Felsefe Tarihi*, Çev. Mehmet İzzet-Orhan Saadeddin, İz Yay., İstanbul, 2004.
- WEBER Alfret, *Felsefe Tarihi*, Çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yay., İstanbul, 1993.
- WEBER Alfret, *Felsefe Tarihi*, Çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yay., İstanbul, 1998.
- WEST David, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, Çev. Ahmet Cevizci, Paradigma Yay., İstanbul, 2008.
- WOKLER Robert, *Düşüncenin Ustaları, Rousseau*, Çev. C. Atila, Altın Kitaplar Yay. İstanbul, 2003.
- YARAN Cafer Sadık, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Akliliği*, Etüt Yay., Samsun, 2000.
- YARAN Cafer Sadık, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Komisyon Yay., İstanbul, 2010.
- YEKE KARAGÖZ Yıldız, *Machiavelli ve Siyasal Etik*, Ebabil Yay., Ankara 2007.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı Soyadı: Halis ÇAVUŞOĞLU

Doğum Yeri ve Tarihi: Erzurum / 1986

Eğitim Durumu:

Lisans Öğrenimi: Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Din Felsefesi Alt Bilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce

İş Deneyimi: Stajyer Öğretmenlik ve Rehberlik ve Danışmanlık, Projeler

İletişim:

E-Posta Adresi: filozof.25@hotmail.com

Tel. No: 0505 738 05 10

Tarih: